

Tutù ntákáni nixi yee tyaa nà Tu'un Savi

Versión Ñuu Nùú Ntuva (Oaxaca)

TUTÙ NTÁKÁNI NIXI
YEE TYAA NÀ TU'UN SAVI

Primera edición: 2022

Producción:
Secretaría de Cultura
Instituto Nacional de Lenguas Indígenas

D.R. © 2022 de la presente edición
Secretaría de Cultura
Instituto Nacional de Lenguas Indígenas
Privada de Relox 16-A, 5° Piso
Col. Chimalistac, C.P. 01070
Ciudad de México

Las características gráficas y tipográficas de esta edición son propiedad del Instituto Nacional de Lenguas Indígenas de la Secretaría de Cultura

Todos los Derechos Reservados. Queda prohibida la reproducción total o parcial de esta obra por cualquier medio o procedimiento, comprendidos la reprografía y el tratamiento informático, la fotocopia o la grabación, sin la previa autorización por escrito de la Secretaría de Cultura/Instituto Nacional de Lenguas Indígenas

ISBN: En trámite

Edición especial

Impreso y hecho en México

Ejemplar de distribución gratuita, prohibida su venta

CULTURA
SECRETARÍA DE CULTURA

INALI
INSTITUTO NACIONAL DE LENGUAS INDÍGENAS

SECRETARÍA DE CULTURA

Alejandra Frausto Guerrero
Secretaría

**INSTITUTO NACIONAL
DE LENGUAS INDÍGENAS**

Juan Gregorio Regino
Director General

Rosa Almandina Cárdenas Demay
Coordinadora General
de Políticas Lingüísticas

Alma Rosa Espíndola Galicia
Coordinadora General
de Concertación

Nicandro González Peña
Director de Investigación

De acuerdo con el *Catálogo de las lenguas indígenas nacionales: variantes lingüísticas de México con sus autodenominaciones y referencias geoestadísticas*, publicado en el *Diario Oficial de la Federación* el 14 de enero de 2008, los textos incluidos en la presente publicación corresponden a la agrupación lingüística mixteco <Tu'un Savi>.

Fernando Ivan Dupotex Herrera
Diseño de portada

Jéssica Mitzy Reyes Juárez
Formación editorial

TUTÙ NTÁKÁNI NIXI YEE TYAA NÀ TU'UN SAVI¹

¹ Ntsàki nà tu'un ña kúu “del” ku'un xi'na ka nùú kue sí'vi sà'an Tu'un Savi, tsi sí'vi ñuu nà kúu Nuu Savi.

Asesor lingüista:

Amadeo Guadalupe Joaquina

Comité Redactor de Norma:

Amadeo Guadalupe Joaquina

Rolando Moreno Jerónimo

Juan Julián Caballero

Crescenciano Hernández Cuevas

Rodrigo Vázquez Peralta

Alfonso Contreras Cruz

Comisión Revisora de Norma:

Amadeo Guadalupe Joaquina

Juan Julián Caballero

Traductores

Laurencio Gálvez Alarcón

Leonardo Constancio Dolores

Martina Gálvez Salazar

Rolando Moreno Jerónimo

Araceli Juárez Chávez

Bernardo Galindo Sánchez

Félix Raymundo Martínez Marroquín

José Luis Feliciano Bautista

Coordinación

Bernardo Galindo Sánchez

Nicandro González Peña

En memoria

Agustín Calixto Candia (q.e.p.d.)
Alonso Solano González (q.e.p.d.)
Benito Narciso Morales (q.e.p.d.)
Elias Virgilio Sánchez Cruz (q.e.p.d.)
José Santiago López Bautista (q.e.p.d.)
Jovito Santos Reyes (q.e.p.d.)
Maximino Sánchez Ventura (q.e.p.d.)
Melquiadez Romero Librado (q.e.p.d.)
Pedro Constancio López Ortiz (q.e.p.d.)
Ramón Hernández López (q.e.p.d.)
Rufino Domínguez Santos (q.e.p.d.)
Vicente Paulino Casiano Franco (q.e.p.d.)

Participantes

Alfonso Contreras Cruz
Alfredo González Nicolás
Álvaro Bernardo Aparicio Martínez
Amadeo Guadalupe Joaquina
Andrés Morales Gálvez
Benito Sandoval Vasquez
Bernardina Santiago Rojas
Bernardo Galindo Sánchez
Cándido Castañeda Cantú
Cirilo Vivar Flores
Cleofas García Apolinar
Crescenciano Hernández Cuevas
Eleuterio Melitón García
Elizabeth Bonilla Lázaro
Ernestina Simón Vásquez
Elpidio de Jesús Benito
Francisca Domínguez Raymundo
Gabriel Caballero Morales

Gaudencio Sirenio Pioquinto
Herminia Rojas Santos
Hilarino Pérez López
Josefina Peñabronce Castañeda
Juana Caamaño Sandoval
Juan Julián Caballero
Juana Mendoza Ruiz
Laurencio Gálvez Alarcón
Leonardo Constancio Dolores
Margarito González Palacio
Mario Solano Solano
Martina Gálvez Salazar
Pascuala Sánchez Hernández
Rey Rómulo Vázquez
Roberto Chávez Hernández
Rodrigo Vázquez Peralta
Rolando Moreno Jerónimo
Santiago García Reyes
Severiano Cuellar Mendoza
Taurino Rojas González
Ubaldo López García
Victorio Mendoza Mendoza
Yolanda Martha Hipólito Martínez

IIN ÒVI TU'UN TSÀ'A TUTÙ YO'O

Tsà'a ña ntúta'an *Instituto Nacional de Lenguas Indígenas* yo'o stúu ña kue tutù tsà'a sà'an nà, ña vityi stúu ña Tutù ntákáni nixi yee tyaa nà Tu'un Savi yo'o, iin tutù ña nì kùu nì kàsà'a nà takua koo iin tutù ña tyikuaa nixi tyaa nà sà'an yo'o. Ta tutù yo'o tya kúu ña iin tutù ña màní xe Ñuu Savi vari kuntyikuaa ña nixi tyaa nà iin kue sà'an tsà kua'á xe kuá'an sáma núu nti'i tu'u kue sà'an ká'an nà ntóyo Ñuu Ko'yo yo'o. Tono nì kàsà'a nà saan tya, kuu ntakuntee yatyi nà, kuu ntakoo yà'vi sà'an nà tya su'a tya, ná ntasama nixi ntákanini nà tsà'a sà'an nà, ika ra ná káa sà'an nà. Ña kuni nà kúu ña, ná káka sà'an nà núu ntsitsìki tono ta saan, ná tyaa nà ña, ika ra ná ntane'e ntyee ña núu nìvi ñuu takua ná kaki ntee nina ni.

Nì kitsàa tyaa nà sà'an yo'o ta ntsàin kitsaa kue tó'o sà'an xtyila, tya tono nixi ntyàa kue nìvi nà yatá tya káa ntyaa ña núu kue tutù ña nì kàsà'a kue mee nà tono ña nani *Nuttall, Vindobonensis* tsi kue sava ki, tya núu ntyàa nà tsi kue ntusu tono kikuu kue ña ño'o tya nì kitsàa tyáa nà ña ta *siglo XVI* saan, tya kue nà tó'o sà'an xtyila, nà Ve'e Ñu'u kákúu kue nà ntyàa ña, sana ntyàa tuku nà ña ta sàka ntsìkòo kue ñuu ta nì kì'vi kue nà tó'o.

Tian kòò tutù ña tyikuaa nixi tyaa nà nì tsio. Ta tutù yo'o tya nták'ín ña tu'un ña nì kàntàtù'un nà ta ntsà'an nà iin ñuu ña nani Ñuu Yùtya Tú'un, *Nochixtlán*, Ñuu Núu Ntuva, kuia 1980 saan, tya ntàsàtùtu ta'an nà vi'i ka sùù 30 kuia tya ke'en kue ñuu Ñuu Savi ntsà'an nà takua kuntaa tutù nà, kua 200 núu ntùtùtu nà takua katyaa nà tya kuaa 20 núu ntùtùtu nà takua tyita'an nà tu'un tsà'a sà'an nà, tya nì kàna kue nà Ve'e Tu'un Savi *Academia de la Lengua Mixteca* yo'o nà, tya sana nì kitsaa tsa'an tuku kue na Ñuu Kuàtyi tsi kue nà Ñuu Yùtya Ntyo'o. Núu ntùtùtu nà tya mantya saan tsà nì kitsàa ká'an nà ña koo iin mitu'un ni tutù Tu'un Savi kuatyuun kue nà. Kue nà nì kàsku'à *etnolingüística*

kákúu kue nà nì kìtsàa skanta, tya sku'àa kue nà iin nùú nani *Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social CIESAS*, kue mee nà kuu nà ntsàki kikii ni iin tutù tsà'a nixi tyaa nà sà'an nà. Sana ta kuia 1983 saan, ña kúu *Centro Coordinador Indigenista de la Mixteca Alta (CCIMA)* ña inkaa Ñuu Ntisnùú, Ñuu Nùú Ntuva, nì kàsà'a tuku nà inkaa tuku tutù, tya ntàkì'in nà nixi nì kìtsaa tyaa kue nà *Instituto Lingüístico de Verano (ILV)*, tsi kue nà *Instituto Nacional Indigenista (INI)*, kue nà *Dirección de Educación Indígena*, tsi sava ka kue nà.

Nti'i ña nì kùu yo'o ntyìntyèe takua tsikoo tutù tsà'a sà'an nà nani Tutù ntákáni nixi yee tyaa nà Tu'un Savi yo'o, tya nì kàsà'a nà ña tsi INALI ta kuia 2011 tsi iin nùú ntútútu kue nà Ñuu Kuàtyi nani *Comité Estatal de Desarrollo Lingüístico Tu'un Savi Ñuu Kuàtyi*, tya ta 2016 ntàsàtùtu ta'an tuku nà tono iin ni nìvi ntàsà'a kue nà ñuu yo'o: Ñuu Kuàtyi, Ñuu Yùtya Ntyo'o tsi Ñuu Nùú Ntuva. Ntùt'àan kue nà ku'un kue nà ta ñuu ta ñuu, tya ntinuni kue nùú kantoyo kue nà ntsika nà ntàsàtùtu ta'an nà, tya kue nà nta'vi ntóyo ñuu nì kà'an kue nà ña ntatyiko koo nà takua stuu nà tutù yo'o. Tsà'a ño'o kuu ña, tutù yo'o tya sana nti'i ni kue ñuu kui.

Ta tutù yo'o tya ña va'a xe ka nì kùu nì kàsà'a nà kúu ña vari tsà saan ka ntàtù'un nà tya vityi ra nì kità'an tu'un ntinuni kue ñuu nùú kantoyo kue nà ká'an kue sà'an yo'o, tya su'a kuu ña nì kùu ña iin ni tutù iin ntiká'nu ni takua kuatyuun ntisaan ra ntitu'u kue nà ká'an kue sà'an Tu'un Savi yo'o. Tian, kuè àsi su'a nì sà'a nà ña vari sani ntyityi ntsio takua kuntaa tu'un kunkaa nùú ña, tya tian nì kùu ii ni nì kàsà'a nà ña. Ntàtù'un nà ña tyaa nà ña nùú sà'an xtyila, nùú sà'an tuku ká'an nà Ñuu Yòso Nùú Núu Vikò, Ñuu Nùú Ntuva (sà'an yo'o kùu ña nì ntùtya ka tya iin kuaa ña ño'o kuu ña va'a tsitunini ka kue sava ka nà ká'an ta'an sà'an yo'o) tya ta kue nà Ñuu Kuàtyi (nti'i tu'u nà ká'an sà'an tya kue nà ntántúku tu'un kákúu kue nà) nì kàsà'a kue nà iin tuntyee, tya nì kì'in kue nà kue tu'un ña kuè nì naa ntusu

kúmí sà'an nà takua va'a ka kutunini nà ña. Inkaa tuku ña nì kùni nà kuu ña tsà yatyi nti'i ni nà Ñuu Savi ntakuni sà'an nà tsi tu'un káa yo'o.

Tono nì kàsà'a nà tutù yo'o tya iin kue ña tsiniñu'u koo kuu ña vari ke'en ka kue ña'a koo takua kuna'a ña, takua kutuu ña, tya tono kíkúu Ñuu Ko'yo yo'o, tya saan ra ná kutuu ña kua'á sà'an nà kuu tya saan ra ná kua'a nà ityi kaka sà'an nà tono káa ntyaa tu'un nùú tutù tyìkuaa nixi koo takua kuntoyo va'a nà. Tsi tutù yo'o tya nì kùntaa nixi tyaa nà saan ra kaka ka sà'an yo'o ntyii nikuu ni, kana ka tutù tsaa nùú kásná'a nà nùú kue su kuatyí a tutù ña ntakani ntyi tu'un, a tutù ña kutu'va kue nà sná'a nùú kue su kuatyí tuku kuu kana, a takua kutu'va tuku kue nà ntásiá'a tu'un nùú inkaa sà'an, tya takua ntyíí nikuu ni kuatyuun nà ña a Ve'e Tyuun tuku.

Ña kuntaa nixi tyaa nà iin sà'an tya, iin ña kuè tsikuin kuu ña, tya tsà na'a ni ra tsinu ña, ini kuu saan tya kuu sama nixi katyaa nà sà'an nà, tsà'a ña ka tya tutù yo'o tya kuu ntutsaa tuki, kúu ntuva'a ki tatu saan kuni nà, tya tyuun yo'o tya kuu sa'a nà ña vityi ña kunkitsaa kue kivi ña kúu Ùtsi Kuia Ntakwane'e Nà kue Sà'an Nà (2022-2032) tya saan takua ná ntane'e ntyee kue nà ká'an iin sà'an Ñuu Ko'yo yo'o tya ño'o kuu ña kuni kue nà ná kitsaa kue kuia yo'o.

Instituto Nacional de Lenguas Indígenas

TU'UN ÑA VÀTSI NÙÚ TUTÙ YO'O

TSÀ'A SÀ'AN KÁ'AN NÀ	23
1. SÍ'VI ÑUU NÀ TSI SÍ'VI SÀ'AN NÀ	29
2. NDUSU TU'UN SAVI	31
2.1. Ntusu ntaku	33
2.1.1. Nti'i kue ntusu ntaku	33
2.1.2. Ntusu ntaku ínkaa mitu'un	35
2.1.3. Ntusu ntaku kítá'an	40
2.1.4. Ntusu ntaku kuá'an sáma	45
2.2. Ntusu káxi	47
2.2.1. Kue ntusu káxi	48
2.2.2. Kue ntusu káxi ítyí yù'u	49
2.2.2.1. Kue ntusu káxi ítyí yù'u ña kani	51
2.2.3. Kue ntusu káxi ítyí xìtyi	51
2.2.3.1. Kue ntusu káxi ítyí xìtyi ña kani	52
2.2.3.2. Kue ntusu káxi ítyí xìtyi kana ta ntaka'a tuku nà	53
2.2.4. Kue ntusu káxi tya sana ntási tùtyi ìni sùku nà	54
2.2.4.1. Kue ntusu káxi kana tùtyi ìni sùku nà ta ntáká'an tuku nà	55
3. KUE NTUSU NTÁSÁMA IIN NTUSU	
TSÀ SAAN KÁ'AN NÀ	57
3.1. Iin ntusu sáma nùú inkaa sà'an nà	57
3.1.1. Kue ntusu ntásama tu'un nà tya sáma ntusu ntaku	58
3.1.1.1 Ntusu ntaku /k/	58
3.1.1.2. Ntusu ntaku /s/	61
3.1.1.3 Ntusu /b/	63

3.1.1.4. Ntusu ntaku /s/	64
3.1.2 Kue ntusu ntásáma tu'un	
nà tya sáma ntusu káxi	66
3.1.2.1 Ntusu ña ntátyáku tonon inkaa ntusu	66
3.1.2.2 Kue ntusu kée ítyí xìtyi nà	66
3.1.2.2.1. Kue ntusu kee ítyí xìtyi nà	
tya nani ña <i>progresiva</i>	67
3.1.2.2.2. Kue ntusu kee ítyí xìtyi	
nà tya nani ña <i>regresiva</i>	68
3.1.3. Ntusu kuá'an ntaka'an nà	70
3.1.3.1. Ta ntákí'in ta'an iín yù'u nà	70
3.1.3.2. Ta kana ntusu nà ítyí ntà'nta nà	71
3.1.3.3. Ta kána ntusu nà ítyí ntà'nta vita nà	72
4. KUE TÀTYI SÀ'AN NÀ	73
4.1. Nixi sáma tàtyi ña yee kuaa káa	75
5. NIXI NTÁKÍ'IN TA'AN IIN NTUSU	
NTAKU TSI IIN NTUSU KÁXI	79
5.1. Nixi sásiin ta'an nà ntusu ntaku	
tsi ntusu káxi	80
5.2. Ta sáma nùú ínkaa iin ntusu	83
6. SÁMA XOO TONO KÁ'AN NÀ IIN TU'UN TSI KUE	
TU'UN NÌ SÁMA KÁ'AN NÀ TSÀ'A IIN ÑA'A	85
6.1. Sáma xoo tonon ká'an nà iin tu'un	85
6.1.1. Sáma tu'un	85
6.1.2. Sáma ntusu	86
6.1.2.1. Ta ntákúnkáa inkaa ntusu ntaku	86
6.1.2.2. Ta ntákúnkáa inkaa ntusu káxi	87
6.1.3. Ta sáma iin tu'un lu	87
6.1.3.1. Kue tu'un sá'a: da-, sa-, s-,	
za-, ja-, ka-	87

6.1.3.2. Kue tu'un ká'an ña sá'a tuku nà iin tyuun: nda-, na-, nra-	88
6.1.3.3. Kue tu'un ña sá'a ña ntuu iin tu'un ña kuni katyi ña sá'a nà iin ña'a: ku-, ka-	88
6.1.3.4. Kue tu'un ña kátu'un ña sáma tono na'a iin ña ntyé'e nà: ndu-, nku-	88
6.2. Kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a	89
7. TA KUÁ'AN NTÚYUKU KUE TU'UN VA'A TSINIÑU'U TA KÁ'AN NÀ	91
7.1. Sí'vi kue ña'a	92
7.1.1 Sí'vi nìvi tsi sí'vi ña skúnáni nà	93
7.1.2 Sí'vi ntyi ña'a níkuu	93
7.2. Nti'i tu'un ntée nùú sí'vi iin iin kuaa ká'an ta'an nà	95
7.2.1. Kue tu'un ntée nùú sí'vi iin iin kuaa ká'an ta'an nà tsi nìvi	96
7.2.1.1. Kue tu'un ntée nùú sí'vi ña kuè tíin ta'an kákúu ña	96
7.2.1.2. Kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un	98
7.2.2. Kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka tu'un ña kuni katyi ña sanà mee nà kuu iin ña'a	102
7.2.2.1. Ná kuntyee nà kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un kátyi ña sanà mee nà kuu iin ña'a	103
7.2.3. Kue tyuun tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà, nùú íin kití, nùú íin ña'a	104
7.2.4. Kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a tian kuu ntákatu'un nà tsà'a ña	105

7.2.5. Kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a, ña kuu kutasnuu	107
7. 3. Tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà sí'vi ta kuaa ta kuaa	108
7.3.1. Nixi kántaa kue tu'un ña ntátyítá'an kue sí'vi tsi kue tu'un kuiti tñin ta'an	112
7.4. Tu'un ká'an ntyí kúu	115
7.4.1. Nisaa ta'an tu'un ña ntákáni ña'a kuu	116
7.4.1.1. Tu'un ña kánta nà	116
7.4.1.1.1. Tu'un ña sá'a nà nùú mee nà	116
7.4.1.1.2. Tu'un ña sá'a iin nà a iin ña sá'a ntyí ña'a, tya inkaa nà a inkaa ña ntuta'an ñá sá'a nà a ntyí ña sá'a ntyi ka ña kúu	117
7.4.1.1.3. Tu'un <i>bitransitivos</i>	118
7.4.1.1.4. Kue tu'un tsà'a iin ña kúu	119
7.4.1.1.5. Tu'un ña kuá'an nà sá'a nà a ntyí ña'a sá'a iin ña'a	119
7.4.1.2. Tu'un tsà'a ña yee	121
7.4.1.3. Tu'un tsà'a ña íin ntyityi a kántú'u ña, kúu ña iin nivi a iin ña'a	122
7.4.2. Kue tu'un ínkaa nùú tu'un ká'an ntyí kúu	124
7.4.2.1. Kue tu'un ña sá'a	125
7.4.2.2. Tu'un ña kúu tuku iin ña'a	126
7.4.2.3. Tu'un kuiti ña ntákunkaa nùú iin tu'un tya ika ra tsítunini nà ña kúu iin ña kúu tsi tu'un kuiti ña ká'an ña ntásáma tono ná'a iin nà a iin ña'a a iin kití	126
7.4.3. Nixi kúu iin ña'a ra nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu (AM)	128
7.4.3.1. Ña kuu koo	129
7.4.3.2. Ña kúu	130
7.4.3.3. Nixi nì kùu iin ña'a ña tsà nì kùu	131
7.4.3.4. Nixi kúu ña kúu tsà yatyi saan so ni	132

7.4.4. Nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu	132
7.4.4.1. Tu'un ta tsikà nà iin ña'a	133
7.4.5. Ke'en kuaa kue tu'un ña kúu	
iin ña'a ra nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu	134
7.4.5.1. Iin kuaa	134
7.4.5.2. Ùvi kuaa	135
7.4.5.3. Ùni kuaa	136
7.5. Nixi káa kue ña'a	136
7.6. Tu'un ña ntákáni nixi kúu iin ña'a	138
7.6.1 Tu'un ña ká'an nixi kúu iin	
ñ'a'a nùú iin kivi	138
7.6.2. Tu'un ña ká'an ntyíí kuu nùú kúu iin ña'a	139
7.6.3. Tu'un ña ká'an nixi kúu	
iin ña'a ña kúu	139
7.6.4. Tu'un ña ká'an nisaa kuaa ña'a kúu	139
7.6.5. Tu'un ña ká'an ña kusana koo iin ña'a	140
7.7. Ña ntákuá'a tu'un	140
7.7.1. Kue tu'un kákúu sí'vi ìki kùñu nà	
tsátyúun nà ña tonoo kue tu'un ña ntákuá'a tu'un	141
7.8. Ña ntátyítá'an tu'un	143
7.9. Tu'un ká'an nà ta kúnaa ìni nà	143
7.10. Nixi ntákí'in ta'an kue tu'un takua	
tuu inkaa ka tu'un	144
7.10.1. Ta kítá'an kue tu'un ña kúu sí'vi	145
7.10.1.1. Sí'vi tsi sí'vi (N+N)	145
7.10.1.2. Sí'vi tsi tu'un ká'an nixi káa	
iin ña'a (N+ ADJ)	146
7.10.1.3. Tu'un ká'an nixi káa iin ña'a tsi inkaa	
tuku tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (ADJ+ ADJ)	146
7.10.1.4. Tu'un ká'an nixi káa iin ña'a	
tsi sí'vi (ADJ+N)	147
7.10.2. Ta kítá'an kue tu'un tya ntúu	
ñ'a iin tu'un ña sá'a nà iin ña'a	148

7.10.2.1. Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ña kuu sí'vi (V+N)	148
7.10.2.2. Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (V+ADJ)	149
7.10.2.3. Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ká'an nixi kúu iin ña'a ña kúu <i>adverbio</i> (V+ADV)	149
7.10.3. Ta inkaa kuaa ntákúnkáa tu'un ká'an nixi káa iin ña'a	149
8. NIXI TYAA NÀ KUE TU'UN KÍ'IN NUU NÀ	151
8.1. Kue tu'un kí'in nuu nà ntátyíkáa nà	151
8.2. Kue tu'un kí'in nuu nà kuè ntásá'a nà ña tu'un nà	152
8.3. Tu'un yatá	153
8.4. Tu'un tsaa	154
9. NIXI KUATYUUN NÀ KUE NTUSU NTOO NTÁSNUU TSI KUE NTUSU KUATYI NTÚYUKU	157
9.1. Nixi kuatyuun nà kue ntusu ntoo ntásnuu	157
9.2. Nixi kuatyuun nà kue ntusu kuatyi ntúyuku	159
10. KUE ÑA'A NTÁSÁ'A YUKU TU'UN	161
Ntyí tyuun kue ña'a ntásá'a yúku tu'un	161
11. TU'UN VIÍ TU'UN NTATÚ ÑUU SAVÍ	171
TU'UN SANTI'I TSÀ'A TUTÙ YO'O	189
BIBLIOGRAFÍA	195
ÑA YOSO	209
Iin ña yoso: Tu'un kuiti	209
Ùvi ña yoso: Kue ña tyíkuaa nùú Ñuu Savi	214

TSÀ'A SÀ'AN KÁ'AN NÀ

Tu'un Savi yo'o, tsíni ka nà ña tono sà'an savi (*mixteco*) “*idioma mixteco*”, ká'an nà sà'an yo'o ùni ñuu: Ñuu Kuatyí, Ñuu Yùtya Ntyo'o tsi Ñuu Nùú Ntuva. Vityi ka ni, tsà'a ña kée nà kuá'an nà tsíka nta'vi nà, ra kua'á nà ká'an sà'an yo'o inkaa tsio nùú kantoyo nà suu ni Ñuu Ko'yo yo'o a inkaa ñuu nà. Kúu ña iin sà'an ña kua'á xe ka nà ká'an ña, saan kátyi kue tutù kúmi *Instituto Nacional de Estadística y Geografía (INEGI, 2015)* tya sà'an yo'o kúu ña kúmi nùú ntisaan ka kue sà'an ká'an ka nà Ñuu Ko'yo yo'o, vari tono ntásnùú ka kue sà'an ña kua'á xe ka nà ká'an ña, tya ítyí nìnu íin ka kue sà'an ña xoo ka ká'an nìvi ñuu kantoyo Ñuu Ko'yo yo'o. Ntaa ña mantya ta *siglo XVI* saan nì kitsàa tyáa kue nà tó'o, kue nà Ve'e Ñu'u, nà sà'an xtyila tya mà nì stakoo ña tyáa nà ña ta *Colonia* saan, tya kòò iin Ndusu Tu'un Savi ni tsio takua tyaa nti'i tu'u nà ká'an Tu'un Savi.

Ta nì kitsàa nà ntákáníni nà tyaa nà Tu'un Savi kúu ta kuia 1983 saan, nà *CCIMA*, tya ntàtù'un nà ña iin ni Ndusu Tu'un Savi kukui takua tyaa nà nùú vi'i ka sùú òko sà'an nà ntàkùni kii nà ta kuia saan, vari saan ra mà stàkoo ta'an nà, ná ki'vi nti'i sà'an nà. Tyà ntsìka kivi (vi'i ka sùú òko kuia) ra tsà saan ntsìo vi'i ka sùú ùtsi xiko nùú ntùtùtu nà ntàtù'un nà nixi tyaa nà sà'an nà, ìñu tya'ntya ntùtùtu nà ntyàa nà Tu'un Savi, òko nùú ntùtùtu iin ntika'nu ni nà, ká'an nà Tu'un Savi;² ùvi ntàsàtùtu ta'an nà tsà'a ña ntántúku tu'un nà nixi káa sà'an nà tya sani ntyàa nà vi'i ka sùú òko tutù tsà'a nixi káa sà'an nà, mantya vityi ra ká'an nà ña mà stakoo ta'an nà vari kúu nà Na Savi, Nivi Savi, Nivi Ñuu Savi a tono kátyi tuku nà saan yivi Ñuu Davi.

Ta nì kitsàa ká'an *Instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI)* ña kuva'a iin tutù kunani tutù ntákáni tono yee tyaa

2 Tsà'a ña kua'á nùú kantoyo nà kà'an ta'an sà'an yo'o Ñuu Savi tya tsà'a ña ka kúu ña siin siin kuá'an kutu'va nà tyaa nà sà'an nà.

nà Tu'un Savi, tya watu ka ña kua'á xe nùú sà'an nà kúú³ ra kuni nà ña iin ni nìvi kuu nà vari se'e kue ntìí yatá kúú nà tono kí'kúú tyà Òna Ìsu “Tyíín Ñàña” a Ñá Ìnu Tikóso “Pain Kòó”, nà yo'o kákúú kue nà ntsikùu xini kue ñuu Ñuu Savi, ta ntsàì kitsaa kue tó'o.

Ta ká'an nà ña koo iin tutù ntákáni nixi yee tyaa nà sà'an nà, ra tono iin ña kankuu ni sá'a nà kúú ña takua ná kuni nà ña va'a sà'an nà ra ná ka'an nà ña nùú kue se'e nà, ná kuni nà ña va'a ña, tsà ná'a nà ña ká'nu kuu ña a tsáku ni nà kákúú nà ká'an ña. Tya yee kutyaa sò'o nà ntyí ntákáníni nà tsà'a sà'an nà tatu ká'an nà ña ntyi nikuu ni.

Tatu kuni nà ña ntakoo ntyee sà'an ká'an nà ntyí ñuu nà ra tsiniñu'u kaka tu'un nà nùú kantoyo nà, tono kí'kúú kue ityi, sí'vi ve'e nùú xiko nà, sí'vi ña'a xiko nà, sí'vi kue ñuu, sí'vi kue yúkú nà, sí'vi kue ñuu ka'nu, kue ñuu nùú tsá'an kue tú tsíka, sí'vi kue su kuátyi káku, tsi ntyí ka kue ña'a. Tian tyuun ña sá'a nà takua koo iin ni tutù nùú ká'an nixi yee tyáa nà sà'an nà ra sàka kitsaa ña ra tsà'a ña ntsikòo *INALI*, tono iin ve'e tyuun ña ntuta'an ña sá'a ña takua koto nà ña, ná koo ii sà'an nà, tya ná kaa ki.

Kua'á kue nà tu'va tutù ra tsini nà ña kue sà'an ká'an nà ra ká'nu kúú ña; ká'nu xe ki sùú saan ña tono ntóyo nà, vari tsi ña ka yee nà tya tsi ña ka ntátá'vi xini nà, kue ño'o kákúú ña sá'a ña ká'nu ka sà'an nà. Suu kue nà tu'va ka ra kátyi nà ña tatu ná naa iin sà'an tya ntí'i ña tsini nà tsà'a ña yivi. Vari iin sà'an ra kuu kuatyuun nà ña takua ntantuku nà nixi va'a ka koo nà ña yivi yo'o.

3 Nùú tutù *INALI* tya káa tu'un ña 81 sà'an kue nà ká'an ta'an sa'an yo'o kúú; tya tian, kue nà tsini tsi kue nà ká'an ta'an sà'an yo'o tya tsini nà tya ká'an nà sà'an yo'o, tya káká'an nà ña yee ke'en nùú kuá'an sáma sà'an nà tya kúú ña ta sáma nixi tyàku iin ntusu, ta sáma nà kue tu'un kuiti ntátú'un nà, ta sáma nà nùú tyíkáa nà iin tu'un ta ká'an nà, mantya ta kua'á xe ka ña kúú nùú sà'an ká'an nà; tya va kuè iin saan kue sà'an ká'an nà kúú. Xoo ka ña kúú.

Tsà'a ña ka tya iin sà'an ra va'a ña vari saan kúu ña né'e ìni nà nixi káa kue ña yee ña yìvi nùú kantoyo nà vari:

Iin sà'an ña kítsáa nùú kantoyo nà ra nkùú ká'an ña tsà'a nti'i kue ña'a yee iin ñuu nà vari sùú sà'an nà kuu ña, vasa kuu ntakani nà nixi ntákáníni nà tsi sà'an ña kítsáa ñuu nà, ra kue sà'an ña kí'vi nuu ñuu nà tono kíkúu sà'an xtyila, *inglés*, *portugués* a *francés* ra kuee a na'a ra saan so ntásáma ña ta nì kùnà'a tsíka ña ñuu nà. Kue sí'vi ntyí kue yùkú ra sámi ta kí'in nà ña ká'an nà tono ká'an nà siin sà'an nà tono kíkúu sà'an xtyila ka, ntoñu'u sí'vi kue yùkú ná. Kue sí'vi yùku tátá ra náa ña ta kuè ntakunkaa sí'vi ña nùú sà'an kue nà; kue tu'un íñu'u ra náa ña ta kòò ka nà tsátyuun ña, tono kíkúu tò'o nà á ntyí kuu ka ña ká'an nixi ínkaa ìni nà, saan kuu ña kúu ta náa sà'an nà...⁴

Tu'un ña káa xìni yo'o ra ntákáni ña tsà'a nixi kantoyo íñu'u mee nà Ñuu Savi, vari ña kúu ra, nà kúu tó'o ra kátyi nà ña ña ka ra sùú ña ntaa kui, ña ká'an mee ni nà kui, ña ntàa kui kátyi nà tó'o ka, tsi ntyi ka tu'un ká'an nà; tya kue nà sá'a tàta ra státa nà ra sátyúun nà tsi tàtyi xí, ña kini ka, tya tsà'a ña ka ra kue nà tó'o ka ra kátyi nà ña kòò ña va'a ña, tian ntsìni nà ña tsáa yù'u nà ká'an nà kuaa saan.

Ta ká'an nà ña tsiniñu'u koo iin tutù ntakani nixi yee tyaa nà sà'an nà, ra kítsai xìni nà, kue ntitsi ká'an iin sà'an, ña ntsikùu ña iin ni sà'an, ña tsiniñu'u kitsaa ká'an nà iin ni sà'an, tya saan ra kitsaa kuè tsitunini nà, vari ña kuu koo kuu iin ni tutù ka'an tono nixi yee tyaa nà ra inkaa tuku kúu ña nixi ká'an nà. Iin tu'un tono kíkúu sàvi nùú Tu'un Savi tya sáma tono ká'an nà ña: Savi, Sau, Dawi, Davi, Dau, Zavi, Javi, Lavi, Nda'vi tsi

4 <http://www.usal.es/teoriaeducacion>. Ntsintyee nà ña ta 16 yòó u'un, kuia 2018.

sava ka kue tu'un. Nùú nti'i kue ña ño'o ra tu'un ña kua'á xe ka ká'an nà kúu savi, tya sùú tsà'a ña ka ra ntasama nà tono ká'an nà ra kitsaa ka'an nà tani “Savi”, yee ka'an nà tono tsà saan ká'an mee nà. Ña kumani kana kúu iin Ndusu Tu'un Savi takua ná tyaa nà sà'an nà.

Tutù Tu'un Savi yo'o ra va'a ña takua ná ntakoo ntyee sà'an nà, ná koo ya'vi ña ra ná sá'a ña ná tyaa kue nà ntsa'nu, su yútya tsi kue su kuatyí, ná tyaa nà ña tu'va nà nùú sà'an nà. Sani tsiniñu'u, ña ntisaa ra nti'i tu'u kue ve'e nùú sná'a nà ná sná'a nà Tu'un Savi suu tono sná'a nà sà'an xtyila, *inglés, portugués a italiano*.

Tya sani tsiniñu'u ku'un tu'un ña, tutù Tu'un Savi yo'o ra kuu tyintyee ña takua kue nà ntsa'nu, kue su yútya tsi kue su kuatyí, kue nà ká'an tsi kue nà kuè ká'an sà'an yatá yo'o, takua ná tyaa nà tu'un tsini nà ra ná kitsi ìni nà ka'vi tuku nà ña, vasu sùú sà'an savi mee nà kúu ña. Ño'o kúu ña kuni nà tsi tutù yo'o.

Tutù ntákáni nixi yee tyaa nà Tu'un Savi yo'o ra nì kàsàv'à ntinuu kue nà ká'an sà'an yo'o ña, tya tsi iin ña nì kuà'a xi'na nùú sà'an xtyila kúu ña ntàsià'a nà nùú ùvi kue sà'an sàvi, ña kuni nà kúu ña kuntyee nà nixi kuu ña tyaa nà Ndusu Tu'un Savi. Ña xi'na ñu'u ntàkùnkàa nùú tutù kúu kue sà'n ká'an kue nà kantoyo Ñuu Kuatyí tya tutù ña ùvi kúu sà'an ká'an kue nà Ñuu Nùú Ntuva tya nì kà'an nà ña ño'o kukui tsà'a ña tsà kua'á xe kuá'an ntutyaa sà'an yo'o. Nùú ntintuu ni kue sà'an yo'o tya ntyàa nà nti'i ni kue ntusu tyàku ta ká'an kue nà ntsa'nu, saan takua mà ka'ntya nà kue ntusu ínkaa nùú tu'un, tya káa ntyaa kue tu'un nùú tanuu so kue sà'an ká'an nà takua kuntyee nà nixi yee tyaa nà kue ntusu íin nùú Ndusu Tu'un Savi. Ná ntane'e nà ntyi ka kue ntusu nùú kue ta'an sà'an yo'o tya ika ra tsiniñu'u ntakunkaa tuki nùú tutù yo'o, tya kuntutsaa tuki.

Kunku'un tu'un tsà'a mí ña ká'nu ka kuu, tu'un ña nixi káa Tu'un Savi, tian xi'na ka kuu ntakunkaa nixi nani sà'an

nà tsi ñuu nà, saan takua ná ntakoo ntyee Nà Savi a Yìvi Ñuu Savi. Kue tu'un ntákáni tsà'a ña kúmí sà'an yo'o kuu Ndusu Tu'un Savi, kue ntusu ntaku, ntusu káxi, ntusu ntaku kítá'an, tsi kue sava ka kue tu'un; nixi nani iin nùú ntika'nu ni ínkaa sà'an yo'o tsi kue sava ka kue sà'an nà, kue ntusu ntásáma tu'un nà, kue ntusu kiyàa, kue ntusu xìtyi, kue ño'o kákúu ña kúmí kue sà'an káa tonò Tu'un Savi;⁵ ta kuaa ta kuaa kue tu'un tonò kíkúu tu'un ntákáni ntaa, tu'un ña sá'a nà ntyi ña'a (*verbo*), tu'un ká'an nixi káa iin ña'a, tu'un ká'an nixi kúu iin ña'a (*adverbio*), tu'un tsá'a ityi ña ki'vi ka tu'un (*preposiciones*) tu'un kí'vi (*afijos*), tu'un nì kità'an, tsi inkaa ka kue tu'un; nixi tyaa nà tu'un vàtsi nùú inkaa sà'an nà, tu'un yatá, tu'un tsàa, nixi kuatyuun nà ntusu ká'nu tsi ntusu kuatyi, kue ña'a ntásá'a yuku tu'un, nùú ntyàa nà ra ke'en nùú kuaa ntyàa nà ña, tya nkè'e ni tu'un ínkaa santi'i, ínkaa tuku kue sí'vi kue tutù kuu ká'vi nà tsi inkaa ka kue sava ka tutù.

Tya tsiniñu'u kuni nà ña tsà yee kua'á tutù ntákáni tsà'a sà'an nà, nì kàsà'a kue mee nà Ñuu Savi kue nà nì kàskuà'a *lingüística*, tya sani kue nà tó'o tsà ntàntùku tu'un nà tsà'a nà Ñuu Savi. Tian, tutù ntákáni tonò yee tyaa nà Tu'un Savi yo'o ra nì kùvà'i takua ná kuni kue nà mà nì skuà'a *lingüística* tya nàa kákúu kua'á ka nà, ña ka tsi kue tutù tsà yee tsà'a sà'an nà kákúu kue ña ntáká'vi nà takua kuva'a tutù tsà'a nixi tyaa nà sà'an nà, tya ika ra kue ni kue ni ne'e tu'un nà nixi káa Tu'un Savi ná ntututu kankuu nà kaskua'a nà sà'an nà.

Sani, nùú tutù yo'o ra ntyàa nà ña tonò ta ntákí'in nti'i nà tsà'a nìvi ñuu, ña ka kúu ña ká'nu kuu vari iin ntiká'nu ni ká'an nà tsà'a kue ntitsi ntsikònuu takua ná ne'e tu'un nà ña ká'nu kuu sà'an nà, ña ká'nu kuu tonò kantoyo kue mee nà tsi tonò

5 Ta kue tàtyi, ña tsíkuin nà sana ntáká'an tuku nà tsi ña ta kána tàtyi ítyi xìtyi nà tya kue ño'o kákúu kue ña kúmí sà'an yo'o, tya tatu mà tyaa nà ña tya siin tu'un ka'an nà.

ntsikòo nà ta tsà nà'a yatá. Ñã va'a kui tatu kue nà tá'an ìni,
ká'an nà a kuè ká'an nà Tu'un Savi yo'o ra ná tyituu nà takua
ná kaa sà'an yo'o.

1. SÍ'VI ÑUU NÀ TSI SÍ'VI SÀ'AN NÀ

Kue nà Ñuu Savi tya nùú ke'en kuaa ntùtùtu nà tya nì kità'an tu'un nà ña sà'an nà ra kunani ña Tu'un Savi tya kuni ña katyia “sà'an a tu'un savi” tu'un yo'o kákúu kue tu'un ña ká'an xe ka nà Ñuu Savi, tya kue sava kue sí'vi sà'an nà ra kunkunani ña tono ká'an ntisaa kue mee nà ña.⁶ Tya ika kúu nùú ntàtù'un tuku nà ña, ñuu nùú kantoyo nà mantya tsànà'a yatá kunani ña Ñuu Savi tya kuni ña katyia “*Pueblo de la Lluvia*” nùú sà'an xtyila. Saan tuku ntàtù'un nà ña tutù nùú ínkaa kue ntusu nà tya kunani ña Ndusu Tu'un Savi, tya kuni ña katyia “ntusu sà'an savi”.

Tya sani nì kìntòo nà ña kunkaa ka kue sava tu'un ña tsiniñu'u kuni nà vari tsátyúun nà ña. Nìnu yo'o ra káa ntyaa sí'vi ki'in tuku nà:

Tsàku 1: Sí'vi kue mee nà

<i>Autodenominación</i>	<i>Significado</i>
Ñuu Savi	<i>Nación o pueblo de la lluvia</i>
Nà Savi	<i>Gente de la lluvia</i>
Ndusu Tu'un Savi	<i>Sonidos o voces de la lengua de la lluvia</i>
Tàa Savi	<i>Hombre de la lluvia</i>
Ña'á Savi	<i>Mujer de la lluvia</i>
Ñani	<i>Hermano (entre hombre y hombre)</i>

6 Kue tu'un ña tsátyuun nà kà'an nà sí'vi sà'an nà kákúu ña: Da'an Davi, Da'a Dau, Sa'an Savi, Sa'an Isavi, Sà'in Sàvi, To'on Dadavi, Tu'un Ísaví, Tu'un Ndavi, Tu'un Savi, Tu'un Sávíí, Tu'un Zao, Tnu'un Dau, Tnu'un Davi, Tnu'un Savi, Tno'o Savi, Tno'o Zavi, tsi kue sava ki, tian inuu ni kuni ña katyia. Ña ke'en nùú sí'vi sà'an yo'o tya saan ra ntyi nà níkuu ra kuu kuni nà ña, siin siin kantoyo nà ká'an kue sà'an yo'o tya ika ra iñu'u ná koo nà ntyi ka ñuu tsi kue nà yo'o.

Kù'va	<i>Hermana (entre hombre y mujer) o hermano (entre mujer y hombre)</i>
Kù'vi	<i>Hermana (se emplea entre mujer y mujer)</i>

2. NDUSU TU'UN SAVI

I in ntusu tu'un nà tya kúu ña iin kuaa iin yuku ntusu ki'in nà tyaa nà sà'an nà, tya va'a ña takua kutunini tsi ta'an nà, kuatyuun tuku nà ña nùú sná'a nà nùú kue nà kuni kutu'va sà'an yo'o.

Ndusu Tu'un Savi yo'o tya ntàsà'a yuku nà ña tonò sá'a nà nùú ntyí ka kue sà'an ká'an ntyí ka kue nà ña yivi yo'o, tya saan ra ù'u katyaa nà kue tutù nùú ntákúnkáa tsà yatyi nti'i ni kue tu'un nà. Tya mantya ta tsà'a ra nì kàntàtù'un nà ña kuntyee va'a nà tonò kíkúu kue tu'un ínkaa nìnù yo'o takua va'a ná kintoo ntusu nà:

- a. Tu'un tsà'a ntusu, iin ntusu tyaa nà tya yee kita'an ña tsi iin ntusu ña tyáku ta ká'an nà.
- b. Tu'un ntàtù'un nà, nì kàna nà kue nà ká'an sà'an yo'o kantoyo nii ni Ñuu Savi: Ñuu Nùú Ntuva, Ñuu Kuatyi tsi Ñuu Yùtya Ntyo'o.
- c. Tu'un ña iin ni kuu nà, ña iin ni yo'o te'e nà, ña iin ni ñu'u nà tya mà sia ta'an nà tsà'a tìtsi sà'an nà, tya vityi ña kunkoo tutù tyaa nà sà'an nà tya iin ni Ndusu Tu'un Savi ki'in nà tyaa nà, ntisaa ra ntitu'u nà saan kuntyaa tsi kue ntusu yo'o.
- d. Tu'un ña kuatyuun nà ntusu tyaa nà, vari tsà kua'á xe kuia yee ña nì kùni nà kukumi nà ntusu tyaa nà tya kue nti'i kuè kuu satsinu nà ña. Mantya kuia 2019 vityi kuu ña, tsà nì kùvà'i, tsà ntàtù'un ta nà, tya tsà nì kà'an nà ntyi kue ntusu kukuu ña tyaa nà ra ka'vi nà sà'an yo'o nii ni Ñuu Savi tya kuatyuun ntyi kuu nà kuni skua'a sà'an yo'o.
- e. Tu'un ña kuè sántyítyí nà ña, ká'an nà ña sà'an ká'an nà tya tsiniñu'u ka'an nà ña tonò tyaa nà ña, ntyi so ni ta'an sà'an yo'o tya saan yee ña koo ña.

Saan ra ná sa'a nà ña ká'an tu'un yo'o, tsà'a ña saan nì kintòo nti'i ni nà, tya vityi yee ntusu ki'in nà tyaa nà Tu'un Savi, tya kunkunani ña nùú tutù yo'o, Ndusu Tu'un Savi tya kuni ña katyia “ntusu sà'in savi”

Ntusu yo'o kákúu ña ínkaa nìnu yo'o:

Tsàku 2: Ndusu Tu'un Savi

Ndusu Tu'un Savi	
<i>Consonantes</i> d, f, g, j, k, l, m, n, ŋ, ñ, p, r, s, t, v, w, x, y, z,	<i>Vocales</i> a, e, i, i, o, ö, u, ü
<i>Combinaciones consonánticas</i> ds, jn, mp, nd, ndy, ng, nj, nk, nr, ns, nt, nts, nx, ny, nty, rk, rl, rr, sd, sk, sl, sm, sn, snd, st, stn, sty, tn, tr, ts, ty, xk, xr, xn, xt.	<i>Vocales orales alargadas</i> aa, ee, ii, ïi, oo, uu
<i>Combinaciones mixtas</i> ki, ndi, ni, pi, si, ti, vi, ku, ndu, nju, kui.	<i>Vocales nasales</i> an, en, in, in, on, un
	<i>Vocales nasales alargadas</i> aan, een, iin, ïin, oon, uun
	<i>Vocales nasales rearticuladas</i> a'an, e'en, i'in, i'ïn, o'on, u'un
	<i>Vocales glotales</i> a', e', i', i', o', u'
	<i>Vocales glotales rearticuladas</i> a'a, e'e, i'i, i'ï, o'o, u'u

2.1. Ntusu ntaku

Ndusu Tu'un Savi yo'o tya kúmí ña 19 ntusu ntaku kuatyuun nà Ñuu Savi: **d, f, g, j, k, l, m, n, ŋ, ñ, p, r, s, t, v, w, x, y, z**, tya nùú kue ño'o kuu nùú kana kue ña tyita'an ná tyaa nà. Ta sà'an ta sà'an nà ra kunki'in nà ntyi kúu ña tsiniñu'u nà.

Kue ntusu ntaku yo'o ra kunka'vi nà ña tonu tyaku ña ná tyikaa nà ntusu káxi <a> ítyí nùú ña: **da, fa, ga, ja, ka, la, ma, na, ŋa, ña, pa, ra, sa, ta, va, wa, xa, ya, za**.

2.1.1. Nti'i kue ntusu ntaku

Nti'i kue ntusu ntaku ínkaa nùú Ndusu Tu'un Savi yo'o tya ntàtyikàa nà ña saan tsà'a ña: a) ntyíí kuu nùú kitsaa kána ntusu ìni yù'u nà; b) nixi kée tàtyi yù'u nà, ña tonu nixi kitsaa kána tàtyi ñà'ma nà tya yá'a ña nùú tùtyi ìni sùku ta kée ña yù'u nà tya siin siin tyàku ña; tsi c) nixi kanta kuñu ínkaa ìni sùku nà ta kána iin ntusu yù'u nà.

Vityi ra, nìnu yo'o ínkaa kue ntusu ña tyàku ta ká'an nà:

Tsàku 3: Ntì'i kue ntusu ntaku Tu'un Savi tsi kue ña kuu *puntos de articulación* tsi modos ña *articulación*, tono káa kui ínkaa ña nùú *Alfabeto Fonético Internacional (AFI)*

<i>Modos de articulación</i>	<i>Puntos de articulación</i>					
	<i>bilabial</i>	<i>labiodental</i>	<i>interdental</i>	<i>alveolar</i>	<i>palatal</i>	<i>velar</i>
	<i>sonora</i>	<i>sonora</i>	<i>sonora</i>	<i>sonora</i>	<i>sonora</i>	<i>sonora</i>
	<i>sorda</i>	<i>sorda</i>	<i>sorda</i>	<i>sorda</i>	<i>sorda</i>	<i>sorda</i>
<i>oclusiva</i>	p	v ⁷	t	d	k	g
<i>africada</i>						
<i>fricativa</i>		f	z	s	x	j
<i>nasal</i>	m			n	ñ	ŋ
<i>aproximante lateral</i>				l		
<i>vibrante</i>				r		
<i>aproximante</i>	w				y	

7 kúu ña iin ntusu ña nani *labiodental* tian ntàtù'un kue nà tyáa ña, ki'in nà ña tyaa nà ntusu ña kúu *bilabial*.

2.1.2. Ntusu ntaku ínkaa mitu'un

Kue ntusu ntaku ínkaa mitu'un kue yo'o tya tsátyúun nà ña ta ká'an nà tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña nìnu yo'o:

Tsàku 4: Kue ntusu ntaku ínkaa mitu'un tsi kue ntusu tyàku ta ká'an nà

<i>Grafía</i>	<i>Fonema</i>	<i>Nombre</i>	<i>Ejemplos</i>	
			<i>inicio</i>	<i>en medio</i>
d	/d/ oclusiva, alveodental, sonora	da	da'yu 'anillo', déé 'saliva', didi 'tía', doo 'cobija o tela', du'nu 'ropa' (<i>'blusa'/'camisa'</i>)	kada 'yerno', ndidí 'elote', vidí 'cana', yodo 'metate', tidu'u 'arriera'
f	/f/ ⁸ fricativa, labiodental, sorda	fa	-	tikufa 'mariposa', kafa 'cueva', ndifi 'huevo', yafi 'maguey', safi 'lluvia', kukufi 'tortolita', kifi 'día'
g	/g/ oclusiva, velar, sonora	ga	-	<i>Es la sonorización de /k/ ndagata 'lavar', inga 'otro', iin ga 'uno más' ndigutyi 'escoba'</i>

8 Ntusu ña nani fricativo labiodental sordo /f/ tya iin ntusu ña ká'an nà ta kuè kà'an nà ña nani oclusivo bilabial sonoro /b/ kúu ña. Tya tani ma'i kue tu'un ínkaa ña.

j	/x/ fricativa, velar, sorda	ja	janu 'nuera', jàtù 'picoso', jandivi 'cielo', je 'duda o sorpresa', jindikí 'res', jito 'tfo', jo'lo 'carnaval', juñu 'carne', jutu 'papá'	kaja 'yerno', ndiji 'elote', dijin 'nariz', kòjo 'culebra', yòjo 'luna', yùju 'piedra'
k	/k/ oclusiva, velar, sorda	ka	kaka 'caminar', kàtyi 'algodón', kene 'cerdo', ke'e, 'toca', kiti 'animal', kisi 'olla', kiyi 'gancho', koso 'jorobado' kòó/kojó 'culebra'/'serpiente', ko'lo 'plato', kuñu 'carne', kutu 'chaponar', kumi 'cuatro'	ndika 'plátano', táka 'nido', tika 'chapulín', tikoo 'tamal', ndikí 'cuerno', tíki 'calabacita', vikó 'fiesta', xiko 'veintena', tiyoko 'hormiga', yuku 'yerba', yukú 'cerro', yukun 'surco', sùkun 'cuello'
l	/l/ Aproximante lateral, alveolar, sonora	la	latyeka 'chapulín', la'va 'rana', lata 'paloma', leso 'conejo', lelu 'sombbrero', li'i 'gallo', litu 'chivito', li'i 'gallina', loso 'zorra', lu'me 'alacrán', lusu 'ratón'	tisala 'pájaro', tyivila 'lagartija', túla 'zorra', vili 'bonito', lo'lo 'chuparroza', milo 'conejo', milu 'gato', tilusu 'chepiche', lulu 'pequeño'
m	/m/ nasal, bilabial, sonora	ma	màxi 'burro', matyi 'escama', meke 'médula osea', meko 'pinto', mi'lá 'lagartija', mintsá 'nopal', mi'i 'basura', mutyu 'pendiente'	tima'a 'mapache', yu'ma 'humo', nama 'jabón', su'ma 'cola', tumi 'pluma', tímii 'abejorro'

n	/n/ nasal, alveolar, sonora	na	nana 'señora', ne yivi 'gente', nima 'corazón', niñi 'mazorca', noó 'cara', nono 'ancho', nùni 'maíz', nuú 'cara', nu'u 'diente', nuñama 'cañuela'	tinana 'jitomate', kuni 'ayer', tùni 'sello', nìnú 'arriba', nìnù 'abajo' tinumi 'tejocote', sanu 'nuera'
ŋ	/ŋ/ nasal, velar, sonora	ŋa	ŋana 'grita', ŋani 'golpea' ŋene 'brota', ŋe'e 'compra', ŋi'ni 'exprime', ŋuu 'llueve', ŋunu 'teje', ŋutu 'toro', ŋuixi 'liebre'	<i>La oclusiva velar sorda <k> se realiza como <ŋ> (n velar) y como <g> "ga" a inicio de palabras. No hay dichas realizaciones en medio de palabras. Se emplea solamente en San Antonio Huitepec y San Agustín Tlacotepec, Oax.</i>
ñ	/ɲ/ nasal, palatal, sonora	ña	ña'mi 'camote', ñani 'hermano', ñàña 'tigrillo', ñe'e 'rasca', ñénu 'nuera', ñina 'perro', ñii 'sal', ñúu 'palma', ñuma 'cera', ñu'u 'fuego'	tuñama 'cañuela', tinaña 'chayote', ñiñu 'espina', niñi 'sangre', ñoño 'abeja', kuñu 'carne', tyiñu 'trabajo', xúñú 'piña'
p	/p/ oclusiva, bilabial, sorda	pa	pañu 'rebozo', pa'li 'cangrejo', pe'é 'ancianita', pentyi 'huérfano', pilu 'pollito', poxa 'esponjado', po'lí 'cajetito de masa'	lapa 'caracol', mapale 'compadre' nupele 'peral', ndipoxa 'sapo'

r	/r/ vibrante simple, alveolar, sonora	ra	randa 'zopilote', rakuii 'agua', ra lo'o, 'pequeño', riki 'pájaro carpintero', ru'u 'arriera'	xiraso 'cucharón', tyirita 'abejorro'
s	/s/ fricativa, alveolar, sorda	sa	sa'a 'pie', sa'va 'rana', sàmi 'garza', sè'e 'hijo', si'mà/su'má 'cola', si'i 'pierna', sòkò 'hombro', songo 'zopilote', sutu 'papá'	kasa 'yerno', ndisi 'elote', yusu 'venado', sisi 'tía', kisi 'olla', ndisa 'huarache'
t	/t/ oclusiva, alveolar, sorda	ta	taka 'nido', tatyí 'viento'/'aire', tè'è 'guía', tikuiti 'papa', tityi 'aguacate', tikoo 'tamal', tika 'chapulín', tokó 'cintura', tuta 'atole'	sata 'espalda', teta 'tlacuache', sikute 'redondo', viti 'tabla', toto 'tepetate', tsikoto 'ropa', yutun 'árbol', tutu 'papel'
v	/b/ ⁹ oclusiva, bilabial, sonora	va	va'a 'bueno', vaxi 'viene', ve'e 'casa', vee 'pesado', vita 'blando', viko 'nube', vikó 'fiesta', vitu 'tabla', voki 'pulmón'	vàvì 'falange', ndava 'volar', sava 'mitad', savi 'lluvia', yavi 'maguey', yuvi 'petate'

9 Ntusu ña nani *oclusivo bilabial sonoro* /b/, tya yee ùvi tono tyàku ña: tyàku ña *tono oclusivo bilabial sonoro* /b/ tya ínkaa ña ta kitsaa iin tu'un tya nani ña *fricativo labiodental* /t/ tya ínkaa ña ma'i kue tu'un; tono kuni ña katyia ña tatu ínkaa ña ma'i tu'un tya siin ntusu tyàku.

w	/w/ aproximante, labiovelar, sonora	wa	waya 'flor de calabaza', wata 'chimoso', wèe 'pesado', we'e 'casa', wisá 'mojado', wi'nde 'nopal', wiko 'fiesta', wixi 'hace frío', wita 'blando', wà'a 'está bien', wáá 'escandaloso'	ju'wa 'salado', tiwaxa 'guacamaya', kawa 'peña', andiwi 'cielo', siwi 'nombre', uwa 'amargo', ndiwi 'huevo', dawí 'lluvia'
x	/ʃ/ fricativa, postalveolar, sorda	xa	xàtù 'pico', xà'a 'pie', xele 'lagaña', xè'è 'aserrín', xita 'tortilla', xito 'cama', xi'í 'hongo', xo'on 'quince', xó'vi 'sufre', xutu 'limpia', xu'un 'dinero'	ndixi 'elote', vixi 'piña', loxo 'zorra', kunexu 'conejo', kuixi 'blanco'
y	/j/ aproximante, palatal, sonora	ya	yaa 'música', yaka 'tierra', yavi 'maguey', ye'e 'puerta', yeka 'canasto', yiyi 'tejón', yisi 'cabello', yiki 'hueso', yiti 'estómago', yoso 'metate', yoko 'espiga', yu'ú 'boca', yù'và 'hilo'	tiya'a 'bule', jiya 'agrío', kuiya 'año', koyo 'vaciar', ndiyo'o 'colibrí', yuyu 'rocío'
z	/θ/ fricativa, interdental, sorda	za	zaxìn 'sobrino', zaa 'pájaro', za'va 'rana', zavi 'lluvia', zito 'tío', ziu'un 'dinero', zíndòkò 'chicatana', zita 'tortilla', zò'o 'oreja', zútu 'cura'	kaza 'yerno', zizi 'tía', kizi 'olla', yozo 'metate', yuzu 'venado', tuzú'u 'chivo'

2.1.3. Ntusu ntaku kítá'an

Kue ntusu ntaku kítá'an kue yo'o tya ña kána nùú kue ntusu ntaku ínkaa mitu'un kákúú ña tya kue ño'o kákúú ña kunki'in ta sà'an ta sà'an nà takua tyaa nà sà'an nà, tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o íin koyi:

Tsàku 5: Kue ntusu ntaku kítá'an tsi ntusu ña tyàku ta ká'an nà

<i>Grafía</i>	<i>Fonema</i>	<i>Nombre</i>	<i>Ejemplos</i>	
			<i>inicio</i>	<i>en medio</i>
ds	/d̥s/	dsa	dso'o 'oreja'	-
jn	/j̥n/	jna	jniñu 'trabajo', jnuu 'negro', jnaa 'temblor', jnii 'uña', jnani 'cernidor', jnama 'carencia', jna'a 'familia', jnu'ma 'lugar donde guarecerse'	yujnu 'palo', tajna 'medicina', nujnu 'encino', ijnu 'barbacoa', tujnu 'leña', tajnu 'ayudante de la autoridad comunitaria', tyijnu 'tímido', tyéjnu 'el último hijo o hija'
mp	/ ^m p/	mpa	mpa'la 'aguado', mpaa 'compadre', mpeke 'seso', mpelo 'sombbrero', mpi'lu 'moco', mpi'la 'lagartija', mpo'lo 'bola', mpuu 'torcaza'	lompa 'gordo', tyimpelo 'zopilote', tirimpo i'vi 'escarabajo', tyimpeke 'libélula'

nd	^{/nd/}	nda	nda 'á <i>'mano'</i> , ndaku <i>'nixtamal'</i> , ndeé <i>'fuerza'</i> , ndika 'a <i>'león'</i> , ndikama <i>'mosca'</i> , ndiví <i>'cielo'</i> , ndidi <i>'pulque'</i> , ndò'o <i>'adobe'</i> , ndokó <i>'zapote'</i> , ndudi <i>'miel'</i> , ndutyí <i>'frijol'</i>	vi' nde <i>'nopal'</i> , kandii <i>'sol'</i> dindoko <i>'chicatana'</i> , tinduyu <i>'chilacayote'</i>
ndy	^{/ndy/}	ndya	ndyixi <i>'elote'</i> , ndyika <i>'plátano'</i> , ndyikandyii <i>'sol'</i> , ndya 'yu <i>'lodo'</i> , ndyaa <i>'todo'</i>	nundyii <i>'encino'</i> , nundyika <i>'árbol de mamey'</i> , landyii <i>'borrego'</i> , landyii <i>'sol'</i>
ng	^{/ng/}	nga	-	inga <i>'otro'/ 'otra'</i> , ta ngoo <i>'él náhuatl'</i> , koo yangi <i>'arcoiris'</i> , na yangi <i>'estadounidense'</i> lingo <i>'zapote blanco'</i>
nj	^{/njx/}	nja	njixan <i>'huarache'</i>	ndirranja <i>'chachalaca'</i> , tinjityi <i>'organal, cactus'</i> , tityinjó <i>'guamúchil'</i>
nk	^{/nk/}	nka	nkandii <i>'sol'</i> , nkawa <i>'se va a caer'</i> , nka <i>'más'</i> nkasu <i>'totopo'</i> , nkodito <i>'tortolita'</i>	inka <i>'otro'</i> , kunkono <i>'va a correr'</i> , senko <i>'buitre'</i> , lonko <i>'zopilote'</i> , lunku <i>'tortolita'</i>
nr	^{/nr/}	nra	nrakaa <i>'llave'</i> , nrayo 'o <i>'zacate'</i> , nredaa <i>'todo'</i> , nridiyu <i>'chivo'</i> , nrixi <i>'elote'</i> , nroko <i>'anona'</i> , nro 'o <i>'tenate'</i> , nrudi <i>'miel'</i> nrutyi <i>'frijol'</i> , nrutsa <i>'agua'</i>	sanraku <i>'escoba'</i> , sanroo <i>'limpiar'</i> , yanra <i>'cicatriz'</i> , janrute <i>'bautizar'</i>

ns	/ ⁿ s/	nsa	nsa 'yu 'lodo', nsia 'asedo' nsiki 'cuerno', nsivi 'huevo', nsidiin 'olote', nsiwa 'u 'coyote'	sinsivi 'estrella', sirunsi 'esférico', ansivi 'cielo', kunsido 'va a acarrear'
nt	/ ⁿ t/	nta	nta 'a 'mano', ntakan 'clueca', nta 'và 'apaga', nta 'nsi 'chasquido', nta 'ví 'pobre'	
nts	/ ⁿ t̪s/	ntsa	ntsa 'yu 'lodo', ntsavi 'cerrado', ntsaa 'florero' ntsiwa 'yi 'coyote', ntsika 'a 'león', ntsikuañu 'ardilla', ntso 'o 'colibrí'	da 'ntsa 'memela', sintsiki 'vacuno', untsi 'hasta allá'
nty	/ ⁿ t̪j/	ntya	ntyai 'comida', ntyé 'é 'durazno', ntyika 'pecho', ntyisa 'huarache', ntyif 'sol', ntyó 'o 'colibrí', ntyuxi 'gallina', ntyuu 'resina de ocote'	meentyu 'yo'
nx	/ ⁿ ʃ/	nxa	nxakua 'corteza de árbol', nxii 'elote', nxikuañi 'zancudo', nxiko 'se va a enfriar'	konxika 'quedar pendiente'
ny	/ ⁿ ɰ /	nya	nyajin 'jícara', nya 'yu 'lodo', nyixi 'elote', nyityan 'huarache', nyiti 'arena', nyo 'o 'colibrí'	anyaya 'infierno', anyi 'i 'morado', inyivi 'cielo'
rk	/ ^r k/	rka	rkindika 'costillas', rkuitii 'corto', rku 'u 'venado', rkuitii 'papa'	
rl	/ ^r l/	rla	-	larliin 'olote'

rr	/r/	rra	r randivi 'güila', r rampo 'barrigón', r rrii 'borrego', r rriyo'o 'chueco', r rrikuxi 'murciélago', r rò'nkò 'rodilla', r ru'mpù 'abejaruco'	tirreka 'pájaro carpintero', tyikirriyo'o 'colibrí', siñurri 'moscón', sirro'o 'escarabajo', sirrun 'mayate', tirru 'mayate'
sd	/s̄d/	sda	s da'yi 'lodo', s dakua 'pus', s di'vi 'liso', 'resbaloso', s doko 'chicatana'	-
sk	/s̄k/	ska	s katyi 'cobija', s ka'yu 'pinta', s kee 'pizca', s kiti 'hierve', s kitnu 'algas', s kua'a 'estudia', s kuve 'mariposa', s kuilu 'zopilote'	-
sl	/s̄l/	sla	s linka 'chapulín', s lo'lo 'gallo'	-
sm	/s̄m/	sma	s mii 'abejorro'	-
sn	/s̄n/	sna	s nakue'e 'lastimar', s nee 'mañana', s niva'u 'coyote', s nii 'nariz', s nu'un 'paludismo'	-
snd	/s̄n̄d/	snda	s nda'a anu 'eructar', s nda'vi 'va a enganar', s ndiaku 'tlacuache', s ndiki 'vacuno', s ndio'o 'colibrí'	-
st	/s̄t/	sta	s taa 'tortilla', s statun 'topil', s stasu 'gavilán', s stiaka 'pescado', s stiuku 'piojo', s sto'o 'patrón', s stoo 'tío', s stuu 'señor' s stutu 'rellena'/ 'junta'	yutun ndasta 'escoba'

stn	/s̄tn/	stna	stnaa ‘ <i>va a templar</i> ’, stnee ‘ <i>mañana</i> ’, stnii ‘ <i>nariz</i> ’, stniñi ‘ <i>ratón</i> ’	-
sty	/st̄j/	stya	styanki ‘ <i>va a desgreñar</i> ’, styeysi ‘ <i>banco</i> ’, styii ‘ <i>se va a marchitar</i> ’, styí’yo ‘ <i>se va a cocer</i> ’	-
tn	/tn̄/	tna	tnàmà ‘ <i>hambruna</i> ’, tnani ‘ <i>soyate</i> ’, tneni ‘ <i>amante</i> ’, tnee ‘ <i>deposita</i> ’, tniñu ‘ <i>cargo</i> ’, tniñi ‘ <i>uña</i> ’, tnumi ‘ <i>pluma de aves</i> ’, tnu’un ‘ <i>palabra</i> ’, tnütú ‘ <i>cacaya</i> ’	tatnà ‘ <i>medicina</i> ’, datnaa ‘ <i>mañana</i> ’, yutnu ‘ <i>árbol</i> ’, jitnu ‘ <i>horno</i> ’, sitnuu ‘ <i>estrella</i> ’, tsisatnu ‘ <i>tenate</i> ’, jatnuu ‘ <i>negro</i> ’
tr	/tr̄/	tra	trana ‘ <i>miltomate</i> ’, triki ‘ <i>pájaro carpintero</i> ’, triyu ‘ <i>trigo</i> ’, trukuaa ‘ <i>naranjal</i> ’	ratriki ‘ <i>pájaro carpintero</i> ’
ts	/ts̄/	tsa	tsatsa ‘ <i>tartamudo</i> ’, tsaka ‘ <i>revuelto</i> ’, tsiwa’u ‘ <i>coyote</i> ’, tsika ‘ <i>chapulín</i> ’, tsòko ‘ <i>hambruna</i> ’, tsúu ‘ <i>tamal con frijol</i> ’	tyitsa ‘ <i>plátano</i> ’, tsikuitsi ‘ <i>papa</i> ’, yatsin ‘ <i>jícara</i> ’, utsi ‘ <i>diez</i> ’, tikutsa ‘ <i>redondo</i> ’
ty	/t̄j/	tya	tyatyí ‘ <i>polvo</i> ’, tyaká ‘ <i>pescado</i> ’, tyele ‘ <i>gallo</i> ’, tye’le ‘ <i>tijera</i> ’, tyitu ‘ <i>gato</i> ’, tyiyo ‘ <i>teja</i> ’, tyindi’i ‘ <i>murciélago</i> ’, tyoko ‘ <i>hormiga</i> ’, tyijako ‘ <i>tlacuache</i> ’, tyuku ‘ <i>piojo</i> ’, tyumi ‘ <i>pochote</i> ’	ndutyá ‘ <i>agua</i> ’, ndutyí ‘ <i>frijol</i> ’, vityi ‘ <i>piña</i> ’, kuityi ‘ <i>frijolar</i> ’, tutyi ‘ <i>cartllago</i> ’, katyi ‘ <i>algodón</i> ’, tàtyi ‘ <i>aire</i> ’/‘ <i>viento</i> ’, yutyí ‘ <i>migaja</i> ’
xk	/x̄k/	xka	xka’a ‘ <i>asiento</i> ’, xko’o ‘ <i>gusano negro y peludo</i> ’, xko’o ‘ <i>su plato</i> ’	-

xn	ʃn/	xna	xna'a 'enseña', xnuu 'baja'	-
xr	ʃr/	xra	xra'un 'quince', xriti 'estómago', xri'yi 'hongo', xro'le 'excremento'	yaxrin 'jícara', kuixri 'blanco', uxri 'diez', kaxri 'va a comer', ndixri 'mezcal'
xt	ʃt/	xta	xtaan 'abuela', xtiaka 'pescado', xteen 'frente', xto'o 'gallo', xtuji 'va a lastimar'	yuku naxta 'escoba'

2.1.4. Ntusu ntaku kuá'an sáma

Kue ntusu ntaku kuá'an sáma kue yo'o¹⁰ tya kue ña kitsaa tyàku ta ká'an kue nà ntyí ntusu ña kána ítyí nta'nta kátyi nà kuu ña a ta ntákítá'an iín yù'u nà. Ña ta ntusu ña kána ítyí nta'nta kátyi nà tya kána ña tsi kue ntusu yo'o <k>, <nd>, <n>, <p>, <s>, <t>, <v> tya ntátyíkáa nà ntusu ña tsà yatyi kuu ntusu káxi <i>. Nùú kue ntusu ntaku kuá'an sáma yo'o tya, ta tsà nì k'vi ntusu ña tsà yatyi kuu ntusu káxi <i> yo'o tya nùú ña kuá'an iin ntusu káxi siin ka (ínkaa ña nìnu yo'o). Tya ta ntákítá'an iín yù'u nà ta ká'an nà tya tsátyúun kue nà kue ntusu yo'o: <k>, <nd>, <nj>, tya ta ntátyíkáa nà ntusu ña tsà yatyi kúu ntusu káxi <u>, tya ika kuu nùú kákúu ña ntusu ntaku kuá'an sáma tono kíkúu kue ño'o: <ku>, <ndu>, <nju>, <kui>. Tya nùú ña kuu ntusu ña tsà yatyi kuu ntusu káxi yo'o tya ntákúnkáa inkaa ka ntusu káxi. Kue ntusu ntaku kuá'an sáma yo'o tya kunka'an nà sí'vi koyi ná ntatyikaa nà ntusu <a>

10 Nani ña ntusu ntaku kuá'an sáma, vari ínkaa iin ntusu ntaku tsi iin ntusu ña tyàku tono ntusu káxi. Tya ntusu ña tyàku tono ntusu káxi tya ña ka kúu ña ntákani ña kuá'an sáma tono ká'an nà iin ntusu, tono kitsaa ká'an nà ña ítyí nta'nta nà á tsi iín yù'u nà.

yo'o: <kia>, <ndia>, <nia>, <pia>, <sia>, <tia>, <via>, <kua>, <ndua>, <njua>, <kuia>.¹¹

Kue ntusu ntaku kuá'an sáma kue yo'o tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o íin koyi:

Tsàku 6: Ntusu ntaku kuá'an sáma tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Nombre	Ejemplos	
			inicio	en medio
ki	/k/	kia	kia 'vi 'en venta', kia ñu'u 'mar', kie 'e 'patio', kiete 'escarba', kiu 'un 'montaña'	nduk ia 'agua'
ku	/kʷ/	kua	ku aku 'llorar', ku à'á 'mucho', ku è'è 'enfermedad', kue 'é 'malo' kue ni 'despacio', ku endio 'limón', kuiti 'corto'	ndakuá 'pus', yakuá 'grosero', takui 'agua', yakuín 'armadillo', sùku i 'sabia', ndaku a 'majagua'
ndi	/nd/	ndia	ndia 'a 'matrimonio', ndia 'jan 'hasta allá', ndia kua 'número', ndi è'e 'durazno', ndi e'e 'puerta', ndio 'o 'chuparrosa', ndi uxí 'gallina'	ka' ndia 'cortar', tì ndia a 'morrál', tá' ndia 'roto'
ndu	/ndʷ/	ndua	Ñuu Nu u Ndu á 'Oaxaca', ndua 'guaje'/'plano', ndu aku 'mancha'	-

11 Ntusu ntaku ña kuá'an sáma ínkaa santi'i yo'o, tya ntyú úvi nùú kuà'an sáma ña: ítyí ífn yù'u tsi ítyí ntanta nà (ña kuu <u> kúu ña ntákani ña ítyí ífn yù'u nà ká'an nà ntusu tya tsi <i> ntákani ña ítyí nta'nta nà tyàku ña) nùú iin ni tu'un.

ti	/tʰ/	tia	tiatyí 'remolino', tiaka 'pez', tià'vi 'liendre', tié'é 'duro', tiòko 'hormiga', tiuku 'piojo', tiutia 'atole'	tiutia 'atole', yutia 'río', tutia 'mole', itiaku 'vivo', itia 'pasta', katia 'comezón'
si	/sʰ/	sia	sia 'dejar caer', Nuu Sia'á 'Tecomaxtla huaca', Yuku Siakuin 'Paraje Armadillo', siàni 'nieto', siè'e 'hijo', siukun 'mosquito', siu'un 'doctrina'	-
ni	/nʰ/	nia	nià'a 'marca dejada', niè jiví 'persona'	-
pi	/pʰ/	pia	pie'e 'cariño'	-
vi	/bʰ/	via	vie'e 'casa', vié'e 'pesado'	-
nju	/nʲw/	njua		yanjui 'armadillo', yunjui 'zorro'
kui	/kʷj/	kuia	kuiè'è 'enfermedad', kuiee 'despacio', kuié'è 'enojón'	-

2.2. Ntusu káxi

Ntusu Tu'un Savi yo'o tya kúmí ña 8 ntusu káxi: **a, e, i, i, o, ö, u, ü**, tya nùú kue ña ño'o kána kue ntusu káxi ña kani ka, kue ntusu káxi ítyí xìtyi, kue ntusu káxi ítyí xìtyi ña kani ka, kue ntusu tütüyi ñi sùku tsi kue ntusu ña ntaka'an tuku nà, kákúu kue ña ká'an tsà'a kuá'an ítyí nùú ka. Sí'vi kue ntusu káxi yo'o tya yee sí'vi koyi ta tono tyàku ña ta ká'an nà sà'an nà.¹²

12 Ta kue ntusu káxi kúmí ùvi nti'i lu xini ña (ö tsi ü) tya tyàku ña tono ùvi kue ntusu káxi ínkaa iin nùú (io/iu). Nkè'e ni tu'un káa kue tono kúu yo'o.

2.2.1. Kue ntusu káxi

Kue ntusu káxi yo'o tya ínkaa ña nùú Ndusu Tu'un Savi yo'o tya ntàkùnkàa ña tono káa ntyaa yo'o: nisaa kuaa kaa yàá nà ìni yù'u nà; ntyíí ntakunkaa yàá nà ìni sùku nà tya nixi kúu kue tùtyi ìni sùku nà, tatu kanta ña a ña tsási si tàtyi ña kana nùú ñà'ma nà.

Nìnu yo'o kuu nùú ínkaa koyi:

Tsàku 7: Kue ntusu káxi tsi kue ña kúu *puntos* tsi *modos de articulación*, tono káa *Alfabeto Fonético Internacional (AFI)*

<i>Modos de articulación</i>	<i>Puntos de articulación</i>				<i>Vocales</i>
	<i>anterior</i>		<i>central</i>	<i>posterior</i>	
	<i>no redondeado</i>	<i>redondeado</i>	<i>no redondeado</i>	<i>redondeado</i>	
<i>altas</i>	i	ï	i	u	<i>orales</i>
	ii	-	ii	uu	<i>alargadas</i>
	in	-	in	un	<i>nasalizadas</i>
	iin	-	iin	uun	<i>nasalizadas y alargadas</i>
	i'in	-	i'in	u'un	<i>nasalizadas y rearticuladas</i>
	i'	-	i'	u'	<i>glotalizadas</i>
	i'i	-	i'i	u'u	<i>glotalizadas y rearticuladas</i>
<i>medias</i>	e	ö		o	<i>orales</i>
	ee	-		oo	<i>alargadas</i>
	en	-		on	<i>nasalizadas</i>
	een	-		oon	<i>nasalizadas y alargadas</i>
	e'en	-		o'on	<i>nasalizadas y rearticuladas</i>
	e'	-		o'	<i>glotalizadas</i>
	e'e	-		o'o	<i>glotalizadas y rearticuladas</i>

bajas	a	orales
	aa	alargadas
	an	nasalizadas
	aan	nasalizadas
	a'an	y alargadas
	a'	nasalizadas y rearticuladas
	a'	glotalizadas
	a'a	glotalizadas y rearticuladas

2.2.2. Kue ntusu káxi ítyí yù'u

Kue ntusu káxi yo'o: **a, e, i, i, o, ö, u, ü** kuu kunkaa ña ta kitsaa nà ká'an nà, a kuu kunkaa ña ma'i a santi'i iin tu'un, tya tani kue ö tsi ü kákúu kue ña kuá'an ma'i (tsi <t> a tsi <k>) tsi mantya santi'i.¹³ Tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o ñin koyi:

Tsàku 8: Kue ntusu káxi ítyí yu'u tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Ejemplos		
		inicio	en medio	final
a	/a/	adi'i 'mujer', ayivi 'persona', andivi 'cielo', ayoo 'nadie', axe 'salado'	tyanu 'nuera', sátu 'ataúd', taka 'nido', yaxin 'jícara', jako 'tlacuache'	xita 'tortilla', tyidita 'cucaracha', tika 'chapulín', tiyaka 'pescado', tina 'perro'

13 Kue ntusu káxi <ö> tsi <ü> tya kátyàku ña tono kue ntusu káxi; tya kuè ntéti tono ntusu káxi tya sana ntási tütüti ñi sùku nà, a ntusu káxi ítyí xityi nà, a ntusu káxi ítyí yù'u ña kani, ta ká'an nà tya ni sùú ntusu káxi ítyí xityi kana ta ntáká'an tuku nà kúu ña, ni iin kue ña ño'o kuè kúu ña (nùú kitsaa iin tu'un, a ku'un ña ma'i a kunkaa ña mantya santi'i).

e	/e/	een 'uno', edukun 'cielo', ewa 'amargo', exe 'salado', etsi 'cerca', etu 'pica'	jenu 'nuera', teka 'chapulín', seko 'tlacuache', leso 'conejo', seke 'collar'	tyele 'gallo', ve'e 'casa', yute 'río', ndute 'agua', yu've 'hilo', tikute 'redondo'
i	/i/	ita 'flor', ikin 'calabaza', ina 'perro', iso 'conejo', ixi 'cabello', inu 'cigarro'	tikuva 'mariposa', kisi 'olla', kini 'puerco', mila 'lagartija', tikuku 'tortolita'	tio'li 'cangrejo', taxiti 'empanada', tayi 'banco', teni 'amante', totsi 'sumidero'
i	/i/	ijin 'sf', inuu 'iguales', itna'an 'pluralizador', inkoo 'se fundó'	diku 'leche', divi 'nombre', kiku 'va a coser', kimi 'estrella', tiviko 'golondrina'	kiwi 'día', dikui 'leche', kisi 'olla', yaki 'bonito', tikasi 'cuchara', sivi 'nombre'
o	/o/	oko 'veinte', odutsi 'poco', okunu 'hondo', oni 'tres', ova 'amargo'	komi 'cuatro', tyikoni 'guajolota', kodito 'tortolita', tnotsiki 'cuatololote'	viko 'nube', tyoko 'hormiga', xitno 'horno', ndo'o 'adobe', jiyo 'comal', sito 'cama'
ö	/ö/	-	tö'o 'patrón'	tötö 'pedregal'
u	/u/	uxri 'diez', uva 'amargo', ujun 'sf', uku 'cerro', unda 'desde', usu 'venado'	tumi 'pluma', nduta 'agua', yuta 'río', ñuma 'cera', suvi 'tamal', yuvi 'petate'	itu 'milpa', jitnu 'horno', ndya'yu 'lodo', vitu 'tabla', ndaku 'nixtamal'
ü	/ü/	-	ndütsi 'frijol', ndüte 'agua', ñatüvi 'nada', ndüsi 'frijol'	tütü 'papel', dutü 'sacerdote', tsitü 'lleno', itü 'milpa'

2.2.2.1. Kue ntusu káxi ítyí yù'u ña kani

Kue ntusu káxi ítyí yù'u ña kani kue yo'o kákúu ña: **aa**, **ee**, **ii**, **ii**, **oo**, uu tya tyàku ña ta ntukani ña ntusu káxi ínkaa xi'na. Kua'á xe ka tyàku ña ta ntí'i iin tu'un. Tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o íin koyi:

Tsàku 9: Kue ntusu káxi ityi yù'u ña kani tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Ejemplos
aa	/aa/	ndaa 'ixtle', yaa 'ceniza', saa 'nuevo', tyidaa 'pájaro', ñaa 'temprano'
ee	/ee/	yee 'nuevo', tnee 'frente', vee 'pesado', kee 'va a salir', ndee 'va a llegar'
ii	/ii/	nii 'mazorca', sañii 'olote', yandyii 'sol', kii 'día', tyii 'estómago', nii 'sangre'
ii	/ii/	sañii 'olote', ñii 'piel', ndyii 'chicharra', yii 'esposo', ndesii 'saliva'
oo	/oo/	yoo 'luna', styokoo 'tamal', doo 'tela', ndoo 'caña', noo 'cara', tyoo 'tortuga'
uu	/uu/	yuu 'petate', yatiluu 'redondo', tinduu 'esférico', tnuu 'negro', luu 'pequeño'

2.2.3. Kue ntusu káxi ítyí xìtyi

Kue ntusu káxi ítyí xìtyi nà kákúu kue ño'o: **an**, **en**, **in**, **in**, **on**, **un**, tya tyàku ña ta iin kuaa tàtyi ka kána ítyí yù'u nà tya ínkaa kuaa ña kána ítyí xìtyi nà. Tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o íin koyi:

Tsàku 10: Kue ntusu káxi ítyí xìtyi tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Ejemplos
an	/a ⁿ /	ntsitsan 'huarache', mitan 'hoy', ndakan 'va a pedir', kajan 'va a perforar'
en	/e ⁿ /	tyeten 'semilla', yeken 'calabaza', je' en 'varios', ntse' en , 'temprano'
in	/i ⁿ /	xikin 'calabaza', yaxin 'jícara', ndikin 'semilla', xityin 'surco', vixin 'hace frío', tìkin 'semilla de calabaza'
in	/i ⁿ /	ndijin 'semilla', yijin 'calabaza', tyijin 'pepita', ki' in 'va a ir'
on	/o ⁿ /	yiton 'árbol', xiton 'horno', sikon 'alto', yikon 'surco', sokon 'cuello'
un	/u ⁿ /	yutun 'árbol', tyukun 'mosca', ndukun 'tuna', jitun 'horno', sukun 'alto'

2.2.3.1. Kue ntusu káxi ítyí xìtyi ña kani

Kue ntusu káxi ítyí xìtyi ña kani kue yo'o kákúu: **aan, een, iin, iin, oon, uun** tya tyàku ña ta ntukani ntusu ña ínkaa xi'na ka, tya ika kuu nùu ntakunkaa ùvi tya'ntya ña, tya tyàku tuku ntusu kána ítyí xìtyi nà. Tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùu tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o ìin koyi:

Tsàku 11: Kue ntusu káxi ítyí xìtyi ña kani tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Ejemplos
aan	/aa ⁿ /	xtaan 'abuela', daan 'yo', xaan 'eso', táan 'terremoto'
een	/ee ⁿ /	xteen 'frente', een 'nueve', keenda 'salimos'

iin	/ii ⁿ /	nsidiin ‘olote’, pesiin ‘pájaro azul’, ìin ‘nueve’, mediin ‘solo’, iskíin ‘basilisco’
iiin	/ii ⁿ /	iiin ‘nueve’, larliin ‘olote’
oon	/oo ⁿ /	joon ‘sf’, toon ‘negro’
uun	/uu ⁿ /	tyuun ‘ave’, tuún ‘negro’, juun ‘va a bajar’, uun ‘sf’, xukuun ‘zancudo’

2.2.3.2. Kue ntusu káxi ítyí xìtyi kana ta ntaka'a tuku nà

Kue ntusu káxi ítyí xìtyi kana ta ntaka'a tuku nà kákúu kue ña ño'o: **a'an, e'en, i'in, i'in, o'on, u'un**. Tyàku ña ta ntaka'an tuku nà kue ntusu káxi ítyí xìtyi nà, tono ntakunkaa ùvi tya'ntya ntusu káxi ña ínkaa xi'na, tya sana tyàku ntusu ña ítyí xìtyi nà, tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o ín koyi:

Tsàku 12: Kue ntusu káxi ítyí xìtyi kana ta ntáká'an tuku nà tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafia	Fonema	Ejemplos
a'an	/a'a ⁿ /	a'an ‘no’, ka'an ‘hablar’, xa'an ‘manteca’
e'en	/e'e ⁿ /	je'en ‘tomar’/‘agarrar’, de'en ‘anillo’/‘manteca’
i'in	/i'i ⁿ /	i'in ‘gotea’, í'in ‘mudo’, sì'in ‘pierna’, sì'in ‘horqueta’ di'in ‘horcón’/‘pierna’ ti'in ‘hamaca’
i'in	/i'i ⁿ /	i'in ‘no’, di'in ‘horcón’/‘pierna’ tyi'in ‘zorrillo’
o'on	/o'o ⁿ /	o'on ‘cinco’, ko'on ‘codorniz’
u'un	/u'u ⁿ /	u'un ‘cinco’, kù'ùn ‘ir’, tu'un ‘palabra’/‘lengua’/‘idioma’, xú'un ‘dinero’

2.2.4. Kue ntusu káxi tya sana ntási tùtyi ìni sùku nà

Kue ntusu káxi tya sana ntási tùtyi ìni sùku nà kákúu kue ño'o: **a', e', i', ì', o', ò', u', ü'**, tya tyàku koyi ta kana tàtyi yù'u nà tya sana ntási tùtyi ìni sùku nà, tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o ìin koyi:

Tsàku 13: Kue ntusu káxi tya sana ntási tùtyi ìni sùku nà tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Ejemplos
a'	/aʔ/	ya'vi 'mercado o caro', sa'wa 'rama', ndiwa'yi 'coyote', nya'yu 'lodo', ka'nu 'grande', ña'mi 'camote', sa'ma 'tela', nra'a 'mano'
e'	/eʔ/	e'va 'salado', de'yu 'lodo', se'ye 'hongo', tise'ndu 'comején', de'nde 'memela'
i'	/iʔ/	i'ya 'aquí', i'yo 'antojo', si'ma 'rabo', ñi'ma 'humo', ji'yi 'hongo', li'li 'gallo', ndisi'yu 'caprino'
ì'	/ɿ/	ì'yi 'hongo', ì'vi 'excremento', ì'in 'no', yì'yi 'hongo', jì'ni 'exprimir', tì'vi 'succionar', tnutì'vi 'escoba', tni'ki 'cintura'
o'	/oʔ/	o'va 'salado', tiko'ndo 'esférico', ndo'yo 'ciénaga', do'no 'camisa'
u'	/uʔ/	u've 'salado', u'va 'espeso', du'ma 'rabo', ñu'me 'humo', yu'va 'hilo', ju'wa 'salado'

2.2.4.1. Kue ntusu káxi kana tütüyi ìni sùku nà ta ntáká'an tuku nà

Kue ntusu káxi kana tütüyi ìni sùku nà ta ntáká'an tuku nà kákúu kue ño'o: **a'a**, **e'e**, **i'i**, **í'í**, **o'o**, **u'u**; tyàku ña ta kana tàtyi ítyí yù'u nà tya sana in ntási ni tütüyi ìni sùku nà, ika ra ntaka'an kii nà ntusu káxi nì kà'an nà xi'na ñu'u, tya kítá'an ña tsi ntusu tyáa nà, ntusu tyàku ta ká'an nà tya ínkaa tuku sí'vi ña, tya ínkaa tuku kue tu'un nùú tsátyúun nà ña ta ká'an nà, tya nìnu yo'o íin koyi:

Tsàku 14: Kue ntusu káxi kana tütüyi ìni sùku nà ta ntáká'an tuku nà tsi ntusu tyàku ta ká'an nà

Grafía	Fonema	Ejemplos
a'a	/aʔa/	nra'a 'mano', wa'a 'bueno', ya'a 'chile', ja'a 'nixtamal', tyiya'a 'bule', tsa'a 'pie', vâ'a 'bueno', ya'á 'chile', yá'à 'pardo', yà'à 'telaraña', yà'a 'va a pasar' (aspecto potencial)
e'e	/eʔe/	ña de'e 'mujer', ve'e 'casa', kute'e 'cajete', tike'e 'afuera', ye'e 'pie', nde'e 'cereza'
i'i	/iʔi/	li'i, 'gallo', si'í 'mamá', xi'i 'hongo', vi'i 'casa', jandi'i 'azul', yi'i 'crudo', ti'í 'boludo'
í'í	/íʔí/	dí'í 'mamá', tí'í 'jorobado', kí'í 'calzar', yí'í 'está metido', ndí'í 'se va a acabar'
o'o	/oʔo/	tyo'o 'pulga', ndo'o 'rabo', nro'o 'adobe o pared', ko'o 'va a beber' (aspecto potencial), kó'ò 'frondoso' kò'ó 'plato', kó'o 'abierto/amplio', yo'o 'raíz', yò'ó 'chueco', xo'o 'mecate'
u'u	/uʔu/	u'u 'dolor', ku'u 'yerba', yu'u 'boca', lu'u 'pequeño', ndisu'u 'caprino'

3. KUE NTUSU NTÁSÁMA IIN NTUSU TSÀ SAAN KÁ'AN NÀ

Kue ntusu ntásáma iin ntusu tsà saan ká'an nà kuu ña ta ntasama iin ntusu ká'an nà (ntusu) ta ínkaa ña iin tsio;¹⁴ ña kuni ña katyia kuu ña iin ntusu tya kuu siin ka kutyàku ña tatu ná ntakunkai inkaa tsio ta ká'an nà.

Ña kúu yo'o tya tsà na'a ni sà'an nà nixi kuu ña ntásáma ntusu ka, tian ña ntaa ra yee kue sà'an ra kuè ntasama nti'a kue ntusu tonu kúu nùú ntyí kue tu'un, kuka'an nà ña iin ntusu ra saan so ni kuntasami nùú nti'i ni nùú tonu sá'a ña nùú kue sava tu'un sà'an nà; saan kátyi tyà (*Fromkin & Rodman, 1974:279, ntákáni tyà Castillo, 2007*).

Ta kuè ntyityi ká'an nà, ta va'a ntákuni nà kue ntusu tsi ta tsátyúun nà ntà'a nà ta ká'an nà, tya nti'i ni kue ña ño'o kákúu ña sá'a ña kutunini nà iin sà'an; tian yee kankuu ni ña sá'a ña ntasama iin ntusu ká'an nà ta ntyí nùú sà'an nà, tonu káa saan tya kue ña ño'o kákúu kue ña sá'a: nixi káa nùú ñu'u ntya'i kantoyo nà, nisaa kuaa tsà kuá'an ntukua'á ta'an nà, nisaa tsà kéta ña yatá sà'an nà, nisaa kue sà'an kákúu ña ntákítá'an tsi iin sà'an, tatu kuu nà tyàa a ñá'a, tsi ntyí ka kue sava ña.¹⁵

3.1. Iin ntusu sáma nùú inkaa sà'an nà

Kákúu ña tonu ta siin ta siin tyàku iin ntusu, ntyí so ni tsio ínkaa ña nùú iin tu'un, nùú iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi a nixi káa kue ntusu ña ínkaa yatyi.

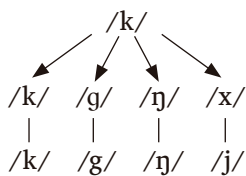
14 Tu'un ña kúu *contexto* tya kuni ña katyia kuu ntyí kúu nùú tyàku iin ntusu, kusana tyàku ña xi'na ñu'u nùú iin tu'un a ma'i kue ntusu káxi, a ña mantya santi'i kutyàku ña nùú iin tu'un.

15 Kuntjee nà nùú káa ntyaa tu'un “*variación lingüística*”.

3.1.1. Kue ntusu ntásama tu'un nà tya sáma ntusu ntaku

Nùú kue ntusu ntaku tya tyàku ña ntasama tsio nùú ká'an nà ña, tya ntáká'an nà ña tsi inkaa tsio ìni yù'u nà tya ika ra tyàku ña tono inkaa ntusu ña ká'an nà yatyi ni nùú ká'an nà ña xi'na ñu'u ka a inkaa ntusu ña ínkaa tsika ka luluu ni. Ña kúu yo'o tya yee kankuu kue tu'un takua ka'an nà nixi kúu ña sama ntusu, tya yee ña nani ntúní'i, ntúntáku, ntákí'in ta'an íin yù'u nà, tyàku ntusu ítyí xìtyi nà, tsi inkaa ka kue ña kúu.

3.1.1.1 Ntusu ntaku /k/

Ntusu /k/ tya nani ña *oclusiva velar sorda*, tya kùmi kuaa sáma ña. Tyàku ña tono /k/ *oclusiva velar sorda*, tya tono /g/ tya nani ña *oclusiva, velar, sonora*, /ŋ/ tya nani ña *nasal, velar, sonora* tsi tono /j/ tya sí'vi ña kuu *fricativa, velar, sorda*.

1. Tyàku ña tono /k/ tya nani ña *oclusiva velar sorda*, ta nùú kítsáa iin tu'un (#_V) tsi ma'i kue ntusu káxi (V_V). Tya tyáa nà ña tono <k> (ka). Suu ni ntusu xi'na kuu ntusu yo'o, tono káa ntyaa ñinu yo'o:

Tsàku 15: Ntusu ña kitsaa ítyí nta'nta nà tya tono tsikutiin ña

Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/ki.tí/	/le.ke/

<i>Representación ortográfica</i>	<kití>	<leke>
<i>Glosa</i>	'animal'	'hueso'

2. Tyàku ña tono /g/ tya nani ña *oclusiva velar sonora* tya tyàku ña ma'i kue ntusu káxi; tya kuè ínkaa ña ta kitsaa iin tu'un. Tya tyáa nà ña <g> (**ga**). Ta ínkaa ña ma'i kue ntusu káxi kue tu'un ña kúmí ùni ntusu ntaku tsi ùni tuku ntusu káxi tya ntoo ña; ta kúu saan tya nani ña **sonorización**.¹⁶ Tono tyàku ña ra suu tono ntusu kákúu ña. Saan kúu ta kue tu'un ña kúmí ùni ntusu ntaku tsi ùni ntusu káxi, tya tsà yatyí saan so kue nùú ma'i kue ntusu káxi kúmí kue tu'un. Kuè tyàku ña ta kitsaa iin tu'un. Nìnu yo'o túu tono ntákáni nà:

Tsàku 16: Ntusu ntaku ña ntuvita tya tsá'ntyí ntusu /k/

<i>Posición intervocálica: V-V</i>			<i>glosa</i>
<i>sordo</i>	<i>sonoro</i>	<i>elisión</i>	
ndakata	ndagata	ndaata	'lavar'
ndikama	ndigama	ndiama	'mosca'
ndikatyi	ndigatyí	ndiatyi	'borrego'
tikumi	tigumi	tiumi	'cebolla'
tikama	tigama	tiamá	'jícama'

16 Ña kitsaa tono káxi iin ntusu tya ña ka kúu ña iin ntusu ntaku nì sàma ña tono tu'un tyàku káxi ña.

Tono káa kue tu'un káa kùtyi yo'o tya kuni ña katyia ña Tu'un Savi, yee kue nà ra ntásama nà /k/ tatu ínkaa ña ma'i kue tu'un kúmí ùni ntusu ntaku tsi ùni ntusu káxi tya tyàku ña tono /g/, tya yee tuku nà ña kuè ka'an ka ntusu /k/ yo'o (ná kuntyee nà yuku ùni).

3. Tya tyàku ña tono /ŋ/ tya nani ña *nasal, velar, sonora*, tya ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un, kuè tyàku ña ma'i tu'un. Tya tyáa nà ña tono <ŋ> (**ŋa**). Tya tyàku ña tono ínkaa ntusu. Tya tono kúu ntusu kùtyi yo'o sani ntuni'i ña. Nìnu yo'o ínkaa tono kúu ña:

Tsàku 17: Ntusu ña tyàku ítyí xityi nà tya tono kuè ntákoò yaa nà

Contexto	Sordo #_V	Sonoro #_V
Representación fonológica	/ku.nu/	/ŋu.nu/
Representación ortográfica	<kunu>	<ŋunu>
Glosa	'va a tejer'	'va a tejer'

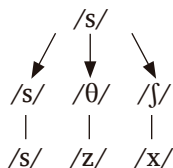
4. Tya tyàku ña tono /x/ tya nani ña *fricativa, velar, sorda*, tya ínkaa ña nùú kítsáa iin tu'un tsi ma'i ntusu káxi. Tya tyáa nà ña tono <j> (**ja**). Tya tyàku ña tono ínkaa ntusu, tya tono kúu ntusu yo'o tya nani ña **fricativización**. Nìnu yo'o ínkaa tono kúu:

Tsàku 18: Ntusu ña kána ítyí ini yù'u nà ka káxi ña xoo

Contexto	#_V	#_V
Representación fonológica	/ku.ñu/	/xu.ñu/

Representación ortográfica	<kuñu>	<juñu>
Glosa	'carne'	'carne'

3.1.1.2. Ntusu ntaku /s/

Ntusu ntaku /s/ tya nani ña *fricativa, alveolar sorda*, tya ùni nùú tyàku ña. Tyàku ña tono /s/ tya nani ña *fricativa, alveolar sorda*, tya sani tyàku ña tono /θ/ tya nani ña *fricativa, interdental, sorda* tya sani tyàku tuki tono /ʃ/ tya nani ña *fricativa, postalveolar, sorda*.

1. Tyàku ña tono /s/ tya nani ña *fricativa, alveolar sorda*, tya ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un tsi ma'i kue ntusu káxi. Tya ta tyáa nà ña tya ño'o kui <s> (**sa**). Tyàku ña tono suu ni ntusu yo'o, tya nìnu yo'o ínkaa ña:

Tsàku 19: Ntusu ña kána ítyí kùtyi yù'u nà ta ntástáa nà yaá nà

Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/sà.ʃin/	/si.si/
Representación ortográfica	<sàxìn>	<sisi>
Glosa	'sobrino'	'tía'

2. Tya tyàku ña tono /θ/ tya nani ña *fricativa, interdental, sorda*, ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un tsi ma'i kue ntusu káxi. Tya tyáa nà ña <z> (**za**). Tono kíkúu yo'o tya siin ka ntusu kuu ña, nìnu yo'o káa ntyaa ña:

Tsàku 20: Ntusu ña kána ta tyi'i nà yaá nà ma'i nù'u nà

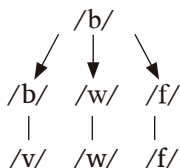
Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/θa.ʃin/	/tu.θú'u/
Representación ortográfica	<zaxìn>	<tuzú'u>
Glosa	'sobrino'	'chivo'

3. Tyàku ña tono /ʃ/ *fricativa, postalveolar, sorda*, ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un tsi ma'i kue ntusu káxi. Tya tyáa nà ña <x> (**xa**). Tono kíkúu yo'o tya siin ka ntusu kuu ña, nìnu yo'o káa ntyaa ña:

Tsàku 21: Ntusu ña kána ítyí kùtyí ka luluu yù'u nà tya káxi so kée ña

Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/ʃà.ʃin/	/ʃi.ʃi/
Representación ortográfica	<xàxìn>	<xixi>
Glosa	'sobrino'	'tía'

3.1.1.3 Ntusu /b/

Ntusu /b/, tya ùni nùú kuaa tyàku ña. Tyàku ña tono /b/ tya nani ña *oclusiva, bilabial, sonora*, tya tyàku tuku ña /w/ tya nani ña *aproximante, labiovelar, sonora* tya sani tono /f/ tya nani ña *fricativa, labiodental, sorda*.¹⁷

1. Tyàku ña tono /b/ tya nani ña *oclusiva, bilabial, sonora*, tya ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un a ma'i kue ntusu káxi. Tyáa nà ña tono <v> (va). Ntusu ña suu ni ña tyàku kuu ña. Nìnu yo'o ínkaa iin tu'un nùú ntéta ña:

Tsàku 22: Ntusu ña kitsaa nùú kue íin yù'u nà

Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/be?e/	/bà.bi/
Representación ortográfica	<ve'e>	<vàvi>
Glosa	'casa'	'falange'

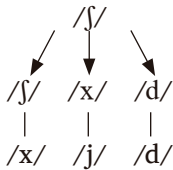
2. Tyàku ña tono /f/ tya nani ña *fricativa, labiodental, sorda*, tya ínkaa ña ma'i kue ntusu káxi. Tyáa nà ña tono <f> (fa). Nìnu yo'o ínkaa ña nùú kue tu'un yo'o:

¹⁷ Ña tono sáma ntusu ntéta nùú iin tu'un tya tùú ña nùú sà'an ká'an nà ñuu nani *San Miguel Amoltepec, Nuu Kuatyí*.

Tsàku 23: Ntusu ña kána ta ntákaki nà kue nùu ña ítyí kùtyí nùú iín yùu nà ña ítyí nìnu

Contexto	V_V	V_V
Representación fonológica	/sa.bi/	/sa.fi/
Representación ortográfica	<savi>	<safi>
Glosa	'lluvia'	'lluvia'

3.1.1.4. Ntusu ntaku /ʃ/

Ntusu ntaku /ʃ/ tya nani ña *fricativa, postalveolar, sorda*, tya ùni nùú tyàku ña. Tyàku ña tono /ʃ/ tya nani ña *fricativa, postalveolar, sorda*, tya tono /x/ tya nani ña *fricativa, velar, sorda* tya tono /d/ tya nani ña *oclusiva, alveolar sonora*.

1. Tyàku ña tono /ʃ/ tya nani ña *fricativa, postalveolar, sorda*, tya ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un tya ínkaa tuku ña ma'i ntusu káxi. Tya tyáa nà ña tono <x> (xa). Ntusu ña suu ni ña tyàku kuu ña. Nìnu yo'o ínkaa iin tu'un nùú ntéta ña:

Tsàku 24: Ntusu ña kána ítyí kùtyí ka luluu yù'u nà tya káxi so kée ña

Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/ʃi.to/	/ʃi.ʃi/

Representación ortográfica	<xito>	<xixi>
Glosa	‘tío’	‘tía’

2. Tyàku ña tono /x/ tya nani ña *fricativa, velar, sorda*, tya ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un tsi ma'i kue ntusu káxi. Tya tyáa nà ña tono <j> (**ja**). Tya siin ntusu kuu ña, nìnu yo'o ínkaa ña nùú iin ùvi tu'un:

Tsàku 25: Ntusu ña kána ítyí ìni yù'u nà ka káxi ña xoo

Contexto	#_V	#_V	V_V
Representación fonológica	/ʃi.to/	/xi.to/	-
Representación ortográfica	<xito>	<jito>	-
Glosa	‘tío’	‘tío’	-
		V_V	V_V
Representación fonológica		/ja.ʃiʰ/	/ja.xí/
Representación ortográfica		<yaxín>	<yají>
Glosa		‘jícara’	‘jícara’

3. Tyàku ña tono /d/ *oclusiva, alveolar, sonora*, tya ínkaa ña nùú kitsaa iin tu'un. Tya tyáa nà ña <d> (**da**). Tya siin ntusu kuu ña, nìnu yo'o ínkaa kue tu'un nùú ínkaa ña:

Tsàku 26: Ntusu ña kána yatyi mí xini nùú ìin kue nù'u ítyí kùtyí

Contexto	#_V	V_V
Representación fonológica	/di.ni/	/ka.di/

Representación ortográfica

<dini> <kadi>

Glosa

'cabeza' 'tañer'

3.1.2 Kue ntusu ntásáma tu'un nà tya sáma ntusu káxi

3.1.2.1 Ntusu ña ntátyáku tono inkaa ntusu

Ntusu ña ntátyáku tono inkaa ntusu, tya ntusu ña ntátyáku tono inkaa ntusu ra ña sá'a ña kuu ña tsà yatyi kai tono ña sá'a ña ntásáma ntusu, tya ntusu ña ntásáma ka ra ká'an nà ña tono nixi so ni káa kue ña ínkaa yatyi nùú ntasama iin ntusu; tya kuu ntasama iin ntusu tya kukumi ña ke'en nùú tono ta ntasama ña.

Ña kuni ño'o katyi ña kuu ña iin ntusu tya ta ña ntátyàku tya tyàku ña tono kue ntusu ña kee yatyi nùú ínkaa mee ña sá'a kutyaku ña saan.

3.1.2.2 Kue ntusu kée ítyí xìtyi nà

Nti'i kue sà'an ña ntà'vi nùú *oto-mangue* tono kíkúu: *Triqui*, *Ñahñu*, *Mè'phàà*, Zapoteco, *Nomndaa*, Tu'un Savi, tsi kue sava ki, tya yee nùú ra tsà yatyi inùú ni kaa koyi tono tava nà tàtyi tsio yàvi xìtyi nà, kuni ña katyia ña tu'un ká'an nà ra sà'an ña tava tàtyi ítyí xìtyi nà kuu ña, tsà'a ña ka kuu ña iin ni nùú ntásátútu nà ña.

Ta Ndusu Tu'un Savi yo'o tya kúmí ña kùmi ntusu xìtyi: <m>, <n>, <ñ> tsi <ɲ>; tya inkaa kui ra ntákúnkáa iin ntusu xìtyi sana kuá'an inkaa ntusu ña ntaku a ña vita: <nd>, <ng>, <nj>, <nk>, <nr>, <ns>, <nt>, <nts>, <nty> tsi <mp> tya kue ntusu yo'o kákúu kue ña ntákí'in ta'an takua tyaa nà kue sà'an nà. Kue ntusu yo'o, xi'na kée ntusu ítyí tsio xìtyi nà (nixi kuu ta kana tàtyi ntusu) tya sana kána tuku ntusu ínkaa ítyí nùú.

Tono katyi nà ntákáni nà, sà'an yo'o tya yee tu'un ña kúmí ntusu ña ta ká'an nà ña ra kée ntusu ítyí xìtyi nà, tya ná tyaa nà ña ra tyikaa nà <n> tya ínkaa ña mantya santi'i, tya ño'o ra kuè kunia katyia ña tsinu kue tu'un tsi iin ntusu ntaku a ntusu vita; ta kue ntusu káxi ña tsinu tsi ntusu kée ítyí xìtyi nà ra, takua ntakuni nà ña ra tsiniñu'u ntakunkaa iin ntusu <n> mantya santi'i takua ná kuna'a ña ta tsinu ká'an nà ra kée tàtyí ítyí xìtyi nà, tian, kòò ni iin tu'un nùú sà'an Tu'un Savi yo'o ña tsinu tsi iin ntusu ntaku a ntusu vita. Ta kue ntusu káxi ña tsinu tsi iin ntusu kée ítyí tsio xìtyi nà ra tyaa nà ña su'a: **an, en, in, in, on, un**. Tya <n> yo'o tya ta ínkaa ña ítyí nùú kue ntusu káxi yo'o tya kuè yee kuka'an nà ña santi'i tya kuá'an iin ntusu ntaku a iin ntusu vita, a'an vari sùù saan kui, tsiniñu'u kuni nà ña tono iin ntusu ña kée xìtyi nà kui.

Yee ùvi nùú ña sama ta kána ntusu nà ítyí xìtyi nà: iin ña nani *PROGRESIVA* tya ínkaa ña nani *REGRESIVA*.

Tsàku 27: Nixi tyáa nà ntusu tyàku ta ká'an nà ítyí xìtyi nà vari ña ntatyaku nùú nii ni tu'un kui

<i>Nasalización por asimilación</i>	<i>Representación fonológica</i>	<i>Representación práctica</i>	<i>Glosa</i>
<i>progresiva</i>	/ɲu: /	ñuu	'pueblo'
<i>regresiva</i>	/ka ^h : /	kaan	'agujerar'

3.1.2.2.1. Kue ntusu kee ítyí xìtyi nà tya nani ña *progresiva*

Ta ínkaa iin ntusu ntaku kee tsio ítyí xìtyi nà nùú kue tu'un kúmí iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi tsi nùú kue tu'un kúmí kue ntusu káxi kue ña tyàku ña ma'i kòò ntusu, na'a va'a ña iin ntusu ña kee tsio xìtyi nà tya tyàku ña ta ká'an nà kue ta'an

tu'un yo'o (*simple, doble o rearticulada*), tya kítsáa ña tsio sàtyi tya tsinu ña tsio kua'a; tya tsà'a ña ka ra kue tsiniñu'u tyaa nà <n> (**na**) nùú tsinu tu'un yo'o vari tsà kúmí ña ntusu yo'o ta kítsáa ña. Ño'o kuu ña kátyi nà ña nani ntusu kee tsio xityi nà tsi ña kuu *asimilación progresiva*. Tono káa kue tu'un ín nìnu yo'o:

Tsàku 28: Kue ntusu kee ítyí xityi nà tya nani ña *asimilación progresiva*, kúu ña iin ntusu ña kítsáa tsio sàtyi tya kuá'an ña ityi nùú kue tu'un yo'o.

<i>Correcto</i>	<i>Incorrecto</i>	<i>Glosa</i>
nùu	*nùun	'cara'
ñuu	*ñuun	'pueblo'
ñii	*ñiin	'sal'
ñu'ú	*ñu'ún	'tierra'/'territorio'
nù'u	*nù'un	'diente'
mí'i	*mí'in	'basura'

3.1.2.2.2. Kue ntusu kee ítyí xityi nà tya nani ña *regresiva*

Ta kue tu'un ña kítsáa tsi inkaa kue ntusu ntaku (ña kuè kee tsio ítyí xityi nà) tya tsiniñu'u ntatyikaa nà iin <n> (**na**) takua ná kutyaku ña, tya saan ra kuna'a ña nùú kue tu'un ña kuè káa saan. Nìnu yo'o, ínkaa kue tu'un ña kuè tsatyuun ntusu ña kee tsio xityi nà tsi kue tu'un ña tsátyúun ña.

Tsàku 29: Kue ntusu kee ítyí xìtyi nà tya ntántyíko koo ntusu, kue ño'o kákúu ña nani *asimilación regresiva*

<i>Palabras simples</i>		<i>Palabras nasalizadas</i>	
íi	'delicado'	íin	'sal'
si'í	'mamá'	si'in	'pierna'
xí'i	'bebe/toma'	xí'in	'con'
kaa	'fierro/metal'	kaan	'agujerar'
kù'ù	'monte/hierba'	kù'un	'ir hacia un lugar'
ká'à	'se ahoga'	ká'àn	'habla'
itù	'milpa'	itún	'palo'/ 'planta'
tutu	'papel/hoja'	tutún	'leña'

Tono káa saan, tya túu ña tyàku ntusu kee tsio xìtyi ítyí kua'a tya tsinu ña ítyí sàtyi. Ño'o kuu ña nani ntusu kee tsio xìtyi nà ña kuu *regresiva*.

Ta kúu ño'o saan (*progresiva* tsi *regresiva*) tya tsiniñu'u kunkaa iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, tya kuu kuuu ña kue tu'un ña kuu iin tu'un kuiti, tya kuu kuuu ña tu'un ña kúmí ntusu káxi, a tu'un ña kúmí kue ntusu káxi kani a kue nùú kue tu'un kúmí kue ntusu káxi kue ña tyàku ña ma'i kòdò ntusu.

Inkaa tsio kue ñuu Ñuu Savi, nùú ita'an nà tsi kue nà kuu *zapoteca* ña Ñuu Nùú Ntuva, tya yee kue sí'vi ña'a a ñuu nùú tyàku iin ntusu ntaku ña kee tàtyi tsi ítyí xìtyi nà (*m, n, ñ, ŋ* a *prenasales*); tian, kuè tsíka ntusu ítyí nùú takua kuuu ña *progresiva* tatu kue tu'un kúmí kue ntusu káxi kue ña tyàku ña ma'i ña tya kòdò ntusu kakui. Ña kuni tu'un yo'o katyi ña kuu ña kuè ntakunkaa iin ntusu kana tsio xìtyi nà tatu kue tu'un ña tono kíkúu: ñu'u tu'un yatá ña kuu yu'u, tu'un no'o ntsikùu ndo'o, na'a ntsikùu nda'a, ni'i ntsikùu ndi'i, tsi kue sava

ka kue tu'un tono kíkúu kue ño'o. Ñã kà'an nà kuu ñã kue tu'un kue yo'o tya siin ntusu ntàkùnkàa ta kitsaa ká'an nà tsà'a ñã ntyà'ntya ke'en kue ntusu ínkaa nùú kue tu'un yo'o. Iin ùvi kue tu'un yo'o kákúu ñã ínkaa nìnu yo'o:

Tsàku 30: Tu'un kúmí ntusu ñã tsa'ntya

<i>Tu'un Savi</i>	<i>Glosa</i>
ñu'u	'tiene miedo'
ni'i	'acabará'
no'o	'adobe'
na'a	'mano'
ñe'e	'nixtamal'
ña'a	'pasa'/'pasó'
Yuku Tno'o	'nombre de un paraje'

3.1.3. Ntusu kuá'an ntaka'an nà

3.1.3.1. Ta ntákí'in ta'an iín yù'u nà

Ñã ta ntákí'in ta'an iín yù'u nà tya kee ntusu ñã kuá'an ntáká'an nà. Kue ntusu ntaku tono kíkúu kue ño'o /k^w/, /nd^w/, /nj^w/, /k^{wj}/¹⁸ kákúu kue ntusu káká'an nà ta ntákí'in ta'an iín yù'u nà. Ínkaa ñã ta kitsaa ká'an nà iin tu'un a tatu ínkaa ñã ma'li tu'un tono ta kuá'an xi'na ñu'u iin tu'un lu ñã yee ñã kuni katyi. Tya tyáa nà ñã tono káa kue ño'o; <ku>, <ndu>, <nju> tsi <kui>.

18 Ta kúu ni ñã (*labialización* tsi *palatalización*), tya túu ñã tsi iin sà'an ká'an nà iin ñuu nani *Ayutla de los Libres*, Nuu Kuatyí.

Tsàku 31: Ntusu kuá'an ntaka'an nà ta ntákítá'an iín yù'u nà

#_V	Glosa	V_V	Elisión	Glosa
kuayu	'caballo'	ndukuaku	nduaku	'mancha'
kuè'è	'enfermedad'	ndukuañu	nduañu	'volvió a pisar' (después de estar mucho tiempo sin sanar)
kuiè'è				
kuiñu	'hinchazón'	ndukuiti	-	'se reduce' (de tamaño)

3.1.3.2. Ta kana ntusu nà ítyí ntà'nta nà

Ta kana ntusu nà ítyí ntà'nta nà tya ika ra káa yàa nà ítyí ntànta nà, tono ta ká'an nà ntusu káxi <i> yo'o. Tya kue ntusu yo'o ra tyáa nà ña: /tʲ/, /sʲ/, /pʲ/, /nʲ/, /ndʲ/, /kʲ/, /bʲ/, tya kue nà nìvi ñuu tya kuu tyáa nà: <ti>, <si>, <pi>, <ni>, <ndi>, <ki>, <vi>; iin ùvi kue tu'un ínkaa ñinu yo'o:

Tsàku 32: Ke'en núu kue ntusu kána ítyí ntà'nta nà

No palatalizada	Palatalizada	Glosa
te'e	tie'e	'duro'
tyita	tyitia	'plátano'
kátá	kátíá	'comezón'
ke'e	kie'e	'patio'
ve'e	vie'e	'casa'
-	siáni	'nieto'
-	pie'e	'cariño'
-	nià'a	'marca dejada'

-	ndiakua	‘número’
-	kiá'vi	‘en venta’

3.1.3.3. Ta kána ntusu nà ítyí ntà'nta vita nà

Ta kána ntusu nà ítyí ntà'nta vita nà tya yàa nà ra káa ña ítyí ntà'nta vita nà, ika kuu ña nùna kuaa sava ni. Tya tono nì kà'an nà tu'un tsà'a tono tyàku kue ntusu, tya sani suu saan tuku ni kuu tsi kue ntusu ntaku yo'o /s/ tsi /x/ ña iin kuaa, tya inkaa tuku kuaa /s/ tsi /x/. Tono ña kúu yo'o tsi kue ntusu yo'o tya ika kuu nùú ká'an nà ña **kána ntusu nà ítyí ntà'nta vita nà** tya nùú sà'an xtyila tya nani ña **velarización** tya ntusu /x/ yo'o tya nani ña *fricativa velar*. Tono kuu nùú kue tu'un yo'o saan tya kuè kuu saan nùú nti'i kue tu'un, tya ni kuè kuu tono nùú tyàku kue ntusu yo'o. Tyàku ña tono yo'o #_V (mí nùú kítsáa iin tu'un) tya nùú iin ùvi ni kue tu'un.

Tsàku 33: Ke'en nùú kue ntusu kána ítyí ntà'nta vita nà

<i>Postalveolar (sorda)</i>	<i>Velarización (sorda)</i>	<i>Glosa</i>
xatá	jatá	‘espalda’
xiní	jiní	‘cabeza’
xito	jito	‘tío’
xatù	jatù	‘pícoso’

4. KUE TÀTYI SÀ'AN NÀ

Tu'un Savi tya kuu ña iin sà'an ña kúmí kue tàtyi nùú sà'an ña su tonò inkaa kue sà'an ta'an kue sà'an ña ínkaa nùú kuaa ña skùnani nà *oto-mangue*. Iin sà'an ña kúmí tàtyi nùú sà'an ña tya ña kásá'a ña kuu ña, sáma ña tonò nixi kuni iin tu'un katyia vari siin siin káxi ña ta ínkaa ña nùú iin iin nùú kue ntusu ntaku tsi ntusu káxi. Saan iin nùú kue sà'an, nti'i si tsi ta nùú kíta'an iin ntusu ntaku tsi ntusu káxi yee ta kuaa nixi káxi ña.

Iin tàtyi tya kúu ña tonò iin ña sáma nixi ká'an nà iin kue kuaa nùú káxi ta kítá'an iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, tya tyàku ña ta ká'an nà, tya ntasama ña tonò nixi kuni katyi iin tu'un. Iin tàtyi tya siin kúu ña suu saan ntusu tyàku ta ká'an nà, vari ta ká'an nà tya kua'á tu'un ká'an nà tya tàtyi kúmí iin ntusu káxi nùú ínkaa ña xìfn iin ntusu ntaku tya siin tàtyi kúu ña vari ika kuu nùú ntákuá'a ña tu'un ña a tàtyi ntaku, a tàtyi ntaa, a tàtyi vita kúu ña. (*Torres, et al.* 2016:10).

Saan tuku, tonò ká'an *Castillo*, 2007, kue tàtyi yo'o tya kuu kuatyuun nà ña takua ntane'e nà ntyí kuni tu'un katyia tsi nixi káa kue mee kue tu'un nùú kua'á ta kue sà'an nùú ñuu nà ña yìvi kuu (*Castillo*, 2007:57). Saan ni ntákáni tuku tà *Amadeo Guadalupe* ta ká'an rà tsà'a kue tàtyi yo'o ña yee kankuu nixi kuni ña katyia, tonò ta nixi tyàku ña tsi nixi ntakunkaa ña ta ká'an nà tsà'a iin ña'a ña sá'a nà iin kivi ña tsà nì yà'a, kivi vityi a iin kivi ña ntsain kitsaa. (*Guadalupe*, 2013:24).

Kátyi kue nùú tutù kue nà káskuá'a tsà'a kue tàtyi ña yee ùvi nùú ña, tya kákúu ña kue **tàtyi ña yee kuaa káa tsi kue tàtyi káa ra núu**. Kue tàtyi ña yee kuaa káa tya nùú kue sava ka kue sà'an nùú kue ñuu ña yìvi yo'o tya, kúmí koyi ntya u'un kuaa kue tàtyi ña yee kuaa káa tya kákúu koyi: tàtyi ntaku, tàtyi ntaa-ntaku, tàtyi ntaa, tàtyi ntaa-vita, tsi tàtyi vita; tian nùú Tu'un Savi tya ntéta ntya kùmi kuaa kue tàtyi yo'o (kátyi *Castillo* 2007). Kue tàtyi káa ra núu tya ùvi kuaa ña kuu: ña

kuè ntyityi tsi ña ntyityi. Kue tàtyi ña kuè ntyityi tya kákúu koyi iin kue kuaa kue tàtyi ña kítsáa iin nùú ra tsínu ña inkaa kuaa suu tonò nì kítsáa ña. Tya tàtyi káa ra núu tya kúmí ña vi'i ka sùú ùvi kuaa tàtyi, tya kuu kukui tàtyi kánuu-kínuu a tàtyi kínuu-kánuu.

Kue nà ká'an Tu'un Savi nì kàtyità'an nà tu'un, kua'á ta tya'ntya ntákita'an nà takua kuatyuun nà ùni tàtyi takua mà kuntyityi tyaa nà, kue ñó'o kákúu ña: tàtyi ntaku, tàtyi ntaa tsi tàtyi víta takua ntakava ntyaa ña nùú Tu'un Savi; tya ntinùni ña kuatyuun nà nùú kue tàtyi káa ra núu tsi kue ña núu ra káa.

Su'a tyáa nà: yùú, saà. kátyi tyà *Castillo García* ña:

... kuu ntakuni nà nùú ke'en kuaa kue tàtyi kúmí kue tu'un kuiti tonò kíkúu kue tu'un ña tsátyúun iin ni tàtyi ntaku tsi iin a ùvi tàtyi káxi a kue tu'un ña kúmí ùvi tàtyi káxi: yee iin tàtyi kuè ntasama tya yee tàtyi sáma nùú iin iin kue ntusu káxi. Kue tàtyi ña xi'na yo'o kuu kunani ña tàtyi ña yee kuaa káa, tya kue ña sáma nùú iin iin kue ntusu káxi, ta kue ña iin ùvi ta'an, tya kuu kunani ña kue tàtyi káa ra núu, tya ta ntéta ntintuu kue tàtyi yo'o nùú iin tu'un tya ika kuu ña tàtyi káa ra núu. Tya kue tàtyi yo'o tya yee ùvi nùú ña: ña kuè ntyityi tsi kue ña ntyityi. Ta kue tàtyi ña kuè ntyityi tya kákúu ña kue tàtyi sáma kua'á tonò ta kitsaa tàtyi iin kuaa tya sana tsinu ña inkaa kuaa, tonò kúmí ña iin ni kuaa a kánuu ña a kínuu ña. Tya kue tàtyi sáma kua'á kuaa tya kúmí ña vi'i ka nùú ùvi tàtyi, ñó'o tya kuni ña katyia ña ke'en ka kuaa kínuu ña a kánuu ña.¹⁹

Ñá *Juana Mendoza Ruíz* kátyi ñá, ña kue tàtyi ká'an nà tya kòò tunto'o ntakuni na ña vari tyáa sò'o so nà ña, tya ika ra tsítúníni

19 Tutù nùú ntyáa tyà nani *CASTILLO García, R. Op. Cit.:* 58.

nà ntyí kuni ña katyia (*Mendoza*, 2012:33). Tian ká'nu kuu ña kuatyuun nà kue ntinùni kue tàtyi kue yo'o, tàtyi ntaku, tàtyi ntaa, tsi tàtyi vita, tono káa kue tu'un ín nìnu yo'o.

Tsàku 34: Nixi tyaa nà tàtyi kuá'an xìni ntusu káxi

<i>Tonos ortográficos</i>				
Su'a tyaa nà Tono alto (ˈ):				
á	é	í	ó	ú
Mà tyaa nà ña xìni ntusu káxi Tono medio (ˌ):				
a	e	i	o	u
Su'a tyaa nà Tono bajo (ˌ):				
à	è	ì	ò	ù

4.1. Nixi sáma tàtyi ña yee kuaa káa

Kue ntinùni tàtyi; tàtyi ntaku, tàtyi ntaa tsi tàtyi vita tsiniñu'u nta'kava ntyaa ña nùú Ntusu Tu'un Savi, takua ná kuu kutunini kue nà ká'an Tu'un Savi, tsi kue nà kuè ká'an Tu'un Savi, tyaa tian kuni nà kutu'va nà tyaa nà Tu'un Savi. Ná kuntyee nà nixi tyaa nà kue tàtyi kue yo'o.

Tsàku 35: Nixi sáma kue tàtyi

<i>Niveles</i>	<i>Alto</i>		<i>Medio</i>		<i>Bajo</i>	
<i>alto</i>	kátá	'comezón'	xí'i	'bebe'	tá'ndà	'roto'
	tísó	'pone'	xíxi	'come'	sí'l	'hembra'
	tímá	'vela'	xítu	'chapona'	yé'è	'brillante'

<i>medio</i>	tokó	‘cintura’	koko	‘quemar’	xixì	‘tía’
	tutún	‘leña’	koto	‘mirar’	xitò	‘tío’
	laví	‘roto’	kata	‘cantar’/	koò	‘culebra’
	si’í	‘mamá’		‘excavar’		
<i>bajo</i>	xitín	‘nariz’	yà'ya	‘carretera’	kàtà	‘trapiche’
	tityí	‘iguana’	nù'u	‘diente’	si'mà	‘cola’
	yòó	‘luna’	sàta	‘paloma’	kàvà	‘vesícula’
	xì'í	‘hongo’	yè'e	‘puerta’	kù'ù	‘monte’
	yàá	‘ceniza’				

Tàtyi ntaku, káxi ña tono kuaa káxi tàtyi tu'un ña kuu Ntyìka Ntyií “sol” tya kava ntyaa ña xini kue ntusu káxi iin ntili tono ño'o (˘):

Tsàku 36: Nixi tyaa nà tàtyi ntaku

<i>Palabra</i>	<i>Nivel alto</i>	<i>Glosa</i>
án	<i>alto</i>	‘¿qué?’
kó'ó	<i>alto-alto</i>	‘ancho’
kún	<i>alto</i>	‘tú’ ²⁰
sáví	<i>alto-alto</i>	‘temporada de lluvia’
tá'ví	<i>alto-alto</i>	‘quebrado’
xíká	<i>alto-alto</i>	‘lejos’
yáá	<i>alto-alto</i>	‘llovizna’
yítá	<i>alto-alto</i>	‘tierno’
kátá	<i>alto-alto</i>	‘comezón’
yáká	<i>alto-alto</i>	‘vizco’

20 Kúu ña iin tu'un ña ká'an nà tsà'a inkaa nivi tya ntyé'e nà ínkaa nivi ka

Tàtyi ntaa tya káxi ña tono kuaa káxi ntusu yaa “mi” tya kòò ni ña'a ntakava ntyaa xìni kue ntusu káxi ():

Tsàku 37: Nixi tyaa nà tàtyi ntaa

<i>Palabra</i>	<i>Nivel medio</i>	<i>Glosa</i>
ama	medio-medio	‘¿cuándo?’
iin	medio-medio	‘uno’
kama	medio-medio	‘apurar’
ko'o	medio-medio	‘toma’
koo	medio-medio	‘sentarse’
koto	medio-medio	‘ver’
ndakata	medio-medio-medio	‘volver a lavar’
saa	medio-medio	‘pájaros’
sama	medio-medio	‘cambia’
taa	medio-medio	‘hacer’
xa'a	medio-medio	‘prepotencia’
yisu	medio-medio	‘venado’

Tàtyi vita, káxi ña kuaa tono káxi ntusu yaa “do” tya kava ntyaa ña xìni kue ntusu káxi tono su'a (˘):

Tsàku 38: Nixi tyaa nà tàtyi vita

<i>Palabra</i>	<i>Nivel bajo</i>	<i>Glosa</i>
nà'nà	bajo-bajo	‘empacharse’
xàxìn	bajo-bajo	‘sobrino’

òkò	<i>bajo-bajo</i>	'veinte'
ìì	<i>bajo-bajo</i>	'sagrado'
kò'ò	<i>bajo-bajo</i>	'plato'
yàà	<i>bajo-bajo</i>	'silencioso'
kàtà	<i>bajo-bajo</i>	'trápiche'
ndàà	<i>bajo-bajo</i>	'plano'
ùxi	<i>bajo-bajo</i>	'diez'
ùvi	<i>bajo-bajo</i>	'dos'

Tsi kue tàtyi ña yee kuaa káa, tya kuu ntaki'in ta'an kue tàtyi (kue ntusu káa ra núu) nùú kue tu'un kúmí ùvi kue ntusu káxi, ntusu káxi tyáku ítyí xìtyi tsi kue ntusu káxi ntáká'an tuku nà, saan tonò kue tu'un kítá'an ùvi a ùni tya'ntya nùú ínkaa ntusu ntaku tsi ntusu káxi. Iin tu'un tya kuu kukumi ña iin tàtyi nùú iin iin kue ntusu káxi a nùú kítá'an ntusu ntaku tsi ntusu káxi. (ná kuntyee nà, Tsàku 35: Nixi sáma kue tàtyi).

Tono tsà tsini nà tya, kuè va'a ña inùú koo kue tàtyi tyaa nà takua kuu tyaa nà ñà, vari nùú iin iin kue sà'an Tu'un Savi tya sáma kue tàtyi takua ka'an nà iin kue sí'vi kue ñà'a nùú ke'en kuaa tyáa nà, tsà'a ña ka tya, iin iin kue sà'an Tu'un Savi tsiniñu'u tyaa nà kue tàtyi ña vasu inùú kunia katyia tya tian sáma tonò tyàku ntusu káxi nùú tu'un sà'an nà. Tsà'a ño'o kuu ña mà kùu ntasa'a inùú nà kue sà'an Tu'un Savi yo'o.

Tatu kusna'a nà Tu'un Savi nùú kue nà kuè ka'an Tu'un Savi tya kuni nà kutu'va nà tya yee koo nixi sna'a nà tya ña yee sá'a nà kuu ña ntantuku nà ntyí sà'an kue ñuu kuni nà kutu'va nà a sná'a nà ña, vari tatu kòò ra, kuiko xini nà, mà kutunini nà ntyí kuni katyi kue tu'un.

5. NIXI NTÁKÍ'IN TA'AN IIN NTUSU NTAKU TSI IIN NTUSU KÁXI

Tu'un ña kátyi nà ña nixi ntákí'in ta'an iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi tya kunia katyia ña kuu ntaka'ntya nà iin tu'un, ta ùvi ta ùvi kue ta'an kue ntusu yo'o. Nixi ntákí'in ta'an ntusu tya ña tu'un sà'an xtyila tya kue ntusu kue yo'o kákúu ña ká'an nixi ntákí'in ta'an koyi *CVCV*, tya ño'o kákúu ña ntákuá'a tu'un nixi tyaa nà Tu'un Savi, tono káa saan tya kítá'an iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, ika ra vátsi ka sava nùú kue ntusu. Ña nixi ntákí'in ta'an ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi tya va'a ña takua sasiin ta'an nà kue ntusu ntaku tsi ntusu káxi kue tu'un nùú iin sà'an, tya su'a kuu ña ntakuni nà nixi kuva'a iin tu'un nùú kue sà'an nà: sà'an yo'o tya ñnu yo'o kuu nùú ná'a nixi kuu ña kuva'a iin tu'un nà:

Tsàku 39: Nixi ntákí'in ta'an iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi

CVCVCV	CV'CV	CV'CV
	CV(C)V	CV'V
CVCV		CVV
	(C)V(C)V	VV
CV	(C)VCV	VCV

Kue tu'un nùú sà'an yo'o tya tsa yatyi kúmí ki kua'á ka tu'un nùú ntéta ùvi ntusu ntaku tsi ùvi ntusu káxi, tya su'a tyáa nà ña nùú sà'an xtyila *CVCV*, vasu yee tuku sava kuaa tono *CV* tsi *CVCVCV* ta ña ño'o tya xoo ka kuaa tsatyuun nà ña. Yo'o kuu

nùú kana nixi ka sasiin nà kue ntusu ntaku tsi ntsu káxi tsà'a ña kuá'an sáma kue tu'un inkaa nùú kue sà'an nà, kuá'an náa kue ntusu káxi.

5.1. Nixi sásiin ta'an nà ntusu ntaku tsi ntusu káxi

Tsiniñu'u kuni nà ña kua'á xe nùú sà'an kúmí Tu'un Savi kuu takua ntaa ná sásiin nà ntusu ntaku tsi ntusu káxi iin nùú kue tu'un. Ítyí nùú ka yo'o vátsi nixi kaa nùú ntéta iin, ùvi, ùni ntusu ntaku tsi ntusu káxi (xoo xe ña kúmí kùmi ntusu ntaku tsi ntuku káxi).²¹ Ta iin iin kue sà'an kúmí Tu'un Savi yo'o tya tsà'a ña kuá'an ntásáma ña ini yá'a kivi.

Tsàku 40: Kue tu'un kuiti

Tu'un Savi	Patrón silábico		Glosa
	Fonológico	Ortográfico	
jan	CV ⁿ	CVn	'si' (afirmación)
uun	VV ⁿ	VVn	'si' (aceptación)
jun	CV ⁿ	CVn	'si' (aceptación)
iin	VV ⁿ	VVn	'uno'
ñii	CVV	CVV	'espina'
kuu	CVV	CVV	'se puede'
koo	CVV	CVV	'sentarse'

21 Tsà'a ña kuá'an ntúkuiti sà'an kà'an nà ini yá'a kue kivi, ra kue tu'un fín nùú Tu'un Savi tya ni kitsaa kuá'an kútsio kue ntusu ña, tsà'a ña ka tya sà'an yo'o tya ni kitsaa iin ni nùú tu'un ntákunkaa kue tu'un kuiti lu, tono kíkúu: Snuviko (yoso-nuu-viko), Vekaa (ve'e-kaa), Veñu'u (ve'e-ñu'u), tsi inkaa ka kue tu'un. Tsà'a ño'o kuu ña ntéta kue tu'un ña kúmí ke'en tu'un kuiti lu.

Tsàku 41: Nixi sáma kue tu'un ña kúmí ùvi ntusu ntaku tsi ùvi ntusu káxi²²

Tu'un Savi	Corte silábico	Patrón silábico		Glosa
		Fonológico	Ortográfico	
xiyo xio iyo io	xi-yo xi-o i-yo i-o	CV.CV CV.V V.CV V.V	CV.CV CV.V V.CV V.V	'comal'
jiya jia iya ia	ji-ya ji-a i-ya i-a	CV.CV CV.V V.CV VV	CV.CV CV.V V.CV VV	'agrio'
yiñu iñu iun	yi-ñu i-ñu i-un	CV.CV V.CV V. V ⁿ	CV.CV V.CV V.Vn	'espina'
ndutyi nutyi nduti	ndu-tyi nu-tyi ndu-ti	CV.CV CV.CV CV.CV	CV.CV CV.CV CV.CV	'frijol'
ji'ni i'ni i'in	ji'-ni i'-ni i'-in	CV'.CV V'.CV V'.V ⁿ	CV'.CV V'.CV V'.Vn	'está caliente'
xito jito ito	xi-to ji-to i-to	CV.CV CV.CV V.CV	CV.CV CV.CV V.CV	'tío'

²² Kue tu'un kue yo'o kákúu tono nixi kuá'an sáma kue tu'un, tsà'a ña ka kúu ña tanuu so kue sà'an nà kúu.

Tsàku 42: Nixi kuá'an sáma kue tu'un ña kúmí ùni ntusu ntaku tsi ña káxi

<i>Tu'un Savi</i>	Corte silábico	Patrón silábico		Glosa
		Fonológico	Ortográfico	
tiyukun tyukun tiukun	ti-yu-kun tyu-kun tiu-kun	CV.CV.CV ⁿ CV.CV ⁿ CV.CV ⁿ	CV.CV.CVn CV.CVn CV.CVn	'mosca'/'mosquito'
tiyaka tiaka tyaka	ti-ya-ka tia-ka tya-ka	CV.CV. CV CV.CV CV.CV	CV.CV.CV CV.CV CV.CV	'pescado'
tiyikin tyikin tikin	ti-yi-kin tyi-kin ti-kin	CV.CV.CV ⁿ CV.CV ⁿ CV.CV ⁿ	CV.CV.CVn CV.CVn CV.CVn	'calabaza'
tikumi	ti-ku-mi	CV.CV.CV	CV.CV.CV	'cebolla'
tyimpeke	tyi-mpe-ke	CV.CV.CV	CV.CV.CV	'libélula'
tilandyi	ti-la-ndyi	CV.CV.CV	CV.CV.CV	'calandria'/'libélula'
tindaka	ti-nda-ka	CV.CV.CV	CV.CV.CV	'panal de tierra'
tyinaka	tyi-na-ka	CV.CV.CV	CV.CV.CV	'murciélago'
tikatu	ti-ka-tu	CV.CV.CV	CV.CV.CV	'nudo'/'puñetazo'
tikisin	ti-ki-sin	CV.CV.CV ⁿ	CV.CV.CVn	'jícama silvestre'
sikadi tikadi tikasi	si-ka-di ti-ka-di ti-ka-si	CV.CV.CV CV.CV.CV CV.CV.CV	CV.CV.CV CV.CV.CV CV.CV.CV	'cuchara'

Kue tu'un kúmí ntusu káxi ña kani tsi ntusu káxi ká'an nà tya sana ntáká'an tuku nà ña (ntusu káxi a ntusu kaxí ítyí xìtyi) tya mà sasiin ta'an nà ña tono ntusu ntaku tsi ntusu káxi vari iin ni tu'un kuu ña: tya tsiniñu'u tyaa nà ña tono iin tu'un kani, tu'un kani káxi ítyí xìtyi nà, tu'un ká'an nà sana ntaka'an tuku nà tsi tu'un ká'an nà sana ntaka'an tuku nà ña tya kee ntusu ítyí xìtyi nà,²³ tono kaa nìnu yo'o.

Tsàku 43: Kue tu'un ña mà kuu sasiin ta'an nà

<i>Palabras con vocales alargadas</i>		<i>Palabras con vocales nasales rearticuladas</i>		<i>Palabras con vocales glotales rearticuladas</i>	
ndáá	'color negro'	kà'àn	'hablar'	nda'á	'mano'
kaan	'perforar'	da'an/xa'an	'grasa'/'cebo'	ya'á	'chile'
saa	'pájaro'	di'in/si'in	'horcón'/'pantal'	kò'ó	'plato'
nùú	'cara'	sa'an	'palangana'	yu'ú	'boca'

5.2. Ta sáma nùú ínkaa iin ntusu

Kue tu'un Tu'un Savi yo'o tya kuè ntutsa tsiniñu'u kitsaa ña tsi iin ntusu ntaku tya mìki tsinu ña tsi ta'an ntusu yo'o, tya tian yee kue tu'un nùú sà'an yo'o ña **Sáma nùú ínkaa iin ntusu** ña.

23 Ta ntátyikaa nà iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, tya ntsain koo iin ni tu'un ña. Yee kue nà ntántúku tu'un kátyi ña iin ni tu'un ña nke'en ni ntusu ínkaa nùú ña, tya yee tuku kue sava nà kátyi ña ta kue ta'an tu'un yo'o tya ùvi tu'un kákúu ña. Tsà'a ña káa saan tya yo'o tya kunkintoo tu'un ña kákúu ña kue tu'un kúmí sà'an yo'o.

Tya ta sáma nùú ínkaa iin ntusu, tya kuni ña katyia ña sáma nùú nixi ntakava ntyaa kue ntusu. Nìnu yo'o vátsi nixi sáma ña:

Tsàku 44: Kue tu'un ña kúmí iin ntusu ntaku ña nì sàma nùú ínkaa tu'un

<i>CVCV</i>	<i>VCCV</i>	<i>Glosa</i>
xitá	ixtá	'tortilla'
xitán	ixtán	'abuela'
xìto	ìxto	'cama'

6. SÁMA XOO TONO KÁ'AN NÀ IIN TU'UN TSI KUE TU'UN NÌ SÀMA KÁ'AN NÀ TSÀ'A IIN ÑA'A

Ta siin ká'an iin tu'un nùú sà'an yo'o tya sáma nixi ká'an nà tsà'a iin ña'a. Tono kuu saan tya ùvi ña kuu takua koo saan, kuu koo saan ini yá'a kue kuia a ña kuu koo saan vityi ni, tya nùú nti'i tù'u kue kuaa káskuá'a nà sà'an yo'o: ta iin iin kue tu'un, ta kue tu'un kuiti, ta nixi ntákúnkáa yuku kue tu'un tsi ta nixi tsatyuun nà ña ta ká'an nà, tya nti'i ño'o tya kúu ña tsà'a ña iin sà'an yatá xe kuu ña, tya iin kuaa ña tsíka xe kantoyo ñuu kue nà (sáma sà'an nà nùú iin iin kue ñuu tya sáma sà'an nùú kue nà kuntsa'nu tsi kue ña kuatyí kue) tono, inùú kuni katyi tu'un tya kintoo iin tu'un li ña ntákuá'a tu'un ña iin ni tu'un ntsikùu ña ta yatá. Tya siin kákúu kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a, kákúu ña kue tu'un nì sàma ntù'u li tya túu ña ta tyáa nà ña, tian inùú kuni ña katyia.²⁴

6.1. Sáma xoo tono ká'an nà iin tu'un

Ntéta nùú ke'en kuaa sáma xoo tono ká'an nà iin tu'un:

6.1.1. Sáma tu'un

Ta ká'an nà ña sáma tu'un tya kuni ña katyia ña suu ni iin tsà'a ña'a ká'an nà, tya kuu tyaa nà ña tsà yatyi inùú ni, vari ntásáma kue ntusu íin nùú ña tya kuè kita'an ntusu yee nùú, tono tsà yatyi kítá'an koyi, tya yee nùú ra sáma nùú ntù'u ña, nìnu yo'o íin koyi:

24 CABALLERO Morales, G. “Variación y Cambio Lingüístico”. Tu'un nì kà'an rà ta ntùtùtu nà ka'an tsà'a nixi tsikoo tutù tyikua nixi tyaa nà sà'an nà, ta ntsà'an nà Ñuu Yùtya Tu'un, Nochixtlán, Ñuu Nùú Ntuva, kivi 25 yòò ùtsi, kuia 2016 (Tu'un ntyàa rà).

Tsàku 45: Sáma tu'un

<i>Tu'un Savi</i>	<i>Glosa</i>
mila, tyivila, ndikóo, kila koo, ndikala yityi	'lagartija'
kaxi, tikatyi, lakatyi	'borrego'
ndikuañu, kuañi, ntsikuañu, ntikuain	'ardilla'
misto, ndityito, mito, mili, vilu, kalú	'gato'
tyikuañi, tixe'e, tiyiko, tikon, tikuin	'zancudo'
tina, ina	'perro'
dimi, kimi, tiún ndiví, tijimi	'estrella'

6.1.2. Sáma ntusu

Tsi tu'un yo'o kuni nà katyi nà ña nùú ke'en kuaa nùú sà'an yee tya sáma ntusu, tya ta kue ntusu ntaku kuu ku'un ña xi'na a ma'i ntusu káxi nùú tu'un, tya ño'o nani ña saan ta ntákúnkáa inkaa ntusu ntaku. Tya ta ntákúnkáa ntusu káxi tya sani kuu ntakunkaa ña nùú kítsáa tu'un a mantya ma'i, a kuu mantya santi'i. Tono káa kue tu'un ín nìnu yo'o:

6.1.2.1. Ta ntákúnkáa inkaa ntusu ntaku

Tsàku 46: Ta ntákúnkáa inkaa ntusu ntaku

<i>Tu'un Savi</i>	<i>Glosa</i>
sita, dita, xita, jita, zita	'tortilla'
xiyo, siyo, yiyo, jiyo, tyiyo, tsiyo	'comal'
yati, yatni, yatsi, yatyi	'está cerca'
nduxe, nduxan, nduje, ndutyá, nrusa	'vomita'

6.1.2.2. Ta ntákúnkáa inkaa ntusu káxi

Tsàku 47: Ta ntákúnkáa inkaa ntusu káxi

<i>Tu'un Savi</i>	<i>Glosa</i>
iin, een, iin	'uno'
isu, usu, üzü	'venado'
yu'va, yi'va, yo'va, ye'va, ya'va	'hilo'
kete, kiti, kiti, kisi	'animal'
ndivi, ndeve, nsivi, ndivi, ndiu	'huevo'
neñe, niñi, ní, niñi	'sangre'

6.1.3. Ta sáma iin tu'un lu

Iin tu'un lu inùú ni tyuun ña nùú ntákava ntyaa ña xiin tu'un ntákáni ntyí sá'a nà, tsi ta ntákava ntyaa ña xiin tu'un sí'vi tuku, tonó kíkúu kue: tu'un ña sá'a nà iin ña'a, tu'un ká'an ña sá'a tuku nà iin tyuun, tu'un ña ntákúnkáa tsà'a iin ña'a, tu'un ña kátu'un ña sáma iin ña'a, iin kití a iin nivi, a ta ká'an nà tsà'a iin ña'a kunkitsaa:

6.1.3.1. Kue tu'un sá'a: da-, sa-, s-, za-, ja-, ka-

Tsàku 48: Kue tu'un sá'a

<i>Tu'un Savi</i>	<i>Glosa</i>
ðakutyi, skutyi, sakutyi, zakutyi, jakutyi, kakutyi	'hacer bañar'
datniño, datyuun, satiun, satyiñu, katyiñu, jatyuun	'hacer trabajar'

6.1.3.2. Kue tu'un ká'an ña sá'a tuku nà iin tyuun: nda-, na-, nra-

Tsàku 49: Kue tu'un ká'an ña sá'a tuku nà iin tyuun

Tu'un Savi	Glosa
ndakutyi, nakutyi, nrakutyi, sakutyi	'volver a bañar'
ndakiku, nakiku, nrakiku	'remendar'

6.1.3.3. Kue tu'un ña sá'a ña ntuu iin tu'un ña kuni katyi ña sá'a nà iin ña'a: ku-, ka-

Tsàku 50: Kue tu'un ña sá'a ña ntuu iin tu'un ña kuni katyi ña sá'a nà iin ña'a

Tu'un Savi	Glosa
kutatan, kutatna, kutata	'vacunarse'
kusoko, kasoko	'cargar con el hombro'
kuyatyí, kuyatin, kuyatni	'acercarse'
kuxika, kutsika, kuika	'alejarse'
kukuaan	'amarillarse'
kukuaa	'cegar'

6.1.3.4. Kue tu'un ña kátu'un ña sáma tono na'a iin ña ntyé'e nà: ndu-, nku-

Nùú kue sava sà'an Tu'un Savi kuu ntane'e kua'á ka nà kue tu'un lu <ndu> tsi <nku> tya kuni ña katyia nisaa sáma iin ña kúu:

Tsàku 51: Nixi ntakuni nà kue tu'un ña sàma tono na'a iin ña ntyé'e nà

Tu'un Savi	Glosa
xà kuà'àn ndúleke rí	<i>se está enflacando (el animal)</i>
taxi ya'á kaxí rí tan sakán ndukue'è rí	<i>dale de comer chile para que se ponga bravo (el animal)</i>
ndùkue'e yivi vitna	<i>ahora, se volvió loca la gente</i>
ndùyiki tina ndi'u	<i>se volvió flaco mi perro</i>
ndùlanda ñaa María ka'a	<i>se volvió joven esta María</i>
nkùkava kiti yivi yu'u kava	<i>se cayó mi animal en la orilla de la peña</i>
nkùyukue'e landa ka'a	<i>ya creció este joven</i>
nkùññi tee Vetu fue'en	<i>se hizo viejo el señor Beto</i>

6.2. Kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a

Kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a tya siin ka kui nùú sàma xoo tono ká'an nà iin tu'un. “Kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a” tya kuu ña kue tu'un ña ká'an suu ni iin tsà'a ña'a tian siin tyáa nà. Sà'an xtyila tsi inkaa ka kue sà'an tya yee kua'á kue ta'an tu'un yo'o tono kíkúu kue tu'un: *choza/jacal, asno/burro, pavo/guajolote*. Nùú tu'un savi tya tsà yatyi inùú ni kúu:

Tsàku 52: Kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a

Tu'un Savi	Glosa
lakuaku, tyimandu, ndikóo	'lagartija'
lelo, rri, ndikatyi	'borrego'
lavityi, simutu, vixi, ndikuañu	'ardilla'
tyilu, mityi, xityu, tityütü, tyitu, tyumi:	'gato'
skeñu, tsilumpa, siyukun, tikuin	'zancudo'
tina, naya	'perro'
si nsivi, tiun ndivi	'estrella'

7. TA KUÁ'AN NTÚYUKU KUE TU'UN VA'A TSINIÑU'U TA KÁ'AN NÀ

Ta kuá'an ntúyuku kue tu'un va'a tsiniñu'u ta ká'an nà, tya kuá'an ntákítá'an kue tu'un, tsà'a ña kuni kue tu'un ka katyia, tsi ña tono káa kue tu'un a ña nixi kuá'an tsátyúun nà ña ta ká'an nà.²⁵

Ña kátyi nà “ta kuá'an ntúyuku kue tu'un va'a tsiniñu'u nà ta ká'an nà” tya yee ña kuni mii katyia, saan ntákáni kue tùtu nì kàtyàa nà tsà'a kua'á kue sà'an.

Tono kuni katyi “ta kuá'an ntúyuku kue tu'un va'a tsiniñu'u nà ta ká'an nà” tya kúu koyi tu'un tsà'a nà tatu kúu nà ñá'a a tyàa, ntyí kivi kuu ña ká'an nà, nixi kuu iin ña'a, ntyí kivi kúu iin ña'a, ta ño'o tya yee kankuu kue tu'un ña ká'an tsá'a iin iin kue ña'a yo'o.

Iin kuaa ña kuni kue tu'un “ta kuá'an ntúyuku kue tu'un va'a tsiniñu'u nà ta ká'an nà” kákúu ña nixi ká'an nà tsi kue tyàa tsi kue ñá'a, ña nixi ká'vi mee nà ña'a, ña nixi ká'an nà tsi kue kivi yee mee nà, ña ká'an nà tsi nixi kúva'a kue ña'a, ña nixi ká'an nà tsi tono káa kue ñá'a.

Iin tu'un ña iin ntika'nu ni tsà'a tu'un “ta kuá'an ntúyuku kue tu'un va'a tsiniñu'u nà ta ká'an nà” tono kítá'an kue tu'un tsátyúun nà ta ká'an nà, kunia katyia nti'i kue tu'un tsà nì kà'an nà ta ntyue, tya sani kítá'an kue tu'un ña ntákúnkáa yuku nùú iin tu'un ká'an nà tya ña ka ra kuntatava kankuu nà ña takua ntakunka iin iin ña ni (tono ká'an nà tsi kue sí'vi kue ña'a, kue nixi ká'an nà tsi ña sá'a kue ña'a, tono ká'an nà nixi káa kue tu'un ntákáni tsà'a nà, tono ña ká'an nà tsi kue tu'un ntákáni nixi kúu ña'a, tsi ntyi ka kue tu'un) a kue (tono ká'an nà tsi kue

²⁵ Cfr. GADELHA, Wilson, 2014 (www.ebah.com.br/content/ABAAAgZgwAF/categorias-gramaticales) Ntsintyèe nà ña ta kuia 2017.

tu'un ntákáni tsà'a nà, kue tu'un ntákáni ntyí sá'a nà, kue tu'un ntákáni tono káa nà). Tono kuaa yo'o kúu ña kátyi nà ña tono kítá'an kue tu'un tsátyúun nà ta ká'an nà vari ta kuaa ta kuaa ká'an nà ña nùú iin tu'un tsà kani ta (*Bosque*, 1999:11).

Ta kuá'an ntúyuku kue tu'un va'a tsiniñu'u ta ká'an nà, sáma vari siin siin káa iin iin sà'an nà. Tono káa Tu'un Savi yo'o, tya yee ùtsi nùú tono ntákí'in ta'an kue tu'un ña.

Tsàku 53: kue tu'un va'a tsiniñu'u ta ká'an nà

<i>Núm.</i>	<i>Categoría gramatical</i>
1	<i>sustantivo</i>
2	<i>pronombre</i>
3	<i>verbo</i>
4	<i>clasificador</i>
5	<i>adjetivo</i>
6	<i>adverbio</i>
7	<i>preposición</i>
8	<i>conjunción</i>
9	<i>interjección</i>
10	<i>palabra compuesta</i>

7.1. Sí'vi kue ña'a

Ña kue sí'vi kue ña'a, kuu kue tu'un ña ntákáni tono nixi kúu kue ña'a yee nùú ña yìvi, kue tu'un yo'o kuu kue ña tsátyúun nà takua kaki nà sí'vi kue nìvi, sí'vi kue kití, sí'vi kue yutu sí'vi kue ñuu, sí'vi kue nùú ñu'u, sí'vi kue ña'a, sí'vi kue yukú, sí'vi

kue yùtya, sí'vi kue ña ntó'o nà, sí'vi ña tútsi ìni nà, sí'vi kue ña ntákánini nà, a sí'vi inkaa ka kue ña yee nùú ña yìvi yo'o, tya kue sí'vi nti'i kue ño'o ra ntátyítá'an nà ña ùvi kuaa, iin kuaa kuu kue sí'vi kue nìvi tya inkaa kuaa kákúu sí'vi kue ña'a.

7.1.1 Sí'vi nìvi tsi sí'vi ña skúnáni nà

Ña kákúu sí'vi nìvi kuu ña ntákáni nixi nani iin iin nìvi, tya kuè ntákáni ña nixi káa iin iin nà. Tono ña kátyi nà (ntákánia sí'vi ta iin ta iin kue nìvi, sí'vi kue ñuu, sí'vi kue yukú, sí'vi kue yùtya, sí'vi kue nùú íñu'u, sí'vi kue nùú kantoyo kue nìvi). Tya kue sí'vi kue tò'o ra kákúu ña sí'vi íñu'u takua saan ra mà naa sí'vi íñu'u yo'o nùú sà'an nà.

Iin ùvi ta kue ta'an tu'un yo'o:

Ño'o kákúu sí'vi kue nìvi: Pelu, Natyú, Tyatyu, Ligu, Velí, Jontyo, Natú, Tyanú, Likú, Lityá. **Ño'o kákúu sí'vi kue ñuu:** Ñuu Kuatyí, Ñuu Yute Ndyo'o, Ñuu Yuku Yata, Ñuu Nduva, Ñuu Yatá, Ñuu Tityi, Ñuu Ndikó Yùu, Ñuu Yosó Tìyóó, Ñuu Yoso Nuní. **Ño'o kákúu sí'vi kue yukú:** Yukú Ndio'o, Yukú Ñùu, Tyii Dikuku, Yuku Ndika'a, Yukú Saa, Yukú Kimi. **Ño'o kákúu kue sí'vi kue yuu tsi kàvá:** Yuu Kava Tnanu, Ve'e Kava Tidi'ndyi. **Ño'o kákúu kue sí'vi kue yùtya:** Yuta Kuu, Yuu Nduata, Itia Kuáan, Yítia Ndà'yì, Yutya Ndo'o, Yuta Tyu'a. **Ño'o kákúu kue sí'vi kue nìvi tsi sà'an nà nùú Tu'un Savi:** Ita Yuyu, Ita Ndosu, Ita Ii, Ita Ini, Savi, Uu Yuku, Tàsu, Ñani, Yoko. **Ño'o kákúu sí'vi kue tò'o:** Nù'u Yoko, Nù'u Savi, Yòkò Savi, Ve'e Savi, Ve'e Ñù'u. **Ño'o kákúu sí'vi kue viko:** Viko Ñuu, Vikó Savi, Viko Ndiyì, Viko Ndute, Viko Tna'a Nda'a.

7.1.2 Sí'vi ntyi ña'a nikuu

Kákúu kue sí'vi ntyi kue yutú, kue kití, kue ña'a, kue ña kuu nùú ña yìvi, kue ña'a ñin antivi, saan ni kue sí'vi kue tu'un ntákánini

kue ñivi, ña tútsi ñni kue ñivi, ña ntó'o kue ñivi, ñinu yo'o káa sava tu'un yo'o:

Sí'vi kue kití: tina, yisu, sata, koo, tiyukun, tiyaka, ndika'a, yoko, tsikaka, tyitniñi. **Ño'o kákúu sí'vi kue yutú tsi kue kui'i:** tnu neñu, tyite, tun ndokó iñú, tun ndika, tun ndoko tun tikava, tun ndiká, tun tíka'á, tun laxa. **Ño'o kákúu kue sí'vi ña'a íin antivi:** ndikandyi, tyodini, ñù'u, yoo, jandivi, ityi tikiwi, kimi, tiun ndiví. **Ño'o kákúu sí'vi kue ña'a:** ve'e, yuu, tutu, sa'ma, tayu, ko'o, ñíí, yuvi, tido, titnu, yoso, yuu xini. **Ño'o kákúu kue sí'vi kue kivi:** kuiya, nduvi, ñùu, vite, yoo, niñu, viko viji, viko savi. **Ño'o kákúu kue sí'vi kue ña'a nuù ña yivi:** ñu'ù savi, tnaa, atajia, tnudi'i, davi yuu, tyatyí, tàma, soko.

Kua'á xe kue tu'un sà'an yo'o; (ña kuu sí'vi íñu'u tsi sí'vi kue ña'a) kákúu ña kuatyuun nà ta ká'an nà sí'vi kue ña íi a ña sí'i,²⁶ tono ña ká'an nà ña, iin ni ká'an sí'vi ña tatu kití íi, a kití sí'i kákúu ña, ño'o kákúu kue sava ña: tina “perro”, su'a ni ká'an nà tsi kití íi a sani ká'an nà tsi kítí sí'i. Tya tatu kuni nà ka'an tsà'a kití íi a kití sí'i kuu ka'an nà su'a: <<tyée ‘macho’ a sí'i ‘hembra’>> takua kuni ntaa nà ntyí kákúu kue tí. Ná koto ityi nà tono káa kue tu'un íin tìtsi yo'o:

Tsàku 54: Tu'un ta ká'an nà sí'vi kue ña íi a ña sí'i

Tu'un Savi	Glosa
tina sí'i	'perra'
kuà'á tina sí'i	'muchas perras'
kumí tina sí'i vání	'cuatro perritas'
tina tyée	'perro'

26 Tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a tya kuatyuun nà ña ta ká'an nà sí'vi kue ña íi a ña sí'i. Tono kíkúu kue tu'un yo'o: *avestruz, gorila, águila*.

ù'ùn tina tyée	'cinco perros'
iin tina tyée lo'o	'un perrito'

Saan nùú sà'an yo'o tya kuè sáma ta ká'an nà tsà'a ta iin ni nìvi kuu a ta ke'en nìvi kuu; sani iin ni ká'an nà tatu ña ká'vi kue ña'a kákúu ña. Nìnu yo'o iin kue tono ká'an nà: ve'e 'casa o casas' (*según el contexto*).

Va'a ná koto ityi nà tya kuni nà ña kuè sáma ta ká'an nà tsà'a iin nìvi a ke'en nìvi, saan ni kuè sáma ta ká'an nà tsà'a kua'á nixi káa nà a ña'a a saan ni tatu ña íi a ña sí'i kákúu kue nìvi a kití:

Tsàku 55: Tu'un ña kúu sí'vi

Tu'un Savi	Glosa
ve'e	'casa' (<i>nombre neutro</i>)
iin ve'e	'una casa'
iin ve'e lo'o	'una casita'
ùvi ve'e	'dos casas'
ùnì ve'e ná'nu	'tres casas grandes'

7.2. Nti'i tu'un ntée nùú sí'vi iin iin kuaa ká'an ta'an nà

Kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a nùú sà'an Tu'un Savi yo'o, kuu kue sí'vi kue nìvi, sí'vi kue ña kuu ña'a mee nà, sí'vi kue nùú ínkaa koyi, sí'vi kue ña ntini ntaa nisaa ña kuu tsi sí'vi nisaa ña kuu. Tya sani tu'un yo'o ra sani kákúu ña tono ká'an kani nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a (*PRON*) ño'o kuu ña takua yàtyi ka'an nà.

7.2.1. Kue tu'un ntée núú sí'vi iin iin kuaa ká'an ta'an nà tsi nìvi

Kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a, kákúu ña ta ká'an nà tu'un tsà'a kue nìvi ta ká'an nà núú ntátú'un nà. Tya ño'o kuu ta ntátú'un kue mee nà. Yee ùvi kuaa kue tu'un yo'o: kue tu'un nani kuè ntákí'in ta'an tsi kue tu'un ntúkuiti.

7.2.1.1. Kue tu'un ntée núú sí'vi ña kuè tíin ta'an kákúu ña

Kue tu'un nani kuè ntákí'in ta'an kákúu kue sí'vi tono ká'an nani mee koyi tsi ña kuni ña katyia, -ntákúnkáa mii ni- tya yee tu'un ntákuá'a ña. Iin tu'un ña ntúyuku mee kuu ña (ntákúnkáa mitu'un ña) yee tu'un kuni ña katyia.

Tsàku 56: Kue tu'un ntée núú sí'vi ña kuè tíin ta'an kákúu ña

Número	Persona	Pronombres libres o independientes ²⁷	Glosa
singular	1SG.LIB	yù'ù, yì'ì, yí'ì, yè'è, mee, mei	'yo'
	2SG.LIB	yó'ò, yo'o	'tú'
	3SG ²⁸	--	--
plural	1PL.IN.LIB	yóó, yóo	'nosotros'
	1PL.EX.LIB	ndù'ù, ndì'ì, ndè'è, ntsì'ì	'nosotros'

27 Núú kue tsàku yo'o (Tsàku 56 tsi Tsàku 58) ntéta tanuu so kue tu'un ntée núú sí'vi ña kuè tíin ta'an a ña tíin ta'an tya kuatyuun nà ña tsiniñu'u.

28 Tono tu'un ña núú sà'an ña ká'an nà Ñuu Yòso Núú Núu Vikò, tya ña kúu tu'un yo'o <mií> tya tsátyuun nà ña ta ká'an nà núú iin ta'an nà tsà'a inkaa nivi (*él/ella*), tian kumani kuntaa a yee ña.

2PL.LIB	ndó'ò, ndo'ó	'ustedes'
3PL.HUM	--	--

Tono káa nùú ntyàa nà kue tu'un yo'o, kue tu'un kuè ntákí'in ta'an kuè tíin ta'an ra túu ña sáama ká'an nà ña ta ká'an nà tsà'a nìvi xi'na tsi ta ká'an nà tsà'a nà ùvi (ña iin ni nà tsi ña ke'en ta'an nà) tian kòò tu'un takua ta ká'an nà tsà'a nà ùni: ño'o kuni katyi ña kòò kue tu'un tsà'a kue sí'vi tono kíkúú ño'o kuatyuun nà. Ña kuu sa'a nà kuu ña kuatyuun nà kue tu'un ntákáni ntyí tsio ínkaa nà a ínkaa iin ña'a, tono kue ño'o:

Kue tu'un tsátyúun nà ña ntákáni ntyii ínkaa nà, ínkaa ti a ínkaa iin ña'a kákúú kue ña tsátyúun kue nà tya kunia katyia ta ká'an tu'un tsà'a ùni nìvi a kiti a ntyí ña'a (ña iin nìvi a kiti a ntyí ña'a; a ña ke'en nìvi, kiti a ntyí ña'a) kákúú kue tu'un yo'o.

Tsàku 57: Tu'un tsátyúun nà ña ntákáni ntyii ínkaa nà, ínkaa tí a ínkaa iin ña'a kákúú kue ña tsátyúun kue nà tya kunia katyia ta ká'an tu'un tsà'a ùni nìvi a kiti a ntyí ña'a.

tà kàa ²⁹	'él' (éste hombre)
tí kàa	'él'/'la' (éste animal)
ñá kàa	'ella' (ésta mujer)
tún kàa	'él'/'la' (éste mueble/planta)
nà kàa	'ellos' (gente)
tá kàa	'él'/'la' (líquido)
ñà kàa	'él'/'la' (ésta cosa)

29 Kuu tuku kuatyuun nà tu'un ña sná'a nà iin ña'a nùú kó tono <yo'o> 'aquí'.

Tsàku 58: Kue tu'un ntée núú sí'vi ña kuè tíin ta'an kákúú ña

Persona	Pronombres Independientes	Género			Número		Glosa	
		N	M	F	SG	PL		
1 ^a	<i>igualdad</i>	ntsu'u, ndyu'u, yu'u, ru'u, ndi'u, nu'u, ndu'u, lu'u, su'u, xu'u, nsu'u, yi'i, ye'e, no'o	x			x		'yo'
	<i>honorífico</i>	daan, saan, sàñá	x			x		'yo'
	<i>inclusivo</i>	ntsoo, ndoo, dayoo, rayoo, ndi'io, yoo, yó'ó, sà'án	x				x	'nosotros'
	<i>exclusivo</i>	ndu'u, ndi'i	x				x	'nosotros'
2a.	<i>igualdad</i>	yo'o, no'o, ndo'o, ro'o, lo'o, ndyo'o, ntso'o, so'o, nu'u	x			x		'tú'
	<i>honorífico</i>	dini, ndo'o, ní'í	x			x		'usted'
	<i>honorífico</i>	ndyiaa, ndixi		x	x	x		'usted'
	<i>plural</i>	ndo'o	x				x	'ustedes'

7.2.1.2. Kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un

Kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un kákúú kue tu'un kintoo núú kue sí'vi nìvi, sí'vi kue kití, sí'vi kue ña'a tsátyúun nà/kue tu ita, kue ntyá ntùtya tsi ntyi ka kue ña'a (ña kuu tiin nà a ña mà kùu tiin nà) tono kuè kua'á ká'an nà tsi kue tu'un

ká'an ña kuva'a iin ña'a ta ntátú'un nà. Kue tu'un tíin ta'an yo'o kuu sava tu'un kani, tian yee ña kuni ña katyia ná koo so tu'un tíin ta'an tsian. Tya kuá'an ña nùú tu'un ká'an ña koo tyuun tya sani kuá'an tuku ña nùú kue tu'un ña kuu sí'vi tatu kunia katyia ña a ña'a nà kui.

Inkaa tuku kuaa ntákáni ña kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka tu'un ña kue tu'un yo'o kuu ña kuu ku'un ntyi tu'un mí ma'í iin tu'un ña ká'an ña sá'a nà iin ña'a tsi iin tu'un kuiti tíin ta'an (ná ká'vi va'a nà tono káa tu'un káa ntyaa ñinu yo'o).

xíxi	yu
<i>PROG: comer</i>	<i>1SG</i>
'estoy comiendo'	

xíxi	yaxiín	níi	yu
<i>PROG: comer</i>	<i>ADV: sabroso</i>	<i>INTENS: muy</i>	<i>1SG</i>
'estoy comiendo muy sabroso'			

Ta ká'vi nà kue tu'un yo'o tya tsini nà ña kue tu'un kuiti kuè yee ña ku'un ña mí xiin kue ntyi tu'un vari sùú tu'un ña tsà ntàkùnkàa ìni ntyi tu'un kuu ña. Kue tu'un kuiti yo'o ra kuu tyaa mitu'un nà ña tatu yee tyaa nà ña ta ká'an nà iin tu'un ña kuu iin ña'a a tatu ntyàa nà iin tu'un ña kuu sí'vi ñìvi. Sáma ña ta ká'an nà tsà'a nà xi'na, tsà'a nà ùvi tsi tsà'a nà ùni (ta kuu nà iin ni nà a ta ke'en ta'an nà kuu), tono káa kue tu'un íin ñinu yo'o:

Tsàku 59: Kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un

<i>Número</i>	<i>Persona</i>	<i>Pronombres enclíticos³⁰</i>	<i>Glosa</i>
<i>singular</i>	<i>1SG</i>	yu, yi, i	'yo'
	<i>2SG</i>	kún, ún, ón	'tú'
	<i>3SG.HOM</i>	ra, rà	'él' (humano)
	<i>3SG.MUJ</i>	ñá, án, én	'ella' (humano)
	<i>3SG.ANIM</i>	rí	'él'/'ella' (animal)
	<i>3SG.MAD</i>	rún, tnu, tno	'él'/'ella' (madera/mueble)
	<i>3SG.LIQ</i>	rá	'él'/'ella' (líquido)
	<i>3SG.COS</i>	ñà, yá, a	'él'/'ella' (cosa manipulable o abstracta)
<i>plural</i>	<i>1PL.IN</i>	yó, é, ó	'nosotros'
	<i>1PL.EX</i>	ndu, ndù	'nosotros'
	<i>2PL</i>	ndó	'ustedes'
	<i>3PL.HUM</i>	na, nà	'ellos'/'ellas' (personas)

30 Yo'o (Tsàku 59 tsi Tsàku 60) ntéta tanuu so kue tu'un kuiti tíin ta'an. Tya yo'o ra kua tyuun nà ntyí ña tsiniñu'u nà nùú sà'an nà.

Tsàku 60: Kue tu'un kuiti tîin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un

Persona	Pronombres dependientes (Enclíticos)	Género			Número		Glosa
		N	M	F	SG	PL	
1 ^a	<i>SG</i>	ntsu, i, r, e/i, ni, en/in, ri, li, yu/u, yi, i/in	x			x	'yo'
	<i>honorífico</i>	dan, san, na,	x			x	'yo'
	<i>PL.EX</i>	ndi/nde, ndu, ndi	x			x	'nosotros'
	<i>PL.IN</i>	ndo, nda, yo, ro, o, e, e/en, o/on, ko	x			x	'nosotros'
2 ^a	<i>SG</i>	yo, u, un, n, no, nú, ró, ra, lo, kún, on	x			x	'tú'
	<i>honorífico</i>	ni	x			x	'usted'
		nda, ndó (ustedes)	x			x	'ustedes'
3 ^a	<i>SG.HOM</i>	tsa, te, xi, ra, se, de, rre		x		x	'él'
	<i>SG.MUJ</i>	ña, an, en			x	x	'ella'
	<i>honorífico</i>	un, ne, i, me	x			x	'él'/'ella'

<i>SG niño/a</i>	tyi, ve, s, e, i, xi	x		'él'/'ella'
<i>SG niña</i>	na		x x	'ella'
<i>SG niño</i>	ii, tsi		x	'él'
<i>SG.ANC</i>	ñu		x	'él'
<i>SG.ANC</i>	nu		x x	'ella'
<i>persona extraña</i>	ii, ña	x	x	'él'/'ella'
<i>animal</i>	te, si, ti, ti, di, ri, tsi, ndi, tyi	x	x	'él'
<i>sagrado, deidad</i>	Ya, ía, Na, I	x	x	'él'/'ella'
<i>líquido</i>	te, tne, rá	x	x	'él'/'ella'
<i>plantas</i>	xi, nu, tnu, yi, un, rún	x	x	'él'/'ella'
<i>objetos</i>	xi, ña, de, yi, de, i, ya, a	x	x	'él'/'ella'
<i>OB.GM</i>	si	x	x	'él'/'ella'

7.2.2. Kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka tu'un ña kuni katyi ña sanà mee nà kuu iin ña'a

Kue tu'un ña kuni katyi ña sanà mee nà kuu iin ña'a kákúu kue tu'un ña tsiniñu'u xe vari kunia katyia ña ña'a nà kákúu kue ña'a. Tono tsà ntyàa nà xìni yo'o. (Kuu koto ityi nà nùu tu'un ntyàa nà yo'o 7.2.2.1.).

7.2.2.1. Ná kuntarye nà kue tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa ka kue tu'un kátyi ña sanà mee nà kuu iin ña'a³¹

Tsàku 61: Ntyí va'a kue tu'un kuiti tíin ta'an

<i>Enfatización de la acción del verbo (recibir) en el aspecto potencial</i>		<i>Posesión de objeto (mano)</i>	
ndaki'in yu	'recibiré'	nda'á yu	'mi mano'
ndaki'in ún	'recibirás'	nda'á ún	'tu mano'
ndaki'in ra	'recibirá' (hombre)	nda'á ra	'su mano' (del hombre)
ndaki'in ñá	'recibirá' (mujer)	nda'á ñá	'su mano' (de la mujer)
ndaki'in rí	'recibirá' (animal)	nda'á rí	'su mano' (del animal)
ndaki'in rún	'recibira' (mueble)	nda'á rún	'su mano' (del árbol=rama)
ndaki'in rá	'recibirá' (líquido)	nda'á rá	'su mano' (del líquido)
ndaki'in ña	'recibirá' (objeto)	nda'á ña	'su mano' (del objeto)
ndaki'in yó	'recibiremos' (IN)	nda'á yó	'nuestras manos'
ndaki'in ndu	'recibiremos' (EX)	nda'á ndu	'nuestras manos'
ndaki'in ndó	'recibirán' (ustedes)	nda'á ndó	'sus manos'
ndaki'in na	'recibirán'	nda'á na	'sus manos'

31 Kue tu'un ña Ñuu Tiityí, Ñuu Kuatyí kákúu kue ño'o.

7.2.3. Kue tyuun tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà, nùú iin kití, nùú iin ña'a

Kue tyuun tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà tsi tu'un ña ntákáni ntyíí kuu nùú kúu iin ña'a tsi iin tu'un ña ntákáni ntyíí ínkaa mee nà (nùú kúu ña'a) sani nani tuki *deféctico* (CLF+ADV.DEM). Sáma ña ta ká'an nà nisaa ña kuu (ta iin ña kuu a ta ke'en ña kuu) tya tatu tsà'a niví ká'an nà ra kòò kuè sama ña tatu ká'an nà tsà'a ntyi kue ña'a níkuu. Nìnu yo'o káa kue tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà ntátú'un nà, tsi kue tu'un ká'an tsà'a mee nà.

Tsàku 62: Tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà, a iin kití, a iin ña'a a ntyi ka

<i>Adverbios demostrativos</i>		
yó'o/sá'a/já'a	<i>cerca 1ª persona</i>	'aquí'
kàa/káa/ján	<i>intermedio a la 1ª persona</i>	'acá'
ñàa/jaan/kaan/xàan/tsàan/	<i>cerca 2ª persona</i>	'allí'
yikán/yukán/ikán/kán/yiján/ ñiján/iká/sukuan/yukua	<i>lejanos</i>	'allá'
ndaa ikán/ndaa kán/ndaa yikán/ndaa yiján, ndaa ján/ntsaa sukuan/ ndee yukán/ tsíka xe	<i>muy lejos</i>	'hasta allá'
ndaa kán kàà/ndaa yikán kàà/ mantya ntyaá /ntse'e xíka	<i>lejísimos</i>	'más hasta allá'

Tya vityi ra tono kátyi nà ta nì kità'an ntàtù'un nà tsà'a tu'un yo'o ña takua ná kuu sa'a kue tu'un yo'o, tya tsiniñu'u kuatyuun nà iin tu'un ká'an nixi ta'vi kue tu'un kue ña yee tyuun tu'un kuiti tíin ta'an tsi inkaa tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà tsi iin tu'un ntákáni ntyi kúu iin ña'a ká'an nà tsà'a, tsi inkaa ka tu'un

ña sáma tu'un nùú ínkaa mee nà (CLF+ADV.DEM). Nìnu yo'o ìin kue sava tu'un yo'o:

<tà	yó'o>	kú	tà	xíxi
CLF. HOM	ADV: aquí	COP	CLF. HOM	PROG: comer
'éste (hombre) es el que está comiendo'				

sáxi	<tsaa	sá'a>
PROG: comer	CLF.HOM	ADV: aquí
'éste (hombre) está comiendo'		

Tono káa tu'un ínkaa xi'na yo'o tya, kue tyuun tu'un kuiti t́ín ta'an tsi ínkaa tu'un ntákáni nùú ínkaa mee nà tya xi'na ka tu'un ña ntákáni ntyi kuu ña ká'an nà tsà'a ña ntákúnkáa xi'na ñu'u, tya tian, sani kuu ntakunkaa ña nùú tu'un ña ká'an ña sá'a nà a sá'a ntyi ka ña'a, tono kíkúu tu'un ña ínkaa xini yo'o.

7.2.4. Kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a tian kuu ntákatu'un nà tsà'a ña

Nùú Tu'un Savi yee kue tu'un takua ntákatu'un nà tatu kuni nà kuni nà ntyi tu'un tsà'a kue ña yee nùú ña yìvi, tya kuu ntakatu'un ntaa nà a ña mà ntakatu'un ntaa nà; tono kue tu'un ntákatu'un yo'o: Ana sá'a ño'o, ntyí nì kà'an iin nà, a ña ntákatu'un nà nisaa ya'vi ña'a, ntyíí ínkaa ña'a, tsi ntyi ka kue tu'un. Tya takua kuni nà nixi kuá'an iin ña kuni nà kuni nà.

Tian tsiniñu'u kutunini mee nà ña, savi kuu tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a, tya savi kákúu ña ntákáni tono kuu iin ña'a (ntyi kivi, ntyíí kuu nùú nì kùu, tsi tono nixi kuu iin ña'a. Ño'o kákúu sava ña:

Tsàku 63: Tu'un ntákatu'un

<i>Palabras interrogativas</i>	<i>Glosa</i>
yoo/nakuú/ana	'¿quién'
ndée/mikuú	'¿qué?'/ '¿cuál?'
sàa/ndàà saa/nisaa/ nántya/nà daa	'¿cuánto?'
ama/ntyiki	'¿cuándo?'
ndáa/míí/ntyíí/ndee	'¿dónde?'
ndáa míí/míí ntyí	'¿dónde exactamente?'
sàa/ndàà saa/nixi/ nansa/nántya	'¿cómo?'

Tono tyítá'an nà kue tu'un ká'an nà, tya saan so ni xi'na ka ku'un tu'un ntákatu'un tono káa tuku nùú sà'an xtyila tya mìki kunkaa ña inkaa ka nùú.

yoo	nì kàni	ra
<i>quién</i>	<i>COM+COM:</i> <i>golpear</i>	<i>3SG.HOM</i>
<i>¿quién le pegó? (a él)</i>		

Tya vasu yee ùtsa kue tu'un ña ntákatu'un sani yee kue sava ka kue ña ntákatu'un tuku, tono kíkúú “án/á” kue ño'o tya ínkaa ña ta kitsaa ntákatu'un nà. Tya tyuun ña kuu ña kuni ña kunia iin tu'un (aan/a'an).

án	xà	xìxi	ún
INTERR	ya	COM: comer	2SG
éya comiste?			

7.2.5. Kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a, ña kuu kutasnuu

Sà'an yo'o ra kuu sa'a ña kutasnuu tu'un ká'an tsà'a nà, a iin tu'un kuni nà kutya'a sò'o nà tya kuu ntantyikaa nà ña xi'na ñu'u, tya kákúu ña kue tu'un ña ntákáni nixi kúu iin ña'a, ñivi ña sá'a ntyi ña'a, ntyí kuu nùú kúu, tsi ña ntákáni nixi ntaa kue ña'a. Ta kúu saan tya tu'un ña kuu kutasnuu ra xi'na ki kutasnuu nùú tu'un ká'an nà. Tya tatu iin nà kuu nà sá'a tya kuu nta sama tu'un tsà'a nà tsi iin kue tu'un kuu kutasnuu.

Tsàku 64: Ta kuè kani ká'an nà

Número	Persona	Pronombres enfáticos	Glosa
singular	1SG	mí yu, mee, me ii, mee én	'yo mismo'
	2SG	mí ún, mí te, mee ku, mee un	'tú mismo'
	3SG.HOM	mí ra, mee se	'él mismo' (hombre)
	3SG.MUJ	mí ñá, mee ñá	'ella misma' (mujer)
	3SG.ANIM	mí rí, mí si, mee tí, mee ti	'él mismo' (animal)
	3SG.MAD	mí rún, mí nú, mí tnu	'él'/'ella' 'mismo' (a) ('mueble'/'planta'/'palo')

	3SG.LIQ	mií rá, mií te, mee rá	'él mismo' (líquido)
	3SG.COS	mií ña, mií ñá, mee ña	'él'/'ella 'mismo' (a) ('cosa'/'deidades')
plural	1PL.IN	mií yó, mií yóo, mee ndóó, mee yó	'nosotros' (as) 'mismos' (as)
	1PL.EX	mií ndu, mee kó	'nosotros' (as) 'mismos' (as)
	2PL	mií ndó, mee yó'ó	'ustedes mismos' (as)
	3PL.HUM	mií na	'ellos' (as) 'mismos' (as)

Tono káa nùú ínkaa kue tu'un xìni yo'o tya, kue tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà sí'vi kue ña'a tya, xi'na ka kuá'an tu'un ña ntásnuu tya kuá'an ña tsi iin tu'un ña kuni katyi ña ntásnuu ña ká'an tsà'a <mií> tsi inkaa tu'un kuiti.

Ño'o kákúu sava ña:

- ▶ **mií ra** kú tà kù'ùn
'él es el que se va a ir'
- ▶ **mií ndó** kú na kuxi
'ustedes son los que tienen que comer'

7. 3. Tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà sí'vi ta kuaa ta kuaa

Kue sava sà'an ká'an kue nà kantoyo Ñuu Ko'yo yo'o tya kúmí nà ke'en tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa, tono kue ña tsátyúun nà takua ká'vi kue nà ña'a, ña ká'an tsà'a ña ke'en ña'a kuu, tu'un ká'an nixi tyíkuaa nà kue ña'a tsi kue

tu'un tsátyúun nà takua mà ka'an nà nti'li sí'vi kue ña'a a kití a nivi a tsà'a ntyi ka ña'a. Saan ntaa kue sà'an ña nani *maya*: tono kíkúu ña nani *jakalteco* ta ño'o tya kúmí ña mantya 24 kuaa nùú kue tu'un ña ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa,³² sà'an tuku ña nani *Q'anjob'al*, ña nani *tzotzil*, ña kuu *tseltal*, tsi inkaa ka kue sà'an (CRAIG:1986;263-293).

Tian nùú sà'an kue nà ká'an Tu'un Savi tya kuè káa sà'an yo'o saan, vari kúmí nà tani kue sí'vi kue tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa. Kue tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi tya yee ùvi nùú kue tu'un takua ka'an nà tsà'a kue nivi tya kúmí siin ña kue tu'un ká'an nà tsà'a kue ña'a. Kue tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa, tya kue tu'un ña ká'an nà tu'un tsà'a kue nivi tya tsátyúun nà ña takua ka'an nà: tsá'a tyàa, tsà'a ñá'a tsi tsà'a nti'li ka kue nivi; tya sani yee kue ña ta ká'an tu'un tsà'a kue tò'o, sani yee tu'un takua ka'an tu'un tsà'a kue su sí'li, kue su sui, a tsà'a ntuu ni kuaa ntùtsa ka ka'an nà a tyàa a ñá'a kuu iin nivi vari yee kankuu iin tu'un ña kuè ka'an ntyi kuu nà tya sani yee tu'un takua ka'an íñu'u nà tsà'a nivi nà Ñuu Savi. Kue tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa, ta ká'an nà tu'un tsà'a ña kuè kákúu nivi, tono kue kití, tono kue yutú, tono kue ña'a, tono kue tyàkui, tono kue ña'a tuku (ña kuu tiin nà a kue ña'a mà kùu tiin nà).

Kue tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa tya ña vátsi nùú kue sí'vi kákúu ña, tya kuni ña katyi ña tono nani kue ña'a ña ítá'an tsian. Tya kákúu ña kue tu'un ntátú'un nà tya ntùtsa ka ña ku'un ña xi'na, kuaa sava a santi'i kue tu'un ntátú'un nà kuu ku'un ña.

32 Nùú tutù yo'o kùu nùú ínkaa tu'un yo'o Cfr. CRAIG, Colette Grinevald. *Jacalteco noun classifiers: a study in language and culture*. (263-293) John Benjamins Amsterdam. Philadelphia, 1986.

Tsàku 65: Tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa

	<i>Clasificadores nominales</i>	<i>Nombre</i>	<i>Glosa</i>
<i>humanos</i>	tà, ra, tia, te, tee, ndiá, tsaa, tya	tàa, tiaa, tèe, tyaa	'hombre'
	ñá, ñe, ñaa, kuu	ñá'a, ña'a	'mujer'
	nà, nè	nìvi, ñìmi, yuvi, yivi, ivi	'gente'/'persona'
<i>no humanos</i>	ti, rí, si, tsi, ndí	kití, kíti, kitsi	'animal'
	tún, nó, tnó, tón	yitun, itún, yitno, yutun	'árbol'/'mueble'/'transporte' (algunas veces=metal)
	tá, rá, te, tiá, ndá, ndiá	nduta, ndute, ndutiá	'líquido'
	ñà, yà, ne, a, ñe	ñà'a, nià'a	'cosa manipulable'
	ti	tikava, tikuàa, tityi	'cosas esféricas o redondas'
	ñá, Ia	Tatyí Nà'a, Tatyí Ñià'a, Tatyí Ñà'a, Tatyí Ndívà'a, Yaa	deidad (espíritu)

Nti'i kue tu'un ntákáni nixi ntátyítá'an nà kue sí'vi ta kuaa ta kuaa tya vátisi ña nùú kue sí'vi kue ña'a, kue tu'un ña ká'an ña kúu iin ña kúu, tsi tu'un tsà'a tono káa kue ña'a. Tya tsiniñu'u sá'a ntutsa nà ña ntantuku nà kue ña kuá'an tsá'ntya nà ta ká'an nà, vari yee nùú ra kue sava ta'an kue sà'an kue yo'o nùú ña iin mitu'un ni ntusu kuu ña kintoo tsátyúun nà.

Iin ùvi kue tu'un tono tsátyúun nà ña kákúu kue tu'un íin nìnu yo'o:

Tsàku 66: Tu'un ntákani tsà'a ntyí ña'a ká'an nà

Tu'un Savi	Glosa
tà Malu	'don Mauro'
tà xíxi kú ra	'él está comiendo'
ñà víka	'el rico'
ñà víka	'la riqueza'
nà víka	'los ricos'

Tya yee nùú ra ta tu'un <ti> yo'o tya yee nùú ra ntutsa ínkaa ña nùú iin tu'un tya tono káa saan tya mà kùu xita nà ña. Tono kíkúu kue tu'un yo'o: **tinana** (*jitomate*), **tikuaa** (*guayaba/naranja*), **tikoxi** (*zopilote*), **tikaka** (*cuervo*), **tikama** (*mosca*), **tikuva** (*mariposa*), **tixú'ú** (*chivo*), **tixaa** (*oruga*) tsi inkaa ka koyi.³³ Tsiniñu'u kuni nà ña yee sava tu'un ña kuva'a tsi ùvi ni ntusu ntaku tsi ùvi ntusu káxi, ña kitsaa tsi <t>, tono: **tika** (*chapulín*), **tima** (*vela*), **ti'vi** (*grupo/chupar*), tsi sava ka koyi.

33 Kusana kue tu'un kue yo'o tya ta yáta tya siin siin tu'un ntsikùu koyi.

7.3.1. Nixi kántaa kue tu'un ña ntátyítá'an kue sí'vi tsi kue tu'un kuiti tíin ta'an³⁴

Tsàku 67: Nixi sáma kue tu'un ña ntátyítá'an kue sí'vi tsi kue tu'un kuiti tíin ta'an

<i>Género</i>	<i>Clasificadores</i>		<i>Pronombres enclíticos</i>	
	<i>singular</i>	<i>plural</i>	<i>singular</i>	<i>plural</i> ³⁵
<i>hombre</i>	tà, ra, tia, te, tee, ndiá, tsaa, tya		ra, rà se	iin tna'anse (<i>uno más otros</i>)
<i>mujer</i>	ñá, ñe, ña, kuu		ñá, án, én	Ña
<i>humano/ persona/gente</i>		nà, nè		na, nà
<i>animal</i>	tí, rí, si, tsi, ndí		rí	ti
<i>esférico</i>	tí		rí	ti
<i>líquido</i>	tá, rá, te, tiá, ndá, ndiá		rá	
<i>madera/mueble/ transporte/planta</i>	tún, nó, tnó, tón		rún	tnu
<i>cosa</i>	ñà, yà, ne, a, ñe		ña	
<i>espíritu</i>	Ñá, Ia		Ña	Ia

34 Nùú tsàku yo'o tya, kuè ñnkaa ntií kue tu'un kuiti tíin ta'an takua ná kuntyee nà nixi ntákúnkaa iin tu'un ña ntákani tsà'a ntyí ña'a ká'an nà tsi tu'un kuiti tíin ta'an.

35 Ná kuntyee nà tya, kuè nti'i kue sà'an Tu'un Savi kúmí iin tu'un ña kuu tyita'an nà tsi ña kúu kue tu'un ña kuiti tíin ta'an takua ka'an nà tsà'a kua'á kue ña'a, kiti a nivi.

Tya tsiniñu'u kutunini ntaa nà nùú ku'un kue tu'un yo'o nùú kue tu'un tsátyúun nà ta ká'an nà tsà'a kue ña'a (FN), kue tu'un tsátyúun nà ta ká'an nà tsà'a kue ña kúu (FV), kue tu'un tsátyúun nà ta ká'an nà tsà'a kue ña'a (FADJ), nùú kue tu'un kani (C) tsi nùú kue tu'un kuiti ka (O). Kue tu'un ña ntásá'a siin ta'an kue sí'vi kákúu kue ña ínkaa xi'na ka sùù kuè sí'vi, sùù kuè sí'vi ña ká'vi, tya ínkaa tuku ña xi'na ka sana ku'un tu'un ña tono ntaa kue ña'a, tya ntákúnkáa ña ítyí xìni kue tu'un kuiti takua kuu kuva'a kue tu'un nani, tya kue tu'un tíin ta'an tsi ínkaa ka kue tu'un tya ínkaa ña mantya sàta kue tu'un ña ntákáni ña kúu³⁶ tya saan ra kuu ña iin tu'un ña ká'an tsà'a iin nìvi a tsà'a iin ña'a a yee nùú ra ña kuni tu'un yo'o katyi ña kuu ña mii kúmí iin ña'a.

Kue tu'un ntákáni ntyi kuu iin ña ká'an nà tsà'a kákúu kue ño'o:

Tsàku 68: Tu'un ntákani tsà'a ntyí ña'a ká'an nà tsi tu'un ña kúu sí'vi

Tu'un Savi	Glosa
tí ndika'a	'el tigre'
tà Juan	'Juan'/'Don Juan'
ñà kisi	'la olla'

Ña kuá'an xi'na ka sùù kue sí'vi tu'un ña ká'vi

36 Ta nùú tutù yo'o tya, tu'un lu yo'o “post” kuni ña katyia “ta tsà ntákúnkaa” (tu'un ña ka'an tsà'a iin ña kúu, tu'un ña ntákúnkaa nùú iin tu'un ña kúu sí'vi iin ña'a).

Tsàku 69: Tu'un ntákani tsà'a ntyí ña'a ká'an nà tsi tu'un ña ká'vi

Tu'un Savi	Glosa
tà ùvì	'el segundo'
ñá kumí	'la cuarta'
tú ùnì	'el tercero'

Takua ntákáni ntyi kúmí a ntyi tyuun kue ña'a:

Tsàku 70: Tu'un ntákani tsà'a ntyí ña'a ká'an nà tsi tu'un ña ntákani ntyi kúmí a ntyi tyuun kue ña'a, nivì a kítí

Tu'un Savi	Glosa
tún tata	'árboles frutales'
tà tyíñu	'el comisario'/'presidente'/'gobernador'/'autoridad'
tà xá'ni kití	'el matancero'
ñá xíko	'la vendedora'

Ña ntákáni nixi káa kue ña'a:

Tsàku 71: Tu'un ntákani tsà'a ntyí ña'a ká'an nà tsi tu'un ña ntákani nixi káa kue ña'a

Tu'un Savi	Glosa
tà víka	'el rico' (hombre)
ñá víka	'la rica' (mujer)
ñà víka	'la riqueza' (cosa abstracta)

Ta kue tu'un ntákáni nixi ntatyita'an nà kue sí'vi tya xi'na ki ntákúnkáa nùú iin tu'un tatu ká'an nà ntyi tsà'a. Tono kíkúu kue tu'un ña ínkaa kue ñinu yo'o:

- ▶ yó'ò va kú [tà nì xà'mi kurra yu] iNá sakán!
tú fuiste [el que quemó mi corral] ¡Entonces!
- ▶ Nà Savi kú [na ndee yó'o]
'son gente de la lluvia [los que están aquí]

Nùú kue tu'un ntákáni ña kúu ta kúu ña xìni kue tu'un kuiti ká'an:

- ▶ ñá xíxi ixtá
'la que come tortilla'³⁷

Nùú tu'un ntákáni tu'un tsà'a iin ñivi ña kitsaa tsi tu'un ñá 'ella', tya yee ùvi kuaa tono va'a ña. Ña tono va'a tu'un ñá kuu ña ntatyí'i ta'an ña iin tu'un xíxi ixtá 'que come tortilla', tya sani ñá tya va'a tuku ña tono xìni ta nùú kítsáa ká'an kuiti nà.

7.4. Tu'un ká'an ntyí kúu

Iin tu'un nùú tsátyúun nà tu'un ká'an ntyí kúu tya ntutsa tsiniñu'u ku'un iin tu'un ña ká'an ntyí sá'a nà tya kuu ku'un ke'en ta'an kue tu'un yo'o, tya saan ra ntyityi ntúu tu'un yo'o; tya tsà'a ña ka, tya yee kue tu'un ká'an tsà'a nà yo'o ña iin ni tu'un kuu ña tya yee tuku kue savi ña kuá'an ka iin tu'un lu nùú kue tu'un ká'an tsà'a kue nà yo'o (Tya kuu ká'an nà ña kákúu ña kue tu'un nùú ínkaa vi'i ka sùú iin tu'un). Ká'an nà iin ntiká'nu

37 Ñá, tu'un yo'o tya tsà'a iin nà ña'a ká'an ña tsà'a.

tsà'a nixi ntásá'a yuku nà kue tu'un tsátyúun nà ta ká'an nà, tya nixi káa kue tu'un ña kuiti ka mantya ña kani ka tsi nixi káa kue tu'un ña ká'an tsà'a ntyi nìvi a tsà'a ntyi ña'a, tya kue tu'un tsà'a ntyi ña sá'a tuku nà; tsi kue tu'un tsà'a nixi kúu iin ña'a ra nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu.

7.4.1. Nisaa ta'an tu'un ña ntákáni ña'a kuu

Yee kue tu'un ña kánta nà, tu'un tsà'a ña yee tsi tu'un ña íin ntyityi iin nà a iin ña'a.

7.4.1.1. Tu'un ña kánta nà

Tu'un ña kánta nà tya kákúu ña nti'i kue tu'un ña sá'a iin nà.³⁸ Tya kuu ka'an nà ña kákúu ña kue ño'o: Tu'un ña sá'a nà nùú mee nà, tu'un ña sá'a iin nà a iin ña sá'a ntyi ña'a, tu'un ña inkaa nà a inkaa ña ntuta'an ña sá'a nà a ntyí ña sá'a ntyi ka ña, tu'un *bitransitivos*, kue tu'un tsà'a iin ña kúu, tsi tu'un ña kuá'an nà sá'a nà a ntyi ña'a a kití sá'a iin ña'a.

7.4.1.1.1. Tu'un ña sá'a nà nùú mee nà

Tu'un ña ká'an tsà'a ña sá'a nà nùú mee nà yo'o tya kákúu ña tu'un ña ká'an nà tsà'a iin ni nà kuu ña. Ña sá'a ntyi nà tya tani mee ni nà ná'a ntyí kuu ña kúu nùú mee nà, kòd ña katyi nà ña ntyí sá'a iin nà ña ntó'o nà, tya inkaa nà a inkaa ña ntunta'an ña sá'a iin nà (*objeto directo*), tya tono kúu saan tya ínkaa ña ñinu yo'o:

38 Nùú tutù yo'o kuu nùú ínkaa tu'un yo'o Dubois, Jean, Giacomo Mathee, Louis Guespin & Christiane MarceLlesi. *Diccionario de lingüística*. Edit. Alianza, S.A., Madrid, 1983. Pág. 624.

xínu	tí	kuayu
PROG: correr	CLF.ANIM	caballo
'el caballo está corriendo'		

kíxin	ra
PROG: dormir	3SG.HOM
'está durmiendo' (él)	

Kue tu'un yo'o tya kuu ntakunkaa iin tu'un ña sá'a ña sama nixi kúu iin ña'a sá'a nà, tono káa kue tu'un káa ntyaa ñinu yo'o:

nì	xà'àn	tà	Pelu	[xà'á kù'ù]
COM	COM: ir	CLF.HOM	Pedro	pie monte
'Pedro fue al monte'				

kuà'àn	ñá	Mariya	[nùú	yà'vi]
PROG: ir	CLF.MUJ	María	cara	plaza
'María va a la plaza'				

7.4.1.1.2. Tu'un ña sá'a iin nà a iin ña sá'a ntyi ña'a, tya inkaa nà a inkaa ña ntuta'an ña sá'a nà a ntyí ña sá'a ntyi ka ña kúu

Tu'un ña sá'a iin nà a iin ña sá'a ntyi ña'a, tya inkaa nà a inkaa ña ntuta'an ña sá'a nà a ntyí ña sá'a ntyi ka ña'a. Ta yo'o tya nà

sá'a a ña sá'a ntyi ña'a tya nani nà a nani ña *agente* (A) tya nà a ntyi ña'a ntó'o ña kúu ka tya nani ña *paciente* (P). Tya ta'an kue tu'un yo'o kákúu kue ña ínkaa ñinu yo'o:

xàxí	jindikí	itu
COM: comer/morder	vaca	milpa
'las vacas se comieron las milpas'		

satá	na	ñu'ú
POT: comprar	3PL. HUM	tierra
'ellos comprarán (el) terreno'		

7.4.1.1.3. Tu'un *bitransitivos*

Kue tu'un ña sá'a iin nà a iin ña sá'a ntyi ña'a tya tsátyúun koyi kue tu'un ña kánta nà, tya yee iin nà a iin ña kuu *agente* tsi iin ña kuu *objeto directo* tya ika ra yee ka iin ña kuu *objeto indirecto* ta ño'o ra kuu ña tono iin *beneficiario*, tya ño'o tya kuni ña katyia ña, ùni ta'an kue tu'un ña kuntsa'nu yo'o kuu. Ñinu yo'o íin kue ta'an kue tu'un yo'o takua va'a ka kutunini nà:

tàxi	tà	sátatán	tatán	[nda'á	nà	takuini]
COM: dar	CLF. HOM	médico	medicina	mano	CLF. PL.HUM	señor
'el médico les dio medicamentos a los ancianos'						

ká'vi	ta	sána'a	tutu	[nùú	nà	válí]
PROG: leer	CLF. HOM	maestro	libro	cara	CLF. PL.HUM	pequeño
'el maestro está leyendo el libro a los niños'						

7.4.1.1.4. Kue tu'un tsà'a iin ña kúu

Kue tu'un tsà'a iin ña kúu tono ta kúun savi, ta táan, ta kúun yu'va, ta kúun iín a ta túu. Iin ùvi kue tu'un káa saan kákúu kue ña ínkaa ñinu yo'o:

- ▶ táan
PROG: temblar
'está temblando'
- ▶ ní'i
PROG: retumbar
'está retumbando'

7.4.1.1.5. Tu'un ña kuá'an nà sá'a nà a ntyi ña'a sá'a iin ña'a

Kue tu'un yo'o tya kuni ña katyia ña sá'a nà a ntyi ña'a sá'a iin ña kuu. Tya tsiniñu'u kanta nà a kanta ntyi ña'a takua kuu iin ña'a. Tya ña kuu yo'o tya kuu tsikuiin ña tatu saan kuni nà a kuni ña sá'a ka.³⁹

39 Yee kue tu'un ña kuá'an nà sá'a nà a ntyi ña'a sá'a iin ña'a a kiti, tya iin kiti a ñivi tya nkúu sa'i ña tsikuiin iin ña kúu tono kíkúu kana 'brotar', ndava 'caer' (tatu ntyí ña kúu), tsi kóyo 'caer' (ntyí kue ña'a ta ntyí ña kúu).

Tsàku 72: Kue tu'un ña kuá'an nà sá'a nà a ntyi ña'a sá'a iin ña'a a kiti⁴⁰

Verbo	Glosa	Verbo	Glosa	Verbo	Glosa
kaka	vi. 'caminar' /'andar'	kana	vi. 'salir' (hacia arriba) o 'brotar'	kuiso sàta	vt. 'cargar' (en la espalda)
kuiso	vt. 'cargar'	kavá	vt. 'manejar'/'torcer' y vi. 'dar la vuelta'	nuu	vi. 'bajar'
kì'vi	vi. 'entrar'	ndonì'li	vt. 'levantar'	kunu	vi. 'correr'
ndaa	vi. 'subir'	ndava	vi. 'caer' (desde arriba)	ndava	vi. 'brincar'
kòyo	vt. 'caer' (plural)	keta	vi. 'salir' (singular)	kani'li	vt. 'llevar' (en la mano)
kee	vi. 'salir' (plural)	numi ndaa	vt. 'llevar' (en los brazos)	kèta	vi. 'entrar' (singular)
ndaka	vt. 'dejar'	ndèta	vi. 'entrar' (plural)	kundikun	vi. 'seguir'
nandikó	vi. 'regresar'	kasóko	vt. 'llevar' (en el hombro)	sana ndiko	vt. 'devolver'
kundà'a	vi. 'quitarse'	sanuu	vc. 'descargar'	kuyatin	vi. 'acercarse'
sanduva	vc. 'tumbar'	kuixóyá	vi. 'columpiarse'	yà'a	vi. 'pasar'
kù'tùn	vi. 'ir'	kunu'ú	vi. 'ir' (a casa)	sayà'a	vc. 'hacer pasar'

40 vi. = tu'un ña kuá'an nà sá'a nà, a iin kiti kúu ña sá'a vt. = tu'un ña kuá'an nà sá'a nà tya inkaa nà kúu nà kitsaa kanta a kiti tuku kúu kukuu ña, tsí vc. = tu'un ña ntákani ña kúu iin ña'a.

kixi	vi. 'venir'	ndixi	vi. 'venir' (a casa)	kixaa	vi. 'llegar' (aquí)
xàà	vi. 'llegar' (a cualquier lugar)			ndaxaa	vi. 'llegar' (a la casa)

Inkaa ka kue tu'un nùú tyáku ta'an kue tu'un yo'o:

sáyà'a	ra	tìxú'ú	tìxin	ve'e
PROG.CAUS: pasar	3SG. HOM	chivo	barriga	casa
'él está pasando los chivos a la casa'				

ndàxaa	ra	ve'e	ra
COM: llegar	3SG.HOM	casa	ra
'llegó a su casa' (un hombre)			

7.4.1.2. Tu'un tsà'a ña yee

Kue tu'un yo'o tya kákúú ña tu'un tsà'a ña yee. Tya kue kuni ña katyia ña kuu iin ña'a, tani ña kuni ña katyi ña kuu tu'un yo'o kuu ña yee so ña ká'an nà tsà'a ka.⁴¹ Tya kákúú ña tono kue tu'un íin kue nìnu yo'o:

41 Tono ká'an tu'un nì kàtyàa kue nà yo'o Cfr. Zylstra, 1991; Stark, 1999; Hollenbach, 1990; 1991 y 1992.

ndoo	koo	rí
<i>PL: grande</i>	<i>POT: existir</i>	<i>3SG.ANIM</i>
<i>'los animales serán grandes'</i>		

koo	ndó	xí'in	ndu
<i>POT: existir</i>	<i>2PL</i>	<i>con</i>	<i>1PL.EX</i>
<i>'quédense con nosotros'</i>			

7.4.1.3. Tu'un tsà'a ña íin ntyityi a kántú'u ña, kúu ña iin nìvi a iin ña'a

Kue tu'un tsà'a ña íin ntyityi a kántú'u ña, kuu ña iin nìvi a iin ña'a, tya sani ntákáni va'a ña nixi íin ntyityi a nixi kántú'u iin ña'a a iin nìvi. Ntákáni ña a ìni a ña iin nùu kántú'u ña ká'an nà tsà'a ka, a ña tatu ntaa káa ña a ña íin ntyityi si, a nixi ka. Tya ta'an kue tu'un yo'o káa ntyaa nìnu yo'o:

ndítyi	lumeta	nùú	mesà
<i>PROG.SG: estar parado</i>	<i>botella</i>	<i>cara</i>	<i>mesà</i>
<i>'la botella está (parada) sobre la mesa'</i>			

índu'ú	tina	yu'ú	ye'e
<i>HAB.SG: echarse</i>	<i>perro</i>	<i>boca</i>	<i>puerta</i>
<i>'el perro está echado en la puerta'</i>			

Kue tu'un tsà'a ña íin ntyityi a kántú'u ña, kuu ña iin nìvi a iin ña'a, tya kuu ká'an nà ña a iin ña ni kuu a ña kua'á ña kuu, tono kíkúu kue tu'un 'íin ntyityi ña', 'íntu'u ña', 'ínkaa ña ìni', a 'kántú'u si'. Tono kíkúu kue tu'un káa ntyaa nìnu yo'o:

ndítyi	tí	kuayu
<i>PROG.SG: estar parado</i>	<i>CLF.ANIM</i>	<i>caballo</i>
<i>'el caballo está parado'</i>		

ndéta	tí	kuayu
<i>PROG.PL: estar parado</i>	<i>CLF.ANIM</i>	<i>caballo</i>
<i>'los caballos están parados'</i>		

índu'ú	tà	takuni	tìxin	ve'e	ra
<i>PROG.SG: estar sentado</i>	<i>CLF.HOM</i>	<i>señor</i>	<i>barriga</i>	<i>casa</i>	<i>3SG.HOM</i>
<i>'el señor está (sentado) en su casa'</i>					

índee	nà	takuni	tìxin	ve'e	na
<i>PROG.PL: estar sentado</i>	<i>CLF.PL.HUM</i>	<i>señor</i>	<i>barriga</i>	<i>casa</i>	<i>3PL.HUM</i>
<i>'los señores están (sentados) en su casa'</i>					

ndíkaa	ndixí	tìxin	tìndàa
<i>PROG.SG: estar dentro (de algo)</i>	<i>elote</i>	<i>barriga</i>	<i>morral</i>
<i>'el elote está en el morral'</i>			

ñú'u	ndixí	tìxin	tìndàa
-------------	--------------	--------------	---------------

PROG.PL: *estar dentro (de algo)*

elote

barriga

morral

'*los elotes están en el morral*'

káundu'ú

ti

ina

nùú

yuví

PROG.SG: *estar acostado*

CLF.ANIM

perro

cara

petate

'*el perro está (acostado) sobre el petate*'

índee

tí

ina

nùú

yuví

PROG.PL: *estar acostado*

CLF.ANIM

perro

cara

petate

'*los perros están (acostados) sobre el petate*'

Iin tu'un kue kani xe, tya kue tu'un tsà'a ña íin ntyityi a kántú'u ña, kuu ña iin nìvi a iin ña'a tya suu tono káa kue tu'un ña ká'an nà tsà'a (tatu ká'nu ña), tya kue tu'un tsà'a ña íin ntyityi a kántú'u ña, kuu ña iin nìvi a iin ña'a, tya kuu kukuu ña iin ña ni a ña kua'á ña. Kue tu'un yo'o tya xi'na ka ña kuá'an sana ntákúnkáa tu'un tsà'a ña ká'an nà tya sani siin siin tu'un kuiti lu ntákúnkáa nùú ña.

7.4.2. Kue tu'un ínkaa nùú tu'un ká'an ntyí kúu

Ta ká'an nà kue tu'un tsà'a ntyí ña kúu ra tyàku ña ntákúnkáa iin tu'un ña sá'a ña kue tu'un tono kíkúu kue sí'vi a tu'un tsà'a nixi káa ña ká'an nà tsà'a tya ika ra kue tu'un yo'o ra ntúu ña inkaa tuku tu'un ña ká'an ntyí kúu (*simple o compuesto*) tu'un ña ntákúnkáa kuu tono **sa-** tya tsi tu'un yo'o ra kuni ña katyia ña iin ña sá'a ña kúu iin ña'a, tya inkaa tuku tu'un kuu **nda-** tu'un

yo'o tya kunia katyia ña inkaa tuku kuaa kúu iin ña'a. Tya sani ntéta tuku ùvi kue tu'un, iin ña yo'o tya sá'i ña iin tu'un ra ntuu ña iin tu'un ña kúu ntyi ña'a tono kíkúu tu'un: **ku-** tya kuni ña katyi ña 'kúu...' tya inkaa tuku tu'un ña ká'an ña ntúu iin ña kuu **ndu-** tya kuni ña katyi ña 'ntúu...', ña tono katyi nà saan, iin tu'un ña kuu sí'vi a tu'un ña ká'an nixi káa iin ña ká'an nà tsà'a tya kuu ntuu koyi iin tu'un ña ntákuá'a tu'un tsà'a iin ña kúu, tya ta'an kue tu'un yo'o tya xi'na ñu'u ña ntákúnkáa (kuu ká'vi nà tu'un tsà'a tono sáma xoo tono ká'an nà iin tu'un tsi kue tu'un nì sàma tono ká'an nà tsà'a iin ña'a).

7.4.2.1. Kue tu'un ña sá'a

Kue tu'un ña sá'a yo'o tya kuu ña iin tu'un ña ká'an tsà'a iin ña sá'a ña kuu iin ña'a, tya tono kuè ntùtsa tsiniñu'u kùtùu ña sá'a ña iin ña kúu.⁴² Tu'un ña ntákúnkáa xi'na nùú kue tu'un yo'o kuu **sa-** tya tsátyúun nà ña tsi kue tu'un ña ká'an a ke'len a ña iin ni ña kúu. Tu'un yo'o ra ña nì kèe ña nùú tu'un ña kuu kasa/asa 'sá'a' tya ta ntásá'a kuiti nà ña tya ntúu ña iin tu'un ña sá'a, tya kunia katyia ña, kuu ña iin tu'un ña ntákúnkáa xi'na ñu'u nùú iin tu'un nùú tsiniñu'u ntakunkaa ña. Tono kíkúu kue tu'un ínkaa nìnu yo'o:

sá-kutú	ún	yoo
<i>PROG.CAUS: llenar</i>	<i>2SG</i>	<i>cántaro</i>
'(tú) estás llenando el cántaro'		
sà-tixá'á	ra	rún
<i>COM.CAUS: bailar</i> <i>3SG.MAD</i>	<i>3SG.HOM</i>	<i>3SG.MAD</i>

42 Tono ká'an tu'un nì kàtyàa Dubois, *op. Cit.*, pág. 67.

7.4.2.2. Tu'un ña kúu tuku iin ña'a

Tu'un ña kúu tuku iin ña'a, tya ntákúnkáa xi'na ña **nda-** tya kunia katyia ña kúu tuku iin ña'a. Tya tu'un yo'o tya tsiniñu'u ku'un xi'na ñu'u ña nùú kue tu'un ña ká'an ña kúu iin ña'a, tya ntákuá'a ña tu'un tsà'a ña, a ña sàka kúu a ña tsà nì kùu kui. Ta'an kue tu'un yo'o kákúu kue ña ínkaa ñinu yo'o:

ká'yú	tà	lo'o	nùú	tutu
<i>PROG: escribir</i>	<i>CLF.HOM.SG</i>	<i>pequeño</i>	<i>cara</i>	<i>papel</i>
<i>'el niño está escribiendo en el papel'</i>				

ndá-ka'yú	tà	lo'o	nùú	tutu
<i>PROG.REITER: escribir</i>	<i>CLF.HOM.SG</i>	<i>pequeño</i>	<i>cara</i>	<i>papel</i>
<i>'el niño está pintando en el papel'</i>				

7.4.2.3. Tu'un kuiti ña ntákunkaa nùú iin tu'un tya ika ra tsítunini nà ña kúu iin ña kúu tsi tu'un kuiti ña ká'an ña ntásáma tono ná'a iin nà a iin ña'a a iin kití

Kue tu'un kuiti ña ntákúnkáa nùú iin tu'un tya kuu kutunini nà ña kúu ña iin ña ntákuá'a tu'un ña kúu iin ña'a tya, yee tuku kue tu'un kuiti ña ká'an ña ntásáma tono ná'a iin nà a iin ña'a a iin kití, tya nì kèe koyi nùú ínkaa kue tu'un. Kuu mà kòò ntyi kuu ña ntútá'an ña sá'a tu'un ka. Ta yo'o tya iin nà ntútá'an ña sá'a tu'un ña ká'an ña kúu iin ña'a, vari sùú mee nà sá'a ña kúu ka. Nùú kue ta'an tu'un yo'o tya tsátyúun nà **ku-** 'tya kuni ña katyia

ña kúu iin ña'a, ña kunkoo kui a ña a tsà nì kùu kuu ña'; tya tu'un yo'o ra ña nì kèe nùú tu'un ña ká'an ña kúu kui 'kúú'. Tya tu'un ña ntákúnkáa xi'na **ku-** tsi **ndu-**, kue yo'o tya kuu ká'an nà ña nixi so ni kuni nà, kuu ña iin tu'un ña kúu, tu'un ña tsà nì kùu a tu'un ña sàka kunkoo.

Tsà yatyi nti'i kue tu'un yo'o tya kítá'an ña tsi kue tu'un ña ká'an nixi káa iin ña'a tya iin ùvi ña kítá'an tsi kue tu'un ña kuu sí'vi, tya kákúu ña tonno kue tu'un ínkaa nìnu yo'o:

itan	ku-tatan	tixú'ú
<i>mañana</i>	<i>POT.VBR: medicina</i>	<i>chivo</i>
<i>'mañana se vacunarán los chivos'</i>		

ndù-kuá'à	nùú	ra
<i>COM.CONV: rojo</i>	<i>cara</i>	<i>3SG.HOM</i>
<i>'se enrojació' (él)</i>		

Yee kue tu'un yo'o ra tsátyúun nà ña takua ká'an nà iin ña kuni nà ña koo; tya yee nùú ra tsátyúun nà ña takua ntakua'a nà iin tu'un ntyée nùú ínkaa nà tatu tútsi ini nà. Tya kákúu ña tonno tu'un ña ínkaa nìnu yo'o:

Tono ta tsíka nà iin ña'a:

ku-ndityi	ún
<i>POT.VBR: parado</i>	<i>2SG</i>
<i>'párate'</i>	

Tono ta ká'an nà iin tu'un ntyée:

ku-ndeé	ini	ún
POT.VBR: fuerte	corazón	2SG
'aguántate'		

7.4.3. Nixi kúu iin ña'a ra nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu (AM)

Tu'un ña ká'an “nixi kuá'an kúu iin ña'a”, tya yo'o ra kuè ntini ña ntyí kivi kúu iin ña'a. Nùú sà'an Tu'un Savi yo'o ra kúmí ña kùmi ña tono nixi kuá'an kúu iin ña'a tya kákúu ña: ña kuu koo, ña kúu, ña'a ña tsà nì kùu tsi ña kúu tsa yatyi saan so ni; tya kue ño'o kákúu kue ña sá'a ña koo ùni nùú kue tu'un ña ká'an ña kúu.⁴³

Yee kue nà tya ká'an nà “kivi” tsi nixi kuá'an kúu iin ña'a nùú sà'an Tu'un Savi yo'o. Tono kíkúu, tyà nani Stark tsi kue sava ka rà (1999 y 2003) tya ká'an kue rà ña “kivi” nùú tutù ña nani *Diccionario básico del mixteco de Xochapa, Guerrero*.⁴⁴ Tya sani Erickson (2006) nùú tutù ña nani *Paradigma del verbo “correr” del mixteco de San Cristóbal Amoltepec*⁴⁵ tsi ILV (1999), nùú tutù ña nani *Vocabularios de los verbos de movimiento y de*

43 Tono kátyi tá GUADALUPE, Joaquina A. “La morfología verbal”. Ponencia presentada en el taller de Normalización Nuu Kuatyi, llevado a cabo en la ciudad de Taxco, Guerrero, kivi 10 kuia 2013. (Tutù káa ntyaa tu'un).

44 Tsà yatyi tono ká'an tutù yo'o Cfr. STARK, et al. *Diccionario básico del mixteco de Xochapa, Guerrero. México, 1999 y 2003.*

45 Tsà yatyi tono ká'an tutù yo'o Cfr. Erickson de Hollenbach, Elena. *Paradigma del verbo ‘correr’ en el mixteco de San Cristóbal Amoltepec. México. Instituto Lingüístico de Verano. México, 2006.*

carga del mixteco de Alacatzala, Guerrero,⁴⁶ tian tsáa yù'u nà ña kuu ká'an nà ña kákúu ña nixi kuá'an kúu iin ña'a. Tya tsà'a ña ka ra, nùú tutù yo'o ra kunkaka tu'un ña kuu nixi kuá'an kúu iin ña'a. Ntákúnkáa sí'vi yo'o, vari ña kuu yo'o ra sà'an yo'o tya ntini ki ña tono nixi kúu iin ña'a sùù saan ña ntyi kivi kúu iin ña'a. Inkaa tu'un ña ká'an nixi kuá'an kúu iin ña'a (ña kúu tsa yatyi saan so ni), tya kuu ña iin ña tsà yatyi saan so kúu.

Tya tsà'a ña ka tya, kue tu'un ká'an ña kúu iin ña'a ra kùmi nùú ña kunkaka nùú tutù yo'o: ña kuu koo, ña kúu, ña'a ña tsà nì kùu tsi ña kúu tsa yatyi saan so ni. Kue ntinùni kue ña xi'na yo'o tya tsà yatyi inuu káa ña tsi kivi “*futuro*”, “*presente*” tsi “*pasado*”, tian nkùu koo inuu ña vari kuè ká'an ña tsà'a ntyí kivi kúu iin ña'a, ña ká'an ña kuu ña nixi so kúu iin ña'a. Ña santi'i kúu, ña kúu tsa yatyi saan so ni tono kíkúu sà'an xtyila. Vityi ra nìnu yo'o káa ntyaa nixi tsátyúun nà ña:

7.4.3.1. Ña kuu koo

Tono kíkúu tu'un ña kuu koo (*POT*) tya kuu ña iin ña'a ña ntsai kitsaa, tian tsà kuu kitsaa ña. Nìnu yo'o káa ntyaa tono tsátyúun nà ña:

kutyi	ñá	nana	María	nùú	mìni
<i>POT: bañar</i>	<i>CLF.MUJ</i>	<i>señora</i>	<i>María</i>	<i>cara</i>	<i>mar</i>
<i>'la señora María se bañará en el mar'</i>					

46 Tsà yatyi tono ká'an tutù yo'o *Cfr. ILV (1999), en Vocabularios de los verbos de movimiento y de carga del mixteco de Alacatzala, Guerrero, 1999.*

kuxi	tà	José	ndutyí
<i>POT: comer</i>	<i>CLF.HOM</i>	<i>José</i>	<i>frijol</i>
<i>'José comerá frijoles'</i>			

Tu'un ña ká'an nixi kuá'an kúu iin ña'a yo'o tya kúu tu'un ña tsà yatyi nti'i ni kue tu'un ña ká'an ntyi kúu kákúu ña tyàku saan, tya tsátyúun nà tàtyi ntaa, tya yee iin ùvi kue tu'un ña tsátyúun inkaa kue tàtyi yo'o. Tàtyi ña ntaa yo'o kuu ña tyàku núu kue tu'un ña kuu koo kue yo'o tya tàtyi yo'o ra kuá'an ña nùú xi'na ñu'u ntusu káxi inkaa tsio satyi. Tono tyáa nà tu'un yo'o tya ika kuu nùú kutunini nà ña ntyíí kuu nùú ku'un kue ùvi ka kue ntusu ka.

7.4.3.2. Ña kúu

Tu'un nixi kuá'an kúu iin ña'a (*PROG*) nani ña kúu tya kuni ña katyia ña kúu ña mityu'ni viti, tono kunia katyia ña ntsàin tsinu ña. Tàtyi ña tsiniñu'u kuatyuun nà takua kuni nà ña tu'un yo'o kui tya yee tyaa nà tàtyi ntaku // tya kunkai xini ntusu káxi ña kuá'an xi'na ñu'u nùú tu'un ña ká'an ña kúu iin ña'a. Nìnu yo'o káa ntyaa iin ùvi tu'un nixi tyaa nà ña:

tyítyi	ñá	María	nùú	mìni
<i>PROG: bañar</i>	<i>CLF.MUJ</i>	<i>María</i>	<i>cara</i>	<i>mar</i>
<i>'la señora María se está bañando en el mar'</i>				

xíxi	tà	José	ndutyí
<i>PROG: comer</i>	<i>CLF.HOM</i>	<i>José</i>	<i>frijol</i>
<i>'José está comiendo frijoles'</i>			

7.4.3.3. Nixi nì kùu iin ña'a ña tsà nì kùu

Ká'an nà tsà'a nixi nì kùu iin ña'a ña tsà nì kùu ta ntyi tyuun tsà ntsìnu (COM). Tya yee ùvi nùu ntakuni nà kue tyuun tsà ntsìnu. Ña xi'na ñu'u nixi ntakuni nà kuu ña kuá'an iin tàtyi vita / \ / tya yee ku'un ña nùú xi'na ñu'u ntákí'in ta'an iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, tsio satyi nùú kitsaa iin tu'un. Tya inkaa tuku nixi ntakuni nà kuu ña ta kuá'an tu'un yo'o <nì> tsi tàtyi vita, tya susaan ni yee ku'un ña nùú xi'na ñu'u ntákí'in ta'an kue ntusu yo'o, tsio sàtyi nùú kitsaa iin tu'un (nì + / \ /). Tono kíkúu kue tu'un káa ntyaa nìnu yo'o:

tyìtyi	ñá	María	nùú	mìni
COM: <i>bañar</i>	CLF.MUJ	María	cara	mar
'la señora María se bañó en el mar'				

nì	tyìityi	ñá	Juana	nùú	mìni
COM	COM: <i>bañar</i>	CLF. MUJ	Juana	cara	mar
'la señora Juana se bañó en el mar'					

Yee nùú ra “nì” yo'o tya ntákúnkaa ña nùú tu'un:

ntsàtsi	te
COM: <i>comer</i>	3SG.HOM
'comió' (él)	

7.4.3.4. Nixi kúu ña kúu tsà yatyi saan so ni

Nixi kúu ña kúu tsà yatyi saan so ni (*HAB*) kuu ña kue ña'a ña tsà yatyi saan so ni kúu, tono tsà ná'a nà ña koo iin ña'a. Tsà yatyi kue na'a nùú tsátyúun nà tu'un kue ña'a ña ká'an ña kúu tsi kue tu'un tsà'a ña'a ña tsà yatyi saan so ni kúu. Nùú tsátyúun nà kue tu'un yo'o kuu nùú ntakuni nà ntyí kuu ña kuu tu'un kue yo'o. Siin siin káa kue tu'un yo'o:

tyítyi	ñá	Juana	nùú	mìni
<i>PROG: bañar</i>	<i>CLF.MUJ</i>	<i>Juana</i>	<i>cara</i>	<i>mar</i>
<i>'la señora Juana se está bañando en el mar'</i>				

tyítyi	ñá	Juana	nùú	mìni
<i>HAB: bañar</i>	<i>CLF.MUJ</i>	<i>Juana</i>	<i>cara</i>	<i>mar</i>
<i>'la señora Juana se baña en el mar'</i>				

xíxi	tà	José	ndutyí
<i>PROG: comer</i>	<i>CLF. HOM</i>	<i>José</i>	<i>frijol</i>
<i>'José está comiendo frijoles'</i>			

7.4.4. Nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu

Tu'un ña nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu yo'o tya ntákuá'a ña tu'un nixi ínkaa ìni nà ta ká'an nà ta'an kue tu'un yo'o. Iin tu'un ña ntákuá'a tu'un tono nixi ínkaa ìni nà kuu ña ta tsíka nà iin ña'a tono kíkúu ña ínkaa ìni nà yo'o.

7.4.4.1. Tu'un ta tsikà nà iin ña'a

Tu'un ta tsikà nà iin ña'a yo'o tya kuu ña iin tu'un ña kuni katyi ña tsikà nà iin ña'a, ña tsikà nta'vi nà ña a ña kuni nà iin ña'a. Ta'an kue tu'un yo'o tya ká'an nà ña nùú inkaa nà tyáa so'o tya kuu kukuu nà iin ni nìvi a ke'en nìvi, tian sani kuu ká'an nà ña nùú ntisaa ka kue nìvi. Ta ká'an ùvi ta'an nà tsà'a inkaa nà a tsà'a inkaa kue nà tya, kuu kuatyuun tuku nà ña tatu ùvi ta'an nà kuu tya iin nà yo'o tyáa sò'o tya ika ra nà yo'o kuu nà kuntakua'a tu'un nùú inkaa nà.

Tu'un ña kuni katyi ña tsikà nà iin ña'a:

nà'à	ún	yó'o
<i>IMP: venir</i>	<i>2SG</i>	<i>yó'o</i>
'vente aquí'		

kuá'àn	ún	ikán
<i>IMP: ir</i>	<i>2SG</i>	<i>allá</i>
'vete (para) allá'		

ndakuná	ndó	yé'e
<i>POT: abrir</i>	<i>2PL</i>	<i>puerta</i>
'abran la puerta'		

Tu'un ña kuni katyi ña tsikà nà iin ña'a tya sani kuu kuatyuun nà ña tono iin ña kuni nà ña koo, tya kuu ká'an nà ña nùú inkaa nìvi a nùú nti'i tu'u nà. Tu'un ta tsikà nà iin ña'a. Tani kue tu'un ña ká'an ntyí kuu tono kíkúu kue tu'un ña kuu “vátsi” tsi

“ku'un” kankuu ni yee tono nixi tsikà nà iin ña'a tya yee kue sava ña ra siin ka ká'an nà ña.

ná	kù'ùn	yó
EXH	POT: ir	yó
'vámonos'		

7.4.5. Ke'en kuaa kue tu'un ña kúu iin ña'a ra nixi ínkaa ìni nà tsà'a ña kúu

Yee ke'en kuaa tono kuu ka'an nà tsà'a iin ña kúu. Tono tsà káa kue tu'un yo'o, tya kue ntusu kua'á kuaa kue yo'o (tono yee kuaa ña tyàku ntusu yo'o) tya yee kankuu ni ña sá'a ña takua kutunini nà nixi kuá'an kúu iin ña'a. Yee ùni kuaa kue tu'un ña ká'an ña kúu iin ña'a, tya nùú iin iin ña tya kuu ka'an nà tsà'a iin ña'a ña sàka kunkoo, kuu ka'an nà tsà'a iin ña kúu, tsà'a iin ña tsà nì kùu tsi tsà'a iin ña tsà yatyi saan so kúu. Tya yee va'a koto ityi nà vari nùú sàka kitsaa iin kue tu'un kue yo'o kuu nùú ntakuni nà tatu kuu koyi kue tu'un ña ntakunkaa kue ntusu yo'o saan, vari tatu kòdò tya kuu koyi tu'un ña siin ka ntákúnkáa kue tàtyi yo'o.

7.4.5.1. Iin kuaa

Nùú kue ta'an kue tu'un ña ká'an ntyí kuu ña kúu tya inuu ntákúnkáa kue tàtyi yo'o, tya tani nùú kitsaa kue tu'un yo'o kuu nùú sáma. Iin ña'a ña sàka kunkoo tya iin tàtyi ntaa ni kuu ña tsiniñu'u ku'un, tya nùú iin tu'un ña ká'an tsà'a iin ña kúu tya tsiniñu'u ntákúnkáa iin tàtyi ntaku, tya nùú tu'un ña ká'an tsà'a iin ña'a ña tsà nì kùu tya tsiniñu'u ku'un (nì + / \/) iin ña a inkaa ña tian iin ña ni.

Tsàku 73: Iin kuaa

<i>Potencial</i>	<i>Progresivo</i>	<i>Completivo</i>	<i>Habitual</i>	<i>Glosa</i>
ndatyí	ndátyí	nì ndàtyí	ndátyí	‘volar’
taa	táa	nì tàa	táa	‘escribir’
ka'yú	káyú	nì kà'yú	káyú	‘escribir’
nduxan	ndúxan	nì ndùxan	ndúxan	‘vomitar’
kani	káni	nì kàni	káni	‘pegar’

7.4.5.2. Òvi kuaa

Nùú kue ña òvi kuaa kue yo'o tya, kue tàtyi ntákúnkáa tya tsà yatyí inuu ni káa koyi tono kue ña kuaa iin yo'o. Nùú kue tu'un yo'o tya kitsaa koyi ta nùú ínkaa iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi tono kíkúu kue ño'o ka-, ko-, tsi ku-, tya nùú iin tu'un ña ká'an tsà'a iin ña'a ña sàka kunkoo tya kuá'an tono kue tàtyi yo'o xa-, ja-, xi-, ju-, ta nùú kue iin ña'a ña kúu tsi kue tu'un ña ká'an tsà'an iin ña tsà nì kùu so. Nìnu yo'o káa ntyaa iin òvi tu'un nùú ínkaa koyi:

Tsàku 74: Iin kuaa

ka → xa	ko → xi	ku → xi
→ ja		→ ju
→ xi		

Tsàku 75: Òvi kuaa

<i>Potencial</i>	<i>Progresivo</i>	<i>Completivo</i>	<i>Habitual</i>	<i>Glosa</i>
ka'mi	xá'mi	nì xà'mi	xá'mi	‘quemar/fumar’

ko'o	xí'i	nì xì'i	xí'i	'tomar'
ka'nda	xá'nda	nì xà'nda	xá'nda	'cortar'
kata	xíta	nì xíta	xíta	'cantar'
kuiso	síso	nì siso	síso	'cargar'

7.4.5.3. Òni kuaa

Kue tu'un ña òni kuaa kue yo'o tya nkè'e ni koyi kuu. Kue ño'o kákúu kue tu'un ña siin ka ntákúnkáa kue tàtyi, vari siin siin ntákúnkáa kue tàtyi ña nùú kitsaa tyáa nà iin ntusu ntaku tsi iin ntusu káxi, tya saan kúu nùú nti'i kùmi kue tu'un ña ká'an nixi kúu iin ña'a. Nínu yo'o káa ntyaa kue tu'un ña káa saan.

Tsàku 76: Òni kuaa

Potencial	Progresivo	Completivo	Habitual	Glosa
kù'ùn	kuà'àn	nì xà'àn	xá'an	'ir'
kixi	vàxi	nì kixi	kíxi	'venir'
ndaxaa	kíxaa	nì kixaa	kíxaa	'llegar' (a la casa)

7.5. Nixi káa kue ña'a

Ta'an kue tu'un yo'o tya ká'an ña nixi káa kue ña'a, tya tono káa saan tya ntutsa tsiniñu'u ku'un iin tu'un xí'na ka sana ku'un iin kue tu'un yo'o; ña ka ra kuni ña katyia ña ká'an nixi na'a iin ña'a a nixi káa ña. A tono tatu ká'an nixi káa iin ña ta ntyé'e nà òni ña, tya iin ña ka kue inuu káa ña. Tya kuu kuu ña iin ña'a a iin nivi, tono kíkúu kue tu'un íin kue nínu yo'o:

yita	kuaan
flor	amarillo
'flor amarilla'	

ve'e	ká'nu
casa	grande
'casota'	

- ▶ **súkun** kà tà Pelu tan tà Kalu
'Pedro es más alto que Carlos'
- ▶ **vìxì** kà nduxá'a tan tyikun
'el nanche es más dulce que el huamúchil'

Kue tu'un ká'an nixi káa kue ña'a yo'o tya yee koyi ra ká'an ña nisaa kue ña'a kuu, tian kuè ká'an koyi tsà'a ña a ña si'i a ña íí kákúu ña. Yee kankuu ni kue tu'un ña kátú'un tatu tsà'a iin ni ña'a ká'an nà a ke'en ki. Káa koyi tono kue tu'un ínkaa nìnu yo'o. Tu'un ña kuu **káni** yo'o tya iin tu'un tsà'a iin ni ña'a kuu ña, tya tu'un **náni** yo'o tya ká'an ña tsà'a ke'en kue ña'a; suu saan ni kuu inkaa nùú kue tu'un yo'o, nìnu yo'o káa ntyaa ta'an kue tu'un yo'o:

Tsàku 77: Nixi ntakuni nà á tsà'a iin ni a ña tsà'a ke'en ña ká'an nà

Categoría (sustantivo)	Singular	Plural
itun palo	itun káni 'palo largo'	itun náni 'palos largos'
ve'e casa	ve'e ká'nu 'casota'	ve'e ná'nu 'casotas'

tàa <i>hombre</i>	tàa tyée <i>'hombre gordo'</i>	tàa ndoo <i>'hombres gordos'</i>
isu <i>'venado'</i>	isu tyée lo'o <i>'venadito'</i>	isu tyée válí <i>'venaditos'</i>

7.6. Tu'un ña ntákáni nixi kúu iin ña'a

Kue tu'un ña ntákáni nixi kúu iin ña'a kue yo'o tya, sá'i ña ntasama nixi kúu iin ña'a, tya sani sá'i ña ntasama kue tu'un ká'an nixi káa iin ña'a tsi kue tu'un ña ntákáni nixi kúu iin ña'a tya tono kúu saan tya yee ka tu'un ntákáni tsà'a nixi kuá'an kúu iin ña'a a nixi ta káa ña. Ntákuá'a ña tu'un tsà'a ntyí kivi ká'an nà, ntyí kuu nùú kúu iin ña'a, nixi kúu iin ña'a kúu, nisaa kuaa ña kuu a tatu ntsini ntaa nà tsà'a iin ña kuu koo.

7.6.1 Tu'un ña ká'an nixi kúu iin ña'a nùú iin kivi

Tu'un ña ntákáni nixi kúu iin ña'a nùú iin kivi tya ká'an ña mí ta kúu iin ña kúu. Tya sani kuu ña tu'un ña ntántyíko ne'e nà ta ntákatu'un nà **'Ntyí kivi'**. Tya tu'un yo'o tya ntákúnkáa ña nùú ta kitsaa nà ká'an nà.

itan	kù'ùn	tyiñu	nùú	tà	Lariu
<i>mañana</i>	<i>POT:ir</i>	<i>trabajo</i>	<i>cara</i>	<i>CLF.HOM</i>	<i>Hilario</i>
<i>'mañana se le avisará a Hilario'</i>					

7.6.2. Tu'un ña ká'an ntyíí kuu nùú kúu iin ña'a

Kue tu'un ña ká'an ntyíí kuu nùú kúu iin ña'a tya ntákuá'a ña tu'un ntyíí kuu nùú kúu ña kúu, tya kuu ña iin tu'un ña ntántyíko ne'e nà ta ntyi nà ntákatu'un 'ntyíí'. Tya kue tu'un yo'o tya ntákúnkáa ña nùú ta kítsáa nà ká'an nà. Tya tu'un yo'o tya ntákúnkáa ña nùú ta kítsáa nà ká'an nà.

yó'o	ndítyi	tún	nduxá'a
<i>aquí</i>	<i>HAB: estar parado</i>	<i>CLF.MAD</i>	<i>nanche</i>
<i>'aquí está el nanche' (árbol)</i>			

7.6.3. Tu'un ña ká'an nixi kúu iin ña'a ña kúu

Tu'un ña ká'an nixi kúu iin ña'a ña kúu tya kuu ña tu'un ña ntántyíko ne'e nà ta ntyi nà ntákatu'un 'nixi'. Ta tu'un yo'o tya xi'na ki ntákúnkáa ta ká'an nà ña.

và'a	níi	xíxi	ra
<i>ADV: bien</i>	<i>INTENS</i>	<i>HAB: comer</i>	<i>3SG.HOM</i>
<i>'come muy bien'</i>			

7.6.4. Tu'un ña ká'an nisaa kuaa ña'a kúu

Tu'un ña ká'an nisaa kuaa ña'a kuu yo'o tya kuu ña tu'un ña ntántyíko ne'e nà ta ntyi nà ntákatu'un 'nisaa'. Xi'na ki kuá'an sana kuá'an iin sí'vi tsà'a ña ntákáni ña nisaa ta'an ño'o kuu.

iyó	kuà'á	tixú'ú	sà'nà	rà
<i>HAB: existir</i>	<i>mucho</i>	<i>chivo</i>	<i>propiedad</i>	<i>3SG. HOM</i>
'tiene muchos chivos' (el hombre)				

7.6.5. Tu'un ña ká'an ña kusana koo iin ña'a

Kue tu'un ña ká'an ña kusana koo iin ña'a tya kuni ña katyia ña kuni nà ña koo iin ña'a a ntsìni nà a koo ña.

ndaa	kuañu	kixi	va	ra
<i>dónde</i>	<i>probable</i>	<i>POT: venir</i>	<i>probabilidad</i>	<i>3SG. HOM</i>
'quizá/tal vez venga' (él)				

Sani ntakuni nà ña tatu iin ni tu'un kuu ña tya ntásáma ña kue tu'un ña ká'an nixi káa iin ña ká'an nà tsà'a (tono tu'un ña kuni nà ka'an nà ña 'kua'á xe kuu').

ni'ní	ní
calor	INTENS
'hace mucho calor'	

7.7. Ña ntákuá'a tu'un

Kue tu'un kue ña ntákuá'a kue tu'un yo'o tya sá'a koyi ña kutunini nà iin tu'un ká'an ntyi nà. Ta nùú sà'an yo'o tya kue sí'vi kúmí nii iki tye'e kuñu nà kákúu kue ña kí'in nà takua

kukuu ña kue tu'un ña ntákuá'a tu'un. Ta núú sà'an yo'o tya yee kankuu kue tu'un ña tsátyúun nà takua ka'an nà saan. Kue tu'un yo'o tya kuu ña tono kíkúu: xí'in, kani'nu, mà'ñu, ndà. Nìnu yo'o káa ntyaa iin ùvi kue tu'un ta'an kue ño'o:

mà'ñu ùvi tina ndikun ikí	'el hueso está entre dos perros'
kani'nu ve'e yöti yuku	'la casa está en la montaña o entre la montaña'
mà'ñu ñuu	' en el centro del pueblo'
tañu ndò'o nì kandava xù'un	' entre los adobes se cayó la moneda'
xí'in ⁴⁷ yù'ù kù'un kún	'vas a ir con migo'

7.7.1. Kue tu'un kákúu sí'vi ìki kuñu nà tsátyúun nà ña tono kue tu'un ña ntákuá'a tu'un

Kua'á kue tu'un ña kuu sí'vi ìki kuñu nà tya sani tsátyúun nà ña tono tu'un ntákuá'a tu'un, ta kue ño'o tya, kítá'an ña tsi kue tu'un ña ká'an tsà'a kue ña'a tono túu ña kántú'u ña a íntyítyi ña.

Ta kue tu'un ña ká'an nixi kántú'u a íntyítyi iin ña'a tya ntákáni ña núú kántú'u ña a íntyítyi ña, tya ika kuu núú ne'e tu'un nà takua kuni ntaa nà tsà'a ña ká'an nà tsà'a ka. Ña kui tono, a ìni iin ña'a ínkaa ña a ña sàta kántu'u ña, a iin ña'a ña ntaa kuu ña a ña íntyítyi si, a nixi ka.

47 Tu'un xí'in yo'o tya yee ke'en kuaa nixi tsátyúun nà ña. Tyítá'an ña kue tu'un. (con, que, a), 'Nì kà'àn rà xí'in na', 'Habló (él) con ellos', xí'in tuxi xà'ní ra rí, 'Con rifle lo mató (al animal)'. Sani tsátyúun nà ña tono tu'un 'tsi: Tà sá'an xí'in tà sáatán, 'el mestizo y el médico'.

Tsàku 78: Nixi tsátyúun nà tu'un kúu sí'vi ìki kùñu nà takua ká'an nà iin tu'un

<i>Partes del cuerpo</i>	<i>Significado</i>
xà'á 'pie'	al pie de... acerca de... por...
nùú 'cara'	encima de... enfrente de... en presencia de... a... (como complemento directo)
tixin 'estómago'	debajo de... abajo de... dentro de...
xìní 'cabeza'	arriba de... en el...
ka'á 'cadera'	debajo del...
sàtá 'espalda'	detrás de...
xiín 'costado'	al lado de... a un costado de...
ini 'corazón'	dentro de...

Nìnu yo'o káa ntyaa nixi tsátyúun nà kue tu'un kákúu sí'vi ìki kùñu nà tya yo'o kuu nùú túu tono tsátyúun nà ña tsi kue tu'un ña ká'an nixi kántú'u a íntyítyi iin ña'a:

ndítyi yika nùú mesa	'la canasta está sobre la mesa'
ndítyi tina sàtá tà tákuni	'el perro está detrás del señor'
ndíkun leka ndika ve'e	'el morral está en la pared'
ñú'u xù'un tixin kisi	'las monedas están dentro de la olla'

7.8. Ña ntátyítá'an tu'un

Kue tu'un ña ntátyítá'an tu'un kue yo'o tya ntátyítá'an ña kue tu'un ña ntákuá'a tu'un, a ta ká'an nà ntyi ka tu'un. Ta'an kue tu'un yo'o kákúu tono kíkúu: xí'in, ndö'ö, tyin, ta/tan, a/an. Ñinu yo'o káa ntyaa iin ùvi tu'un:

xíxi ná lo'o xí'in tia lo'o xíta	<i>'la niña y el niño están comiendo tortilla'</i>
Juan ndö'ö Pelu	<i>'Juan y Pedro'</i>
teé Amadeo miñi se kudu se tyin añi di se köni	<i>'Amadeo quiere dormir porque no durmió anoche'</i>
nì xixi ra tan kuà'àn ra	<i>'comió y se fue' (el hombre)</i>
Juan an Pelu	<i>'Juan o Pedro'</i>

7.9. Tu'un ká'an nà ta kúnaa ìni nà

Kue tu'un ká'an nà ta kúnaa ìni nà tya tsátyúun nà ña tatu nixi ntó'o nà a tatu kuni nà ña kutyaa so'o inkaa nà ña kuu yù'u nà. Tsà yatyi kuu koyi tono iin tu'un. Kuu kuu ña tono iin tu'un ña tútsi ta ìni nà tono (iAi!), a iin tu'un ña kána nà tono (iEi!, iTsikuin!), a tatu kuni nà ntana'a nà tono tyàku iin nùù nì nì'i tono ta kúu yù'u nà (iZas!).

Kue tu'un ká'an nà ta kúnaa ìni nà tya yee ke'en kue nùù ña: Tu'un ntána'a (ntána'a ña tono tyàku iin ña'a), tu'un ntákáni tono nixi ntó'o nà (tu'un ká'an nà kákúu tono nixi ínkaa ña ìni nà), tu'un sántútsa (ná kutyaa so'o iin nà ta'an tu'un yo'o tya ika ra kantsitsa nà sá'a nà ntyi ña'a) tsi tu'un ká'an inkaa nà ta ntane'e ta'an nà (tsátyúun nà ta'an kue tu'un yo'o ta ntáné'e

ta'an nà, ta ká'an nà tu'un ña na'a sana kuntane'e ta'an nà, a tu'un ña tsíka va'a nà iin ña'a...).

Nùú Tu'un Savi yo'o tya yee: iWai!, iAi!, iAa!, iUf! tsi kue sava ki.

iAi! án ndixa ví	iAy! ¿qué verdad?
iUf! vèe níí ña	iUf! pesa mucho (cualquier cosa)

7.10. Nixi ntákí'in ta'an kue tu'un takua tuu inkaa ka tu'un

Ntisaan ra ntitu'u kue sà'an ña yìvi yo'o tya siin siin kásá'a ña ta tsiniñu'u tuu inkaa tu'un. Ta ntákí'in ta'an ntyi kue tu'un tya kí'in nà iin, ùvi a kua'á ka tu'un takua tuu inkaa tuku tu'un. Su'a kuu ña túu kue tu'un nùú sà'an Tu'un Savi yo'o.

Ta nùú sà'an yo'o tya, ta kuni nà tuu iin tu'un tono kue sí'vi (*sustantivos*) tya kuu kita'an: sí'vi tsi sí'vi (*N+N*), sí'vi tsi tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (*N+ADJ*), tu'un ká'an nixi káa iin ña'a tsi inkaa tuku tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (*ADJ+ ADJ*), tu'un ká'an nixi káa iin ña'a tsi sí'vi (*ADJ+N*). Tya susaan tuku ni, ta túu kue tu'un ña sá'a nà iin ña'a tya kuu kuva'a ña ta kítá'an: tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi sí'vi (*V+N*), tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (*V+ADJ*), tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ká'an nixi kúu iin ña'a ña kúu (*V+ADV*).

Iin tu'un ña tsiniñu'u ka'an nà tsà'a kue tu'un yo'o kuu ña: “tatu iin kue tu'un yo'o, tya tatu yee ña kuni ña katyi ña tya yee tyaa siin nà ña”, tono kí'kúu kue tu'un íin nìnu yo'o:

kuaan	ya'á
amarillo	chile
'anaranjado'	

ndaki'in	xìni
<i>recibir</i>	<i>cabeza</i>
'pensar/reflexionar'	

kaka	ndee
<i>andar</i>	<i>boca abajo</i>
'gatear'	

7.10.1. Ta kítá'an kue tu'un ña kúu sí'vi

7.10.1.1. Sí'vi tsi sí'vi (N+N)

Núu kítá'an kue tu'un yo'o tya, ùvi kue tu'un ña kuu sí'vi yo'o kuu kue ña kítá'an tya kúv'a inkaa ka tu'un. Ta kue tu'un yo'o tya yee ña kuni katyi iin iin ña, tsà'a ña ka tya yee tyaa nà ña siin siin, vasu tsà'a ña kíntyaa nà iin ntusu tya kue ká'an ntili nà ña tya tyàku ña tono iin ni tu'un. Kua'a tu'un kákúu kue ña túu su'a, nixi so ni kaa ta sà'an ta sà'an nà.

tyaka	ndute
<i>pez</i>	<i>agua</i>
'camarón'	

ve'e	kaa
<i>casa</i>	<i>fierro/metal</i>
'cárcel'	

ve'e	tyiñu
<i>casa</i>	<i>trabajo</i>
'comisaría'	

kòo	kaa
<i>culebra/serpiente</i>	<i>fierro/metal</i>
'víbora de cascabel'	

7.10.1.2. Sí'vi tsi tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (N+ ADJ)

Ta nùú kue tu'un kue yo'o tya, sí'vi ka kuu ña ká'an nà tsà'a tya tu'un ká'an nixi káa iin ña'a ka kuu ña ntákúnkáa nùú ta'an kue tu'un yo'o.

kòo	ítyi
<i>culebra</i>	<i>seco</i>
'cocodrilo'	

7.10.1.3. Tu'un ká'an nixi káa iin ña'a tsi inkaa tuku tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (ADJ+ ADJ)

Tsaku ni ta'an kue tu'un yo'o yee. Tsátyúun nà ña tatu kuni nà ka'an nà tsà'a nixi na'a iin ña'a, tono kí'kúu kue tu'un íin nìnu yo'o:

kuif	ítá/kuif xà'a
<i>verde</i>	<i>tierno</i>
'turquesa'	

kuif	yute
'verde tierno'	

7.10.1.4. Tu'un ká'an nixi káa iin ña'a tsi sí'vi (ADJ+N)

Yee kue sí'vi kue ña ntáká'i tya ta ntakunkaa iin sí'vi nùú ña tya ká'an nà nixi túu ña. Ña ta ínkaa iin “tu'un ña ká'an nixi káa iin ña'a” tya ta ntakunkaa iin sí'vi tya ika kuu nùú ká'an nà tsà'a nixi na'a iin ña'a, tono kíkúu kue tu'un íin nìnu yo'o:

xà'à	ñu'ú
<i>azul</i>	<i>tierra</i>
'gris' ⁴⁸	

kuá'a	tùn
<i>rojo</i>	<i>carbón</i>
'guinda'	

48 Sava Tu'un Savi ra 'kuxi' ká'an nà tsi 'gris'.

7.10.2. Ta kítá'an kue tu'un tya ntúu ña iin tu'un ña sá'a nà iin ña'a

7.10.2.1. Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ña kuu sí'vi (V+N)

Ta'an kue tu'un yo'o tya, kue tu'un kue ña kuu sí'vi tya tsa yatyi kue tu'un ña kuu sí'vi ntyi ìki kuñu nà kákúu ña, tya ika ra ntákí'in ta'an ña tsi ntyi tu'un ña sá'a nà iin ña'a. Nkè'e ni kue ta'an tu'un yo'o kuu.

kuni	sò'o
POT: <i>querer</i>	<i>oreja</i>
'escuchar'	

kani	tyíin
POT: <i>pegar</i>	<i>uña</i>
'pellizcar'	

Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tya na'a nà nixi sá'a nà tatu ntyi ntó'o nà a tútsi ìni nà (V+N)

kaka	ini
POT: <i>andar</i>	<i>corazón</i>
'dudar'	

kusii	ini
POT: <i>alegrar</i>	<i>corazón</i>
'alegrarse'	

7.10.2.2. Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ká'an nixi káa iin ña'a (V+ADJ)

kuaku	ndá'vi
POT: <i>llorar</i>	<i>pobre</i>
'rogar'	

kasa	vixì
POT: <i>hacer</i>	<i>dulce</i>
'endulzar'	

7.10.2.3. Tu'un ña sá'a nà iin ña'a tsi tu'un ká'an nixi kúu iin ña'a ña kúu *adverbio* (V+ADV)

kaka	ndee
POT: <i>andar</i>	<i>boca bajo</i>
'gatear'	

kaka	ná'a
POT: <i>andar</i>	<i>hace tiempo</i>
'vagar'	

7.10.3. Ta inkaa kuaa ntákúnkáa tu'un ká'an nixi káa iin ña'a

Kuu ntane'e nà ta'an kue tu'un yo'o ta ká'an nà, tono ta'an kue tu'un íin ñinu yo'o:

kuèè	kuèè
<i>despacio</i>	<i>despacio</i>
<i>'despacio, despacio'</i>	

Iin tu'un ña santi'i, tu'un ña kuu tono tsà'a kákúu kue ña ntákuá'a tu'un tsà'a kue tu'un ká'an nà. Tono kaa saan tya iin kue tu'un yo'o kuu ña ká'nu ka kuu. Ta nùú sà'an Tu'un Savi yo'o tya, tu'un ña kuá'an xi'na kuu ña ká'nu ka kuu.

8. NIXI TYAA NÀ KUE TU'UN KÍ'IN NUU NÀ

T sà'a ña kua'á kue sà'an ntákí'in ta'an, tono kuu sà'an xtyila tsi kue sà'an kue nà kantoyo Ñuu Ko'yo tya, yee nùú nì kùtù'va nà sava kue tu'un inkaa sà'an tono sà'an nani náhuatl tsà'a ña kua'á kue tu'un sà'an yo'o sáka nùú sà'an xtyila. Tono kuu sí'vi kue kui'i tsi ña tsátyúun nà ve'e, tsi sí'vi kue ñuu, tono kíkúu kue tu'un yo'o: *aguacate, jitomate, tenate, metate, chocolate, Ocoteppec, Tlacotepec, Ometepec, Yoloxóchitl, Ayutla, Metlatónoc, Oaxaca, Tototepec, Tlaxiaco, Jamiltepec*, tsi sava ka kue tu'un. Yee sava kue ñuu nùú kue nì saka inkaa sà'an nùú ña ká'an nà tono kíkúu sà'an nani *maya*, kua'á kue tu'un ká'an nà tsi mantya sí'vi nà tya kuu ña sà'an mee nà tono kíkúu kue tu'un yo'o: *Pech, Chán, May, Tizimín, Uxmal, Petén*, tsi kue sava ka kue tu'un.

Yee kue Ñuu Savi kántú'u nùú Ñuu Ntuva tsi Ñuu Kuatyí, tya yee nùú nì kintòo kue sí'vi ñuu tono ká'an nà Tu'un Savi: Nuyoo, Yucuiti, Yodocono, Yucunama, Yuvi Nani, Yucu Saa, tono kue sí'vi yo'o. Vasu saan, tya sà'an xtyila kuu ña kua'á ka ká'an nà kue ñuu nùú nì kì'vi kue tó'o sà'an xtyila, ño'o sà'a ña nà nixi ká'an nà nùú kue sà'an nà, tya ña kòò nixi tyaa nà sà'an nà, kuu ña kua'á ntyu'a kue nà ká'an Tu'un Savi tya tsátyúun nà kue tu'un sà'an xtyila.

Ta tsátyúun nà kue tu'un inkaa sà'an tono kíkúu (sà'an xtyila, *inglés, náhuatl*) tya sáka nà ña tsi sà'an ká'an nà, kátyi nà ña kuu ña “tu'un kí'in nuu nà”. Yee kue tu'un kí'in nuu nà, ña sáma xoo a ña nì ña'a kuè sáma ntátyíkáa nà nùú sà'an nà. Yee ùvi nùú kue tu'un kí'in nuu nà ta ká'an nà Tu'un Savi.

8.1. Kue tu'un kí'in nuu nà ntátyíkáa nà

Kue tu'un kí'in nuu nà ntátyíkáa nà, kákúu kue tu'un inkaa sà'an tya ntáyíkáa nà ña nùú Tu'un Savi. Ntyità'an nà tu'un ña

kue tu'un kunki'in nuu nà nùú siin sà'an tya tsiniñu'u tyaa nà ña tono ká'an tutù ntákáni nixi tyaa nà Tu'un Savi, tono kíkúu:

Tsàku 79: Kue tu'un kí'in nuu nà ntáyíkáa nà

Tu'un Savi	Traducción	Tu'un Savi	Traducción
lelu	'cordero'/'sombbrero'	lintyi	'nanche'
velu	'abuelo'	payá	'papaya'
pañu	'rebozo'/'pañuelo'	tyilu	'cuchillo'
yatya	'hacha'	sintyu	'cinturón'
yatí/yate	'ayate'	tyelé/tixére	'tijera'
nitá	'abuelita'	lande	'abuelo' (a)
mitu/mistun ⁴⁹	'gato'	pilo/ piló	'zopilote'
muayi/ kuayu	'caballo'	mpaa/ mpali/mpale	'compadre'
laxa ⁵⁰	'naranja'	matyiti	'machete'

8.2. Kue tu'un kí'in nuu nà kuè ntásá'a nà ña tu'un nà

Kue tu'un kí'in nuu nà ña kuè ntásá'a nà tu'un nà, kue ña ño'o kuu kue tu'un ínkaa nùú inkaa sà'an nà, tya kuè ntásáma nà ña nixi ká'an nà ña nùú sà'an Tu'un Savi; kui kue tu'un tsátyúun nà nùú Tu'un Savi. Kue ño'o tsiniñu'u tyaa nà ña tono tyáa nà sà'an yo'o nùú ntà'vi ña, tya tyaa xiin nà ña takua nà kuna'a nà ña inkaa sà'an kui.

49 Kúu ña iin tu'un ña sà'an nani náhuatl káká'an nà ntoyo yatyi ika.

50 Ta'an kue sà'an *oto-mangue* tono kíkúu ña nani Zapoteco, Mè'phàà, Ñomndaa, Popoloca, Cuicateco tsi Mazateco, tsi inkaa ka koyi.

Tsàku 80: Kue tu'un kí'in nuu nà kuè ntásá'a nà ña tu'un nà

<i>Algunas palabras no integradas</i>			
<i>teléfono</i>	<i>WhatsApp</i>	<i>desarmador</i>	<i>tenedor</i>
<i>reloj</i>	<i>ventilador</i>	<i>jarra</i>	<i>calcetín</i>
<i>licuadora</i>	<i>refrigerador</i>	<i>tenis</i>	<i>cupeta</i>
<i>internet</i>	<i>celular</i>	<i>bote</i>	<i>lámpara</i>
<i>computadora</i>	<i>estufa</i>	<i>corbata</i>	<i>plancha</i>
<i>memoria USB</i>	<i>cámara</i>	<i>licuadora</i>	<i>hot dog</i>
<i>cañón</i>	<i>escáner</i>	<i>Facebook</i>	<i>sandía</i>
<i>manguera</i>	<i>pala</i>	<i>carro</i>	<i>lámina</i>
<i>pico</i>	<i>cuchara</i>	<i>mesa</i>	<i>borrador</i>
<i>martillo</i>	<i>voleibol</i>	<i>plumón</i>	<i>escritorio</i>
<i>torre</i>	<i>pera</i>	<i>televisor</i>	<i>pintarrón</i>
<i>uva</i>	<i>taza</i>	<i>melón</i>	<i>bicicleta</i>
<i>hotmail</i>	<i>manzana</i>	<i>horno de microondas</i>	<i>anteojos</i>

Takua mà tyaa nà kue tu'un kí'in nuu nà ta tyaa nà Tu'un Savi ña kuu kasa'a nà kuu ña ntantuku nà kue tu'un yatá a tu'un tsaa takua kuatyuun nà, tono kíkúu kue sí'vi yatá kue ña'a, tya kuu tuku ntatava nà sí'vi kue ña'a túu tsaa núù kantoyo nà.

8.3. Tu'un yatá

Kue tu'un yatá kuu kue ña kuè ká'an ka nà vari stàkò nà ña, kue ña yatá xe kákúu ña, tya kuè kuni nà kuatyuun ka nà ña vari kue tsitunini ka nà ntyí kuni ña katyia, kui kue tu'un nàa vari mà nì tsàtyùun ka nà ña, kue tu'un yo'o stàkò nà ña tya

ntàtyìkàa nà inkaa tu'un ña wátsi nùú siin sà'an. Tya vityi tsiniñu'u ntaki'in ta'an nà, ntatu'un nà, ka'an nà, ntata'vi xini nà takua ntantuku nà kue tu'un yatá yo'o, tya saan ra ntaki'in tuku nà kue tu'un yatá sà'an nà, yo'o káa ntyaa kue tu'un yatá tsà ntéta:

Tsàku 81: Tu'un yatá

Tu'un Savi	Glosario
tiko'o	'pozo'
tíyá	'limón' (sabor agrio)
nà nà sa'nú/xitá/xitán (<i>mamá mayor</i>)	'abuela'
tata sa'nú/ xíí (<i>papá mayor</i>)	'abuelo'
tata likua (<i>papá ceja</i>)	'bisabuelo'
tata tutnu/xíí so'ó (<i>papá oreja</i>)	'tatarabuelo'
xíí xitná/xìi xitán/nti xi'nà/ nri saa nà'a. (<i>antepasado biológico</i>)	'chozno' (antiguo)
yatá nra'a/ yatá nda'á	'pala'

8.4. Tu'un tsaá

Kue tu'un tsaá kuu kue ña ntà'vi xini nà takua mà kí'in nuu ka nà kue tu'un inkaa sà'an ntatyikaa nà nùú Tu'un Savi. Kuni ña kati ña stùu nà inkaa tu'un tsaá takua kuatyuun nà tsi kue ña'a túu tsaá Ñuu Savi. Kui sí'vi kue ña tyákù a kue ña kuè tyákù nì kìtsi inkaa nùú inkaa kue sà'an.

Ña tsiniñu'u sá'a nà kuu ña ntata'vi xini nà nixi kunani kue ña'a tsaa, kuu ka'an nà tsian tsi kue tu'un ntákáni nixi káa ña, a nixi satyuun ña, nixi sá'a ña, tono kíkúu sí'vi tsaa kue kui'í, kue ña'a kantoyo ve'e, núú sátyúun nà, kue ve'e kúmí tyuun, kue kití, ntyi ka ña'a nikuu so. Tono kíkúu kue tu'un yo'o:

Tsàku 82: Tu'un tsaa

Tu'un Savi	Glosa
kaa kee sundu/ kaa keé ña kuitnu'u nda/kaa keé dunru	'televisión'
kaa xita/ tu xita/ tno xita/ nu xita /kaa kunini nda yaa	'radio'
kaa táva na'na / kaa da ndeni'a nuu ndà'a	'cámara fotográfica'
yo'o tutyi /nuu tutyi	'teléfono'

Ña kuu sa'a tuku nà kuu ña, tono ntsìsà'a kue nà yatá, ntsìsà'a nà sí'vi kue ña'a tsi kue tu'un ntákáni nixi kai, tono kíkúu:

Tsàku 83: Nixi kuu kasa'a nà tu'un tsaa

Descripción			Palabra nueva	Glosa
kisi	idi	yu'u	sidi'u, tixu'u	'chivo'
kití	ixí	yu'ú		
animal	pelos	boca		
<i>LIT. 'animal con pelos en el hocico'</i>				
saa	mí'i		samí	'garza'
pájaro	basura			
<i>LIT. 'pájaro basura'</i>				

yutnu vegetal	isi cera	ñu'mà humo	nusiu'mà	'casahuate'
<i>LIT. 'ocote de humo'</i>				
kití animal	kama rápido		tikama	'mosca'
<i>LIT. 'animal listo'</i>				

9. NIXI KUATYUUN NÀ KUE NTUSU NTOO NTÁSNUU TSI KUE NTUSU KUATYI NTÚYUKU

Nùú Tu'un Savi tsiniñu'u kuatyuun nà kue ntusu ntoo ntásnuu tsi kue ntusu kuatyi ntúyuku ta tyáa nà, kue ntusu yo'o tya sáma nixi káa koyi tsi nùú tsátyúun nà ña. Ta kunkitsaa nà tyaa nà tu'un kua'á ka a kue tu'un kuiti, ta satsinu nà iin tu'un, ta kuntyaa nà iin sí'vi nìvi.

9.1. Nixi kuatyuun nà kue ntusu ntoo ntásnuu

Tsàku 84: Nixi kuatyuun nà kue ntusu ntoo ntásnuu

<i>Simples o con una grafía inicial</i>	
Ita li	'Flor Sagrada'
Ita Savi	'Flor de la Lluvia'
Ita Yuyu	'Flor del Rocío'
Latyi	'Nicolás'

Kue ntusu ntoo ntásnuu, tsátyúun tuku nà ña ta kuntyaa nà ntusu xi'na kue sí'vi ñuu kuatyi a ñuu ña na'nu, saan so ni tsiniñu'u tyaa nà tu'un “Ñuu”, takua ná kuna'a ña sí'vi iin ñuu kui, tono kíkúu kue sí'vi yo'o:

Tsàku 85: Tsátyúun nà ntusu ntoo nùú sí'vi kue ñuu

<i>Ejemplos</i>	<i>Traducción</i>
Ñuu Yutsa To'on	'Santiago Apoala'

Ñuu Ko'yo	'México'
Ñuu Tensio'o	'Puebla'
Ñuu Nunruva/ Ñuu Nuu Nduve	'Oaxaca'
Ñuu Kuatyí	'Guerrero'

Saan ni tsiniñu'u tyikaa nà ña ta kuntyaa nà sí'vi kue tò'o, tono kíkúu:

Tsàku 86: Tsátyúun nà ntusu ntoo nùú sí'vi kue tò'o nà

<i>Ejemplos</i>	<i>Traducción</i>
Davi, Savi	'Lluvia'
Davi Tatyí, Savi Tàtyí	'Lluvia Tempestuosa', 'Tormenta', 'Huracán'
Davi Koo, Savi Koo	'Tornado', 'Trompa'
Yaa Savi	'Dios de la Lluvia'
Yaa Yoo	'Dios de la Luna'
Ve'e Savi	'Casa de la Lluvia'

Saan ni kuu tyikaa nà kue ntusu ntoo ntásnuu xi'na ñu'u ka ta kuntyaa nà sí'vi kue ñuu kuatyí, kue yukú, kue yùtya a kue nùú íñu'u, tono kíkúu:

Tsàku 87: Tsátyúun nà ntusu ntoo nùú sí'vi kue yukú íñu'u nà

<i>Nombres de lugares sagrados</i>	<i>Nombres de parajes o cerros</i>	<i>Nombres de ríos, nacimientos de agua</i>
Ve'e Ñuu 'Casa del Pueblo'	Kava Intsaà 'Peña Parada'	Yutsa Ka'nu 'Río Grande'

Ve'e Tyuun 'Presidencia'	Yuku Taka Idu 'Cerro donde reúnen a los Caballos'	Yutsa Noo Data 'Río de las Palomas'
Kunida Ve'e Tniñu 'Municipio' o 'Agencia'	Diki Kava 'Cima de la Peña'	Yutsa Deen 'Río Bravo'
Ve'e Kava 'Casa de la Cueva'	Yuku Sáa 'Cerro del Pájaro'	Yutia Tikava 'Río del Ciruelo'
Ve'e Ñu'u 'Iglesia'	Yodo Tikuva 'Llano de la Mariposa'	Yutsa Nani 'Río Largo'
Ve'e Savi 'Casa de la Lluvia'	Yuku Ndúdi 'Cerro de la Miel'	Yutsa Nino 'Río Abajo'

Tsátyúun nà kue ntusu ntoo ntásnuu ta ntákí'in tá'an kue ntusu ntaku tsi kue ntusu vita. Tono kíkúu:

Tsàku 88: Nixi tsátyúun nà ntusu ntoo tatu kuá'an ña xiin inkaa tuku ntusu ntaku tsi ta kítsáa kuá'an ntuvita ntusu ká'an nà

<i>Ejemplos</i>	<i>Traducción</i>
Ñuu Tyava	'El Ciruelo'
Ñuu Ndoko	'El Zapote'
Ñuu Yute Nde'i	'Pueblo del Río de Lodo'
Ñuu Yuku Nduyi	'El Cerro del Frijol'
Ñuu Yuku Tnúu	'El Cerro Luminoso'

9.2. Nixi kuaryuun nà kue ntusu kuaryi ntúyuku

Kue ntusu kuaryi ntúyuku kunkuaryuun nà ña ta kuntyaa nà sí'vi kue ña'a tono kíkúu: kue kiti, ña'a tsátyúun nà, kui'í, ntyai, tsi sava ka kue ña'a.

Tsàku 89: Nixi tsátyuun nà ntusu ntúyuku

<i>Ejemplos</i>	<i>Traducción</i>
nsivo'u	'coyote'
siatnà	'gallina'
tikuva	'mariposa'
tima'a	'mapache'
titsayu	'silla'/'asiento'
xito	'cama'
kisi	'olla'
yuvi	'petate'
titama	'papaya'
tikuayú	'guayaba'
nduxa'a	'nanche'
tikuaa	'guayaba'

Yo'o vátsi tono nixi kuatyuun nà ña ná tyaa nà:

Duva iyo diku nakana ña'ni sa kuni dañu datsayu Ñuu Ayava, nkoo naku na nro nreda nro.

Núú tu'un káa ntyaa nìnu yo'o, túú nixi tsátyúun nà kue ntusu ntoo.

Ejemplo # 1: Nakana ñuu.

Taa de'e Ñuu Ayava, nakana ña'a xi nreta daa ñuu datsayu nanaku yuku ni e'e ni núú Ve'e Kuni da, kii oko eén, yoó o'on, kuiya uvi *mil* xi xo'on en, ka uxi. Sana ra to'on nanka íyo kadan roo viko kanu kuu ñuu roo.

Ntse'e nan re'e sa nredan roo íyo sa nraton roo sa duva ku yatyi viki ku nuu roo xi sa duva tukida tyiño nreta ni dakuaá datyáa sa'an Ve'e Dakua'a.

Taa De'e Ñuu Ayava.

10. KUE ÑA'A NTÁSÁ'A YUKU TU'UN

Ntyi nùú sà'an nikuu, tya tyàku ta ká'an nà ña, tonò ta tsíkútúú ña ká'an nà ña tya, sana ntáká'an tuku nà ña, ni'i ká'an nà ña a vita ni ká'an nà ña, tatu kuatya nà, sáa nà a ntákáni va'a nà iin tu'un.

Tsà'a ña ka, tsiniñu'u kuaryuun nà, kue ña'a ntásá'a yúku tu'un ta tyáa nà; tsiniñu'u va'a xo kuaryuun nà ña saan takua ntyi so ni tu'un tya tsà na'a nà nixi tyaa nà ña tsi kue ña'a ña ntásá'a yúku tu'un ta tyáa nà, tonò tatu yee ùvi ña'a kue ka kuaryuun nà, tatu yee kankuu ña ki'in nà tya ta kúnaa ìni nà (tatu yee ña) a tatu yee kankuu kue tu'un Tu'un Savi ki'in nà tyaa nà, kue ña kátyi nà kuu tikòkò, kue ña kuu tikòkò tá'nu, kue ña kuu tisu'ma ntákási kùtu tsi kue vàu ña tsátyúun nà ta ntákáni va'a nà iin tu'un, nti'i koyi saan tsiniñu'u tyaa nà ùvi tya'ntya tonò ta kítsáa tyáa nà ña tya ítyí nùú ntákási nà ña, tya tyaa nà ña tonò káa ntyaa kuá'an ítyí nùú.

Ña ká'nu kuu ña ta tyáa nà tya kuaryuun nà kue ña'a ntásá'a yúku tu'un kue yo'o saan takua ná kaa, ná kua'nu ña tyaa nà Tu'un Savi ká'an kue nà Ñuu Savi, vari kue ña'a ntásá'a yúku tu'un tya tyíkuaa ña nixi tyaa nà tatu kuni nà ña kuni inkaa nìvi nixi kuni nà ña ká'vi nà tonò tatu tsíkuíin ta ká'an nà tya ika ra suu saan ni kuu tyaa nà takua ná koo tonò ká'an nà, a tonò kuni nà ña kutunini inkaa nìvi tsà'a ña ká'an nà, tonò kíkúu ta ká'an nà sà'an xtyíla tya ta ntákatu'un nà ra tsiniñu'u ku'na nà xi'na ñu'u iin ña'a ña kuni katyi ña ntákatu'un nà.

Ntyí tyuun kue ña'a ntásá'a yúku tu'un.

Ña tyáa nà ra tonò iin ña kuni nà ña ne'e tu'un inkaa ka kue nìvi tsà'a tu'un kui tya, kue ño'o ra iin ña kuá'an iin yúku kuu ña; tya tsà'a ña ka ra nkùu tyaa nà iin kani ni ku'un nà, tsiniñu'u sasiin ta'an nà kue tu'un ká'an nà takua tye'e tye'e ná kuna'a

tu'un tyáa kue nà. Ta nùú tyuun yo'o tya, kue ña'a ntásá'a yúku tu'un kue yo'o tya yee ntyi tsà'a kuatyuun nà ña:

- ▶ Koo ta kuaa ta kuaa ntakunkaa kue tu'un tyáa nà.
- ▶ Koo nùú tsikutuu iin tu'un tatu ke'en kue tu'un kuu.
- ▶ Koo ña kátú'un tatu yee kue tu'un kuntsa'nu ka.
- ▶ Ntatyikaa nà mantya nìnu kue tu'un ña kue kuntsa'nu xe.
- ▶ Kuni ntaa nà ntyí kuni katyi iin tu'un.

Tono ña kuni nà, tya tsiniñu'u kitsaa nà kaki nà sí'vi kue ña'a ntásá'a yuku tu'un nùú Tu'un Savi. Nìnu yo'o káa ntyaa kue sí'vi tono nixi ta kuni nà ña kunani kue ña'a ntásá'a yuku tu'un.

Tsàku 90: Kue ña'a ntásá'a yuku tu'un

<i>Signo</i>	<i>Español</i>	<i>Tu'un Savi</i> ⁵¹	<i>Significado</i>
.	<i>punto</i>	ndì'i	'grano'
,	<i>coma</i>	su'má	'cola'
:	<i>dos puntos</i>	uvi ndì'i	'dos granos'
...	<i>puntos suspensivos</i>	ndì'i yukun	'granos en fila o hilera'
“ ”	<i>comillas dobles</i>	ùvì su'má nákasi ni'ni	'dos colas que encierran'
‘ ’	<i>comillas sencillas</i>	su'ma nákasi ni'ni	'cola que encierra'
-	<i>guion corto</i>	vàvi	'falange corta'
_	<i>guion largo</i>	vàvi káni	'falange larga'

51 Saan ká'an nà nùú kue sà'an nà.

!	<i>signos de admiración</i>	yú'vi	'expresión de sorpresa/susto/alegría'
//	<i>diagonales</i>	ñà'a xífn	'dos varas inclinadas'
()	<i>paréntesis</i>	tikoko	'curvas encontradas'
[]	<i>corchetes</i>	tikoko titnù	'líneas esquinadas'
{ }	<i>llave</i>	ndikì	'cuerno'
@	<i>arroba</i>	tikú'vâ	'caracol'
*	<i>asterisco</i>	kìmi	'lucero'
>	<i>mayor que</i>	kuà'à kâ	'más que'
<	<i>menor que</i>	lo'o kâ	'menos que'
+	<i>más</i>	naki'in tá'an	'juntar'
-	<i>menos</i>	kindaa	'quitar'
x	<i>Por</i>	yityi	'veces repetidas'
÷	<i>Entre</i>	ndata'ví	'reparte'
=	<i>Igual</i>	ñii katyi	'igual'
#	<i>signo de número</i>	tuni ndiakua	'signo de número'
\$	<i>signo de peso</i>	tuni xu'un	'signo de dinero'
%	<i>signo de porcentaje</i>	tuni sakaa	'signo de porcentaje'
'	<i>Glotal</i>	xa'nda ni'ni	'cortante'
	<i>número</i>	ndiakua	'número'
	<i>signos y símbolos</i>	tuni	'marca'
	<i>sonido / letra</i>	ndusu	'sonido'
	<i>tonos</i>	tatyì	'tono'

Nixi kuatyuun nà kue ña'a ntásayuku kue tu'un

Nti'i (.)

Tsátyúun nà ña ta tsínu ká'an nà iin tu'un. Tono kíkúu yo'o: tyí'i nà itu ta kúun sàví.

Nto'o (.)

Tsátyúun nà ña takua tsikuiin nùú nà ta ká'an nà iin tu'un. Tono kíkúu yo'o:

- ▶ kitsaa kue periku kusu tí nta'á yutú, tya xi'na ka va'a ntsá ní'i ti.

Ûvi nti'i (:)

Tsátyúun nà ña takua tya sana ka'an nà iin tu'un ña koto ityi nà. Tono kíkúu yo'o:

- ▶ saan ra nì kà'an yù: “kuni yù katsì iin tikoó”

Kue nti'i (...)

Tsátyúun nà ña ta tsíkuiin nùú nà ta ká'an nà iin tu'un. Tono kíkúu yo'o:

ntsìni yù nisaa kuia tsà yee, kusana...

Tatu ntsain tsínu tu'un ká'an nà, tya nùú kue nti'ti yo'o yee tyaa nà ntusu kuatyì tonò káa tu'un yo'o: ntsìni yù nisaa kuia tsà yee, kusana... ùtsa.

Tya tatu tsínu iin tu'un tsi kue nti'i yo'o tya kítsaa tuku inkaa tuku tu'un, tya yee tyaa nà iin ntusu ntoo. Tono kíkúu yo'o: ntsìni yù nisaa kuia tsà yee, kusana... Skàà se'è sàta kiti.

Ûvi nto'o (“”)

Tsátyúun nà ña takua tyikaa nà nùú iin tu'un ña nì kà'an ntyi nà. Tono kíkúu yo'o:

- ▶ ntàni'i yù ra nìkàtyia: “Ná ko'ón ka'nó tyaka”

Iin ni nto'o (‘)

Tsátyúun nà ña ta tsiniñu'u ka'an nà ntyí kuni katyi iin tu'un.
Tono kíkúu yo'o:

- ▶ ntityí kuni ña katyia ‘ña ntyee, ña kuu sa'a’

Vau kuiti (-)

Kúu ña iin ña ntáná'a nà iin tikani tya tsátyúun nà ña takua
ká'an nà ña kuu kita'an kue tu'un. Tono kíkúu kue yo'o:

- ▶ **ku-tatan**
POT.VBR: medicina
Sani tsátyúun nà ña ta tsá'ntya nà iin tu'un. Tono kíkúu
yo'o: ti-yu-kun ‘*mosquito*’

Vau kani (—)

Tsátyúun nà ña tatu iin nà tyáa tya kuntyaa nà iin tu'un tsà'a
ña tyáa nà. Tono kíkúu yo'o:

- ▶ — Ká'an Tyà Kúmí Tyuun ñuu nùú ntsàa nà: “Tata tsi nana”

Ña kúnaa ini nà (!)

Tsátyúun nà ña tono ta kúnáa ini nà. Tono kíkúu yo'o: iAin ta
Yà yù! ‘*Ay Dios mio!*’

Vau xiin (//)

Tsátyúun nà ña tono ta tyáa nà nixi tyàku iin ntusu. Tono kíkúu
yo'o: /be/e/ ‘*casa*’

Tìkòkò (O)

Tsátyúun nà ña ta kuni nà ntakani nà tsà'a ntyí ña'a ka'an nà.

Tono kíkúu yo'o:

- ▶ Ñuu Savi (*pueblo mixteco*)

Tikòkò tá'nu ([])

Tsátyúun nà ña tsà yatyi inúú tono ña kúu tikòkò ka. Ta ká'an nà tsà'a iin tu'un tya ntátyikaa nà ña nùú iin kua tu'un ña kuni nà skuá'a sà'an takua kutuu va'a tu'un ña kuni nà ká'an nà tsà'a.

Tono kíkúu yo'o:

- ▶ nà Ñuu Yuku Ntaa kúu [nà kuá'an ika]
son de Teposcolula [las personas que van allá]

Ntiki ({})

Tsátyúun nà ña ta kuntyaa nà tsà'a kue ña tyíkuaa. Tono kíkúu yo'o:

- ▶ {1, 4, 1} es kúu iin kua nùú ntútútu 1, 4, 1

Sani tsátyúun nà ña takua tyaa nà iin tu'un ña tyáa kuiti nà.

Tono kíkúu yo'o:

- ▶ kue yòò ña kí'in nà Ve'e Tyuun kasa'a nà víkó ntíká'nú kákúu {yòò ùvi, yòò kùmi, yòò ùna}

Tikivà (@)

Tsátyúun nà ña tyáa nà sí'vi kuá'an nùú kàa. Tono kíkúu ño'o:
nuuntututu.niviñuusavi@gmail.com

Kìmi (*)

Tsáyúun nà ña takua kutuu ña kuè va'a káa iin tu'un. Yo'o ínkaa iin tu'un tono nixi kuatyuun nà ña:

- ▶ tutù yù 'mi papel'
*yù tutù

Inkaa kuku kua ña tonon nixi tsáyúun nà ña kúu ta kuè va'a tyaa nà ntyí tu'un. Yo'o ínkaa iin tu'un nùú ntéti; ñuu 'pueblo' *ñuun

Kuà'a ka (>)

Tsáyúun nà ña ta tyíkuaa nà. Yo'o ínkaa iin nùú tsátyuun nà ña: 7 > 6

Xoo ka (<)

Tsáyúun nà ña ta tyíkuaa nà. Yo'o ínkaa iin nùú tsátyúun nà ña: 4 < 5

Ta ntintuu kue ña ntákua'a tu'un kue yo'o ná ntatyikaa nà ña su'a: xoo ka tsi kuà'a ka (< >) tyava'a ña takua tyaa nà tu'un tsà'a ntyí ntusu. Yo'o ínkaa iin tu'un tonon nixi tsáyúun nà ña: *oclusiva velar sorda* <k>

Tsi (+)

Tsáyúun nà ña takua ntátyita'an nà kue ña'a. Yo'o ínkaa nixi kuatyuun nà ña: 400 + 1

Kintyaa (-)

Tsáyúun nà ña takua kintyaa nà nùú iin kuaa. Yo'o ínkaa nixi kuatyuun nà ña: 400 -1

Kai (x)

Tsáyúun nà ña takua ka'an nà nisaa kuaa káa iin ña tyíkuaa. Yo'o ínkaa nixi kuatyuun nà ña: 5 x 4

Kui (=)

Tsáyúun nà ña takua kaki ntyaa nà nisaa tsínu kue ña'a ña kávi

nà. Yo'o ínkaa nixi kuatyuun nà ña: $2 + 2 = 4$

Ká'vi (#)

Tsátyúun nà ña takua kaki ntyaa nà ta ká'vi nà. Yo'o káa ntyaa nixi kuatyuun nà ña:

#283 87

Tya ta kuni nà kaki ntyaa nà ña ínkaa iin ntusu xi'na ñu'u viti. Yo'o ínkaa tono nixi kuatyuun nà ña: #_V

Tùni xu'un (\$)

Tsátyúun nà ña ta ká'vi nà xu'un. Yo'o ínkaa nixi kuatyuun nà ña: \$70,000.00

Tùni táva kuaa (%)

Tsátyúun nà ña takua tava nà kuaa nùú íin tútú xu'un a ntyí ka ña'a. Yo'o ínkaa nixi tsátyúun nà ña: 100%

Ña tsá'ntya (!)

Tsátyúun nà ña ma'i kue ntusu káxi a ma'i ntusu káxi tsi ntusu ntaku tuku. Yo'o ínkaa nixi tsátyúun nà ña: sà'an, ká'nti

Ña'a ña ntákatu'un

Nùú Tu'un Savi yo'o tya yee kankuu kue tu'un ña ntákatu'un, tsà'a ña ka tya, kuè tsiniñu'u kuatyuun nà ta'an kue ña'a ña tsátyúun nà ta ntákatu'un nà nùú sà'an xtyíla.

Kue tu'un ña tsátyúun nà nùú Tu'un Savi tatu kuni nà ntakatu'un nà kákúu kue ña ínkaa nìnu yo'o:

Tsàku 91: Tu'un ña ntákatu'un

Tu'un Savi	Significado	Ejemplos
ama/nama	<i>¿cuándo?</i>	nama dujan nkuu
miñi un an	<i>¿quieres?</i>	miñi yo'o kaji un dita an
áán kaxi kún	<i>¿quieres morder?</i>	miñi un kaji ña'a uan
áán xà va'a/va'a nia	<i>¿ya está bien?</i>	iyo va'a an ndeku yo'o an
yoo/anduu	<i>¿quién?</i>	andu ñiko yiti ñuu an
ndà saa/nda dava	<i>¿cuánto?</i>	nda dava ya'vi tyika ka'a
míi yityí/naa ityi	<i>¿por cuál camino?</i>	naa ityi ji'in uan
ndaa/ndian	<i>¿por dónde?</i>	ndian ji'in en u
ndaa tyiñu/naa nkuu	<i>¿qué pasa?</i>	naa nkuu dujan nkuu se u
nityuun/naku u	<i>¿para qué?</i>	naku dujan ñiyo iña u
aán saa va/ndije	<i>¿de verdad?</i>	ndije dujan nkuu iña
yoo kúu ña kúu/ naa nkuu u	<i>¿qué sucede?</i>	naa nkuu dujan ndeku un u

11. TU'UN VIÍ TU'UN NTATÚ ÑUU SAVÍ

Ta ñuu ta ñuu nùú kantoyo kue nìvi tya sáma xe nixi ká'an nà sà'an nà, tsi tono nixi kána ntusu yù'u nà; yéé iin tu'un nani *Sociolingüística* ña ká'an ña sáma kue tu'un ká'an nà tya nùú sà'an xtyila nani ña “*idiolecto*”. Kuni ño'o katyia ña sáma tono ká'an iin iin nìvi; tya sà'an ká'an ntisaan kue nìvi nùú kantoyo nà ta ñuu ta ñuu nà tya nùú sà'an xtyila nani ña “*sociolecto*”. Tu'un nani *sociolingüística* yo'o tya tsà'a ña nùú sáma nixi ká'an kue nìvi iin sà'an a iin tu'un nùú níí ñuu nùú kantoyo nà tya ño'o ra sà'an xtyila tsitunini nà ña nani ña “*dialecto*” tya tsà'a ña kue tó'o, kue ña ká'an sà'an xtyila tya ká'an ntyaa ña nixi ká'an nà Tu'un Savi, tya tsà'a ñó'o kuu ña nì kàtyi nà ña kutsio sí'vi “*dialecto*” yo'o tya ntakunkaa sí'vi sà'an xtyila nani “*variación lingüística*” tya yo'o kuu ntakunkaa nti'i kue nìvi ká'an kue Tu'un Savi a ntyi nikuu sà'an ká'an nà. Ni iin nìvi a ni iin ñuu káká'an kue sà'an yo'o ra mà kàku nà, kunkaa nà tìtsi tu'un xtyila nani “*variación lingüística*” yo'o.

Kua'a xe kà ya'vi iin sà'an a iin tu'un tatu ká'an nà ña tya tyáa tuku nà ña, yee kà ya'vi ña saan. Nixi so ntásiá'a nà ña nùú kue ña vátsi kua'nu tsaa tya kuu kukui kue tu'un nùú kuá'an kue tu'un íñu'u, a tu'un tsà'a nà, tu'un nixi koo tyuun kasa'a ka kue nìvi, a nùú ntákáni nà ntyí ña yee ñuu nà, a ntyi tu'un yatá yee ñuu nà tya kue xito ntsa'nu a xixi ntsa'nu kákúu nà tsíni kue tu'un yo'o tya ntákáni nà ña nùú kue se'e ñaní a se'e xíkuá nà.

Ta nì kuà, ta ntútútu nà yù'u ñu'u tya kítsáa kue nà ntsa'nu ntákáni nà kue tu'un tsànà'a, kue tu'un íí, kue tu'un íñu'u, tya kue tu'un yo'o tya kuè tsaku kua'á ña íñu'u tsi ña tsíntuni ntyíso ña, tya kua'á ntyu'a ña sná'a ña, vari sùú takua tu'un yatá ka kui, kua'á xe ka ká'an ña nixi kantoyo kue nìvi ñuu nà, nixi kantoyo kue nìvi tya nixi yee tu'un íñu'u nà nùú kue sto'o ntuú, nùú kue sto'o tsikuà, nùú kue sto'o yùtya, nùú kue sto'o kàvá, nùú kue sto'o yukú, nùú kue sto'o ñu'ú mantya nixi tsíka ta'ví

nà, nùú tsá'an nà ntáné'e nà ánua kue ña kuaryi ntòko, tya nti'i kue tu'un yo'o kuu ña tsá'a kuaa nixi kuntyaka ta'an nà tsi kue ñani ta'àn nà, tsi kue nà ve'e nà, tya nixi koo nà ña yìvi yo'o.

Tatu tyàku Tu'un Savi tya kuu ntakani nà ña nùú kue ta'an nà vari tsà tsini nà ña tsi sà'an yo'o ntsà'nu nà tya tsi ño'o kuu ntakua'a nà tu'un víí, tu'un ntatú, tu'un íñu'u, tu'un tsiniñu'u, tu'un ká'an tsà'a nà, ña ká'nu xe kuu kue Ñuu Savi. Tya tatu yee tu'un ntákáni iin tyà ká'an, tya yée tuku nà va'a tyáa so'o tya va'a tsitunini nà ña ká'an tyà ntákáni kue tu'un yo'o su'a ra kuu kuntee nà nií niñu a sava ntuú tya mà kuita nà kutyaa sò'o nà ña ntákáni nà, kòò nà kúkuàka ìni tya kòò nà kúkúxí vari kuè tsaku así ra vixi káa tu'un ntákáni nà nùú kue nà tyáa sò'o, nùú nti'i kue ta'an nà ve'e a nti'i kue nà ñuu ntútútú tyáa sò'o; tsà'a ño'o ká'an tsáku nà ñéntú'ú nà tya kásná'a nùú tsita'an nà.⁵²

Nùú kue tu'un víí, tu'un ntatú sà'an xtyila, tya yee kue ñivi skuá'a tyáa sà'an xtyila víí sà'an xtyila ntatú yo'o nùú kue ñivi tyáa sà'an yo'o ntéta kue sí'vi kue tyà nani *Francisco Rojas, Mariano Azuela, Heraclio Zepeda, Carlos Montemayor, Andrés Henestrosa, Juan Rulfo, B. Traven, yù'u* nùú kua'á ka nà kátyáa kue tu'un xtyila yo'o. Tya ni ña vasu víí xe kátyáa nà ña, tian tsà'a ña siin sà'an kui tya siin tu'un ká'an nà tsà'a siin kue ñuu, ni ña vasu tyíí xe sà'an yo'o tya kuè inùú ya'vi ña vasu ná tyaa kue ñivi iin ñuu nà ntà'vi Ñuu Ko'yo yo'o ña, tya kuè inùú ya'vi ña vari sà'an tó'o kui.

Siin kuu ña kue ñivi Ñuu Ko'yo yo'o, kue nà skuá'a tyaa nà sà'an kue mee nà tono kíkúu *Juan Gregorio Regino, Javier Castellanos, Mario Molina Cruz (†), Víctor de la Cruz (†), Jesús Salinas Pedraza, Josefa Leonarda González, Hermenegildo López*

52 Ta ntákí'in ta'an nà ityi tya ká'an tsi ta'an nà, ntákatu'un nà á yee va'a kue tata nà, kue se'e nà, kue sàtsi nà tsi kue se'e ñání nà; á tatu ntyi yee ntyitee ta' nà. Na'a ta ntàtù'un nà. Su'a kúu ña ne'e tu'un nà nixi kantoyo nà. Su'a kuu ña tsika tu'un tatu ntyi ña yee.

Hernández, Natalio Hernández Hernández, Briceida Cuevas, Jorge Miguel Cocom Pech, Miguel May May, Irma Pineda, Carlos España, Celerina Santiago, Natalia Toledo, Víctor Terán, Gabriel Pacheco, Lorenzo Hernández Ocampo, Ubaldo López García yù'u nùú kua'á ka nà tya tsà'a ña tyáa nà sà'an nà tya kuè tsaku víí ka ká'an tu'un nà, vari víí ka ntákáni nà ña tya yee kua'á ka ya'vi ña sùù saan kue tu'un sà'an xtyíla. Tya tsaku ni nìvi ntásiá'a kue tu'un nà sà'an xtyíla. Nùú kua'á nìvi ñuu ntákuá'a nà kue tu'un sà'an nà yo'o nùú nà skuá'a a vasu mà ni skuá'a nà tian tu'un ntákáni nà sává'a kue tutù nùú káa ntyaa kue tu'un nà, tya ntsika nà ntàntùku tu'un nà tya ntàsàtùtu nà kue ntusu yù'u kue tá tsá'nu nà, ná tsá'nu nà kue nà ntìxí'na. Sani yee tuku kue nìvi Ñuu Ko'yo yo'o tya sà'an tu'un tyíí tyáa nà tu'un víí tu'un ntatú tá'vi xini mee nà a ña nixi ntákáni ìni nà.

Kue tu'un víí tu'un ntatú nì kà'an tsà'a yo'o mityu'ni tya tu'un ntusu yù'u kuu ña vari ntákáni nà ña, iin tyà tó'o xtyíla skuá'a nani *Carlos Montemayor*,⁵³ tyà ñuu nani *Chihuahua* tya ntàsàtùtu rà kue tu'un yo'o ta kuaa ta kuaa, tya skùnàni rà kue tu'un yo'o su'a: tu'un ña ká'an tsà'a ña nixi yee kue ñuu nà; tu'un ña ká'an tsà'a kue ña'a ntúu; tu'un kue nà sà'a iin tyuun ntsitsa, (tono kue i'a ka) ña mà kuu sa'a ntyí nìvi nikuu; tu'un ña ká'an tsà'a ñu'u ntyà'i tsi kue kití a tsà'a kue yukú; tu'un tsà'a kue kítí yukú, tu'un tsà'a nixi nì kìtsa ntsikòo kue ñuu a tsà'a sí'vi kue yùkú; tu'un tsà'a kue nà státa, tsà'a sto'o yùtya, yukú, kàvá ña kátyi nà kuu kue ña ntúu ka, kue tátyuku a méntyé, a sùkúyúu a nà tsá'nu ntàka a ntyi ka kue ña ntúu; tu'un ká'an tsà'a kue tò'o tsi tsà'a Sto'o Ntyuxi tsi tsà'a kue nà kátyi nà kuá'an siin ve'e ñu'u; tu'un tó'o xtyíla ña nì kìtsi inkaa tsio yù'u ntùtya.

Kue nà nì nè'e ta'ví nà ña ntsà'nu nà tsi kue ta'an nà, ña ntsà'nu nà tìtsi ve'e ntika'nu nani Ñuu Savi ka'an nà ña kue tu'un

53 MONTEMAYOR, Carlos. Tu'un kue nà ká'an iin sà'an yáta nà. Iin ùvi tù'un. *Edit. CIESAS. Nuu Ko'yo*, 1996. Pág.:28.

tsànà'a kue tu'un yatá kue tu'un lí tsí kue tsà'vi ká'an nà ntsa'nu, tya ùvi nùú kue tu'un yo'o kuu: iin kuaa tu'un yo'o kuu tu'un lí, tya inkaa kuaa kuu tu'un ká'an nà nti'i kivi nixi so káa tu'un lí ntákáni nà vari siin siin kuá'an iin iin ña, iin kuaa kuu ña ká'an nà nixi kantoyo nà tya nixi ntátú'un nà nti'i kivi, tya inkaa kuaa kuu ña nixi ntákáni nà kue tu'un yo'o nùú kue ña kuatyí ña nixi kuntyaka ta'an koyi nùú tsa'nu koyi tìtsi tu'un ve'e a tìtsi tu'un ñuu nà.⁵⁴ Tono kíkúu kue tu'un tsànà'a, kue tu'un yo'o tya yee iin tu'un santi'i ña sa'a ña ntata'vi xini nà ña tsiniñu'u víí xo ka'an nà nixi koo nà ña yìvi yo'o.

Vasu ta xi'na ntákuáne'e nà ña ta ntútútu nà yù'u ñuu'u tya ntéta kue tu'un tu'un lí, tu'un iñu'u tsànà'a, tian kuè ntisakuu kue kivi kuu saan. Yee tuku inkaa tsio tsi inkaa kivi tonono nùú ntútútu nà kue sà'a a nùú kásá'a nà “sà'a”, a kivi ya'vi, a iin vikò, a nùú tsí'i nà, a vikò kivi ntíí, a vikò ñuu nùú ntútútu kue nìvi. Ika kúu nùú ntéta tuku kue tu'un tsànà'a tu'un ntiyatá kátyi kue nà ñuu tya ika kuu nùú ntásiá'a nà ña nùú kue nà vátsi kua'nu tsa'a, tya ño'o kuu ña sá'a ña mìki nàá tu'un ñuu nà.

Ta ntántyíko koo tuku nà ká'an nà ña kue tu'un ntusu yù'u nà yo'o tya ntákí'in ta'an kue tu'un tsànà'a tsi tu'un tsa'a tya ntásátútu nti'i nà ña tya saan ra kuá'an káya ka tu'un nà. Ntátú'un nà tsà'a ntyi nìvi kuntsa'nu a nìvi tyíí ñuu nà, nà tsà ntsí'i, tsà'a kue tu'un ntó'o nà ve'e nà, tsà'a ña nixi ntsìo nùú ntútútu nà ñuu nà, tsà'a ña kuntitsaa sàvi, tsà'a ña nì kùn yu'va ntyà íin, tsà'a ña nì kuà'a a mà nì kuà'a itu a ntútyi a ìki a ntyi ka ña ntástée nà a ká'an nà tsà'a nìvi, a tsà'a tyi ka ña'a. Yee kivi nùú ntákí'in ta'an yo'o tyáa sò'o nà kue yaa ñuu nà kátyáa kue tyà tu'va tyaa a yaa tó'o. Yee kivi kátsíta tuku nà kue yaa Tu'un Savi ñuu nà.

54 Cfr. *CELESTINO Solís, Eustaquio. SIUATEYUGA*. Iin ña sá'a ña koo kuaa nùú nà. *Edit. CIESAS*. Ñuu Ko'yo, 2001.

Yo'o káa ntyaa iin tsà'vi ve'e tyuun ña ká'an kue tyà ntsa'nu ká'an tsà'vi takua kuna'a nà nixi víí ntásiá'a nà tu'un iin nùú tsiniñu'u vari sùù ntyi yóó nì kuu ni kuu ka'an kue tu'un yo'o. Tsà'vi nùú kuu nisama kue tyà kúmí tyuun kuu ña. Tà *Ubaldo López* tyà ñuu nani Yutsa To'on⁵⁵ kuu ñuu rà, iin ñuu ña yatá xe, tya nùú sà'an Tu'un Savi tya nani ñuu rà Yùtya Tú'un (*Río que arranca*) ntyàa rà tsà'vi yo'o tya kátyi ña su'a:

Tsàku 92: Tsà'vi

Tu'un Savi	Traducción
Kua'a sa kanu ini koni ta To'o, sa nasa, naxino da kukue'e ndo, xi'in dnida kunda'a, sa'a ndo, atuni een sa na'a, sa yityi io.	<i>Que su interior tenga fortaleza Padre y guía, que llegamos y brotamos aquí, con cada uno de los compañeros, no hay novedad, ni problemas.</i>
Meni een sa va'a, sa diko io, diko vini, va'a ni na nataka ndo, sa ki'in ndo, sa kana ñatsa, sa ki ya'a, ku ki tee ndo protesta.	<i>Todo es bienestar y tranquilidad, por eso llegamos bien y tranquilos, para ir y para cumplir al llamado, porque este día es día de protesta.</i>
Diku ku yee, ku ni'i da nasa da, jnuni sa kuni een yunu, tse jnuxi, kundodo nuu ni, nuu ndo ki'in, kuntsaka ta'an ndo ki'in ta To'o.	<i>Por eso nos atrevimos a llegar, ante usted, como primer testigo, como guía y como conductor, juntos como compañeros y usted Señor.</i>
Atuu ni een to'on een yu'u ka'an ndo, maska sa ja'a ku een kuiti, Gracia ka'an, katyi da ku jnuni sa kundi'i da, nditaka da, ntsaka ta'an da kundixi.	<i>No tengo más palabras que decir, estas son unas breves palabras de Dios que le expreso, todos acompañados y juntos venimos.</i>

55 LÓPEZ García, Ubaldo. SA'VI. Tu'un Tsà'vi Yùtya Tu'un (Apoala). Edit. H. Ayuntamiento de Santiago Apoala, Fundación Alfredo Harp Helú, Secretaría de Cultura del Gobierno ña Nuu Ko'yo, Dirección Gneral de Culturas Populares. Nuu Nùú Ntuva, Nuu Ko'yo, 2010. Págs.: 166-167.

Doko andu kuka'nu, kuduku
ku Santu ndo, ku *Patron* ndo iotsa,
na tatsa sa ntsee, ndatu ku ndo,
xi'in Santu, *bendición* ku ndo.

*Pero a quien engrandecemos
y elevamos
es a nuestro Santo, nuestro
Patrón presente,
que nos dé fuerza y valor a cada uno,
con su Santa bendición para nosotros.*

Yee tuku inkaa kue tu'un ntusu yù'u a inkaa kue tsà'vi ña ká'an
nà nixi tsíka nà iin ña sí'i kuu nkukuu ña kuntyaka ntyi rà, nixi
kaka ta'vi nà ña koo va'a nà a ña kaka ta'ví nà nùú sto'o sàvi
takua na kuun rá a ntyi kue nùú ññu'u tono kíkúu tìtsi kàvá a
nùú kána tyàkui a ntyi yukú a nùú ntákí'in ta'an kue ityi nùú
tsini kue nìvi ña ika yee kue sto'o kue iin iin nùú ka a iin iin ña'a
ka nùú yee kuí kue sto'o ka. Yo'o káa ntyaa nixi tsíka nà ntà'a
ñá kuntyaka iin rà tono kasa'a nà iin ñuu yukú ka'nu nani Ñuu
Kuatyi Tàa *Laurencio Galvez Alarcón* kuu tyà ntásátútu tu'un
yo'o ra kátyi ña su'a:

Tsàku 93: Tsà'vi ká'an iin rà

Tno'o ña nja'a ta xika noo

Ka'no ní koo ñini yo'o, koo sinjo ní
nima yo'o xa'a yi'i ta nda'ví noó ní
kixa yi'i tixi ve'e tixi ke'e, kò ndati
no ka ndi'i ta nda'vi yo'o xi'in ña sí'i
yo'o xi'in sa'ya yo'o, *padre mio* nda
sanjá ví na yiyo Yivá yó ta ká'no, ta
sí'na ka míí ra ni na nja'a yi'i ni keta
yi'i waxi yi'i ve'e ta nda'vi yo'o.

***Discurso ceremonial
del embajador***

*Que la fuerza de tu interior, que tu
corazón se eleve en lo más alto de
tu humildad hacia mí, he llegado
bajo la sombra de tu casa, en tu
patio de honor, donde convives
con tu esposa y tus hijos, nadie
es superior como nuestro Padre el
máximo creador, antes de venir a tu
humilde hogar me encomendé a él.*

Ta ña ovi tyityi waxi yi'i kasa to'o yi'i yo'o, tyi yi'i ta nda'vi ta waxi tyón va kii yi'i, ni ti'vi yi'i kesa tata Manó tyi ta lo'o sa'ya ra ni kosii ni kowata nima ra ni xini ra ñi yita lo'o ka ndityi ke'e ta nda'vi yo'o, kii ña kasa yó xi'in ña, mí Yivá yó ta ka'no xì saá tyitnoni ña'a kivi ní xanji xa'a ñoo yivi, tava saá nduxa yoo va ña, ñi taa ta ni kátyi Yivá yó koo tyon ko ndi'i mí ra ta ñi ña'a a kivi koo mí ña, nduxa nji'i tna'a na ña wa'a na ndisí yó ta nda'vi ñoo yivi yo'o.

Wa'a tyi xi ni nja'a tna'a mí va na kualí, xi tno'o yu'u mí va na nda'vi kiña tató, ka'no ní koo nima yo'o xa'a yi'i ta nda'vi, kòó vi ñi tno'o wa'a ñi tno'o livi ví ndiso yi'i nja'a yi'i xi'in yo'o, so ña yo'o ki tyon xika yi'i no tá.

Ña ndajui ta xí se'e sí'i

Á saa va táá, na katyi mí va ta nda'vi yo'o nja'a yo'o ta nja'a kuiti va, ka ndityi mí Yivá yó ta ka'no nji'i ra ki'wa xa'a ña nja'a va yo nda'vi yo ndo yo, mí va ra kí ta tyitnoni ta ndaá taka va yó nda'vi ñjua'a yo, ta no saá ni xika ñini ta lo'o nda'vi xini ra sa'yi yi'i va.

Por segunda ocasión vengo a respetarte bajo la sombra de tu hogar, porque yo soy un mensajero, he venido para traer un mensaje del señor Manuel porque a su hijo se le alegró el corazón al ver una hermosa flor en tu bello jardín, qué le vamos hacer, si ya nuestro Padre celestial así ya lo mandató desde la creación del mundo, y así tiene que ser porque un hombre no podrá estar solo por toda su vida y ni la mujer también lo podrá estar, de alguna manera tendrán que estar un hombre y una mujer para procrear y mantener nuestra especie en este mundo.

Además, los jóvenes ya se conocieron y acordaron unir su vida, te pido que evels tu corazón en lo más alto y me dispenses, no traigo una bonita palabra para compartir contigo, pero esta es la encomienda que traigo.

Contestación del padre de la novia

Pues muy bien señor, así como tú lo acabas de decir ahorita, tenemos por testigo a nuestro señor Padre celestial de lo que estamos platicando, él es el que mandata y nosotros como sus hijos solo vamos haciendo la voluntad de él, si eso es lo que pensó el muchacho para unir su vida con mi hija.

Ta koó vi ña nja'a yi'i xo'on tanja'a kuiti tyi ñi yóo sana va ñini yi'i kixa yo'o, ta koó ña kasa ña, na katyi miif va yo'o nja'a yo'o, ñi ña'a ta ni koni tnoni koo miif va ña, nduxa xito nji'i tna'a va ña, ná nja'a miif va yo'o, ta xika tyon va kí yo'o, ta ná sandityi yi'i sa'yi yi'i tá ndixa xì tno'o yu'u miif ña kii ña, tyi kii ví kasa nduxa yi'i xi'in ña ndavi ña, tyi ña yo'o sivi ña siki kii ña ña kaa saá nda no jo'o kii ña, ta a kúsiki xi'in tna'a miif na, saá ti yiwa ta lo'o nda'vi na tawa ra yu'u ra tá no ndino'o ní katyi ñini ra xini ra sa'yi yi'i, tá no xi tno'o yu'u miif na kii ña ta koó vi ña nja'a yo tyi xi tno'o yu'u na kii ña ta ndaá ná tni va miif yo nda'vi njua'a yo. Ta njua'a ta kixo xí'in ña ona kivi vitni konda ñini yo'o kii ña nja'a ña lo'o, ta saá na taxo tyon nda'a na nda'vi na xí'in se'e taa, mí Yivá yó ta ka'no na tyitnoni ta ku ndivi va ña.

Wa'a va táá, taxa'vi ní ta nda'vi yo ta saá nja yo'o, ta ná njo'o yi'i ta waxi va yi'i, yo'o na koo tayi, Ndios na ndóo xi'in ndo.

Taxa'vi ti miif va na nda'vi na kasa to'o na yi'i ta nda'vi, a vasa ni ku siki ta lo'o saá koo tawa ra sa'yi yi'i. Miif Ndios na njo'o xo'on.

Yo no te puedo dar una respuesta ahorita porque me agarraste de sorpresa, pero no te preocupes, así como tú lo has dicho, una mujer no podrá estar sola por toda su vida, tiene que buscar una pareja para hacer su vida, pero deja interrogarla si ya es su voluntad de unir su vida al muchacho porque no la puedo presionar, esto no es cosa de juego porque tiene que perdurar por siempre y no deben jugar con ellos mismos, así mismo el padre del muchacho que lo interroge si realmente quiere unirse a mi hija, si ya es su voluntad solo lo haremos cumplir. Ve y regresa en ocho días para darte una respuesta y así da la razón con los papás del muchacho, que el creador diga y se cumplirá la voluntad.

Muy bien señor, gracias por las palabras que acabas de decir, regresaré en ocho días por la respuesta, que Dios quede con ustedes.

Gracias a la familia por no permitir burlarse de nuestra honra, no se mandó para robar a nuestra hija y que Dios te acompañe.

Nixi so ntátyítá'an nà kue tu'un víí ta'ví ña tsíntúni nà tsi ña ntó'o ánua nà tya ika ra nána tu'un víí tye'e xo ntákí'in ta'an nùú kue tu'un víí Tu'un Savi nà. Takua kuna'a nà ña kuu ñuu nà ra yo'o ntyàa Tàa *Leonardo Constancio Dolores*, tyà Ñuu Kuatyí nani *Ahuacachahue, Ayutla de los Libres, Guerrero* kue tu'un víí kátyi su'a:

Tiva suxà – Mariposa ilusoria

Tsàku 94: Tu'un víf Ñuu Savi

Tu'un Savi	Traducción
Luvi kaa un, ndatun ndíxin un, ndatun xíyo un, ndatun yu'ú un, te ndatun xíkua un.	<i>Eres preciosa, tienes hermosas alas, posees hermosa falda, preciosa boca y, encantadoras pestañas.</i>
Nde xikó ka xuxa ndúu un, xìni un na luvi kaa un, xìni un ndia tiáku kumi un, ka kuása tiáku un.	<i>Quimérica es tu existencia, apócrifa tu hermosura, etéreos tus colores, porque sólo eres ilusoria.</i>

Sani tuku kuà'a nà Cleofas García Apolinar ñá Ñuu Kuatyi ntákani ñá, ña tútsi ìni ñá, ña ntátá'vi xìni ñá ra ntyàa ña iin tu'un víf nùú ká'an ñá kúkuàka ìni ñá, ña kuu síi ìni ñá tya tsi kue tunto'o koo tatu na naa Tu'un Savi nà. Kátyi tu'un yo'o su'a.

Tsàku 95: Tu'un víf Ñuu Savi

Ya ká'an ndoso	
Tu'un Luvi	<i>Bonita lengua</i>
iTu'un luvi! iT'u'un Sàví! iT'u'un latún! iT'u'un và'a! iT'u'un mii yó!	<i>iQué bonita lengua! iQué brillante lengua de la Lluvia! iQué hermosa lengua! iQué valiosa lengua! iNuestra lengua materna!</i>
Yá'a hora, yá'a kivi, yá'a yoo, yá'a kuiya, xakú ní nima i, xa'á tu'un mii yó.	<i>Pasan las horas, pasan los días, pasan los meses, pasan los años, mi corazón llora, por nuestra lengua.</i>

Lo'ò, lo'ò, lo'ò,
vàxi ndá'va tu'un yó,
kuèè, kuèè, kuèè,
vàxi xí'i tu'un yó,
nima i, ta nda'vi, nda'vi,
kúni ña xa'á tu'un yó,
vàxi ndí'i xa'á yà.

Xáku ní yini viti,
kuakú ní nima i taan,
ndikaní xini kivi vitin,
ndikaní xini, kivi taan.
Vàxi ndí'i xa'á tiò'o yó,
ña sindóo na xii, xitán yó,
nda'a yó kú ñá.

Ta vitin ná nakúta'an yó kà'àn yó,
xa'á Tu'un Sàví mii yó,
iin ná koo tatyí yó
xa'á tu'un mii yó
iTu'un luvi!
iTu'un latún!
iTu'un và'a!
iTu'un Sàví!
iNdáya'vi ni tu'un mii yó!

*Poco, a poco,
se viene marchitando nuestra lengua,
lento, lento, lento,
se viene muriendo nuestra lengua,
mi corazón se entristece,
por nuestra lengua materna,
porque se viene acabando.*

*Mi interior llora hoy,
mi corazón llorará mañana,
hoy llora mi pensamiento,
mañana llorará mi corazón.
Porque se vienen acabando las raíces,
que nos dejaron nuestros ancestros.*

*Hoy reunámonos,
para hacer una sola voz,
por nuestra lengua materna,
¡Lengua brillante!
¡Lengua hermosa!
¡Lengua de la Lluvia!
¡Tiene mucho valor nuestra lengua!*

Ñani tyà Ñuu Kuatyi nani *Amadeo Guadalupe Joaquina*, tyà ñuu nani Ñuu Tiityí, ntákáni rà iin tsà'vi ká'an nà ta ntákí'in ta'an ùvi kue kuaa nà tívi yaa Ñuu Savi. Tya ta kunkitsaa vikó tya ká'an nà iin tsà'vi ña kátyi su'a:

Tsàku 96: Tsà'vi

Ña ndánama na tívi nda'á na tan kuká'nu vikó Ñuu Tiityí, Ñuu Kuatyi.

Ná jà kúyatin vikó ñuu, ndáketá'an nà Ve'e Tyíñu, Na Xíkua'á jí'in na ñuu tan xíyo "junta" sakán ndatu'ún nani nà xà'á nà tívi nà kixi vikó tan kuká'nu vikó Ñuu Tiityí.

Correspondencia entre bandas de músicos para dar realce a la fiesta en Yoloxóchitl, Guerrero.

Cuando se aproxima la fiesta del pueblo, el Comisario y el Consejo de Ancianos, convocan a una reunión a la gente para tomar acuerdos sobre los músicos de pueblos circunvecinos que invitarían para dar realce a la fiesta.

Nà Xìkua'á jí'in nà ñuu ndakuiin na kátyi nà ndii, kuii kù'ùn yó nùú nà “Ñuu Ndikó Yùu, Ñuu Tàñuú, Ñuu Tiavi, Ñuu Katátyí”; ndàà ùni kumí “banda” kà'àn yó xà'á sakán latún kana vikó, kátyi nà ñuu ndakuiin na.

El Consejo de Ancianos y los asambleístas proponen que se inviten a los de “Cuanacaxtilán, Zoyatlán, Miahuichán y Jolotichán”; hasta tres o cuatro bandas para que salga bien la fiesta, contestan los presentes.

Sakán tan tá'ndà tyíñu nùú tà secretario ñà'a Ta Tyíñu tan xikua'a ra tutu kù'ùn nda'á tá'an ñuu, tá'an ñuu, sakán ndii kuni na.

Acto seguido, se le ordena al secretario del Comisario para que inmediatamente empiece a elaborar las solicitudes para enviárselas a cada pueblo lo más pronto posible.

Ná jà hora vikó sakán ndii kuanda yósoó, kuanda yósoó na kíxaa, ìxtàn kivi ùni sakán ku ña kíxaa na.

En el día de la fiesta van llegando las bandas de cada pueblo, de una en una, por la mañana del día 3 de octubre.

Nà tívi vaxi ndánama nda'á ndii jà vaxi iin tusena kuete jí'in na, ná jà kíxaa na nùú ñuu sakán ndii sáka'ndi na kuete tan sakán kuni na tívi, nà ñuu, nà tyíñu jí'in ñuu ndii, jà ni kíxaa na vaxi vikó. Sakán ndii sánumi na ñuu tan kuà'àn na ndakuiso na nà ni kíxaa; kuà'àn Na Tyíñu, na sí'i ndákuatu jí'in na tívi tixin ñuu. Ora ni xàà na mí indee na kán

Los músicos visitantes, como de costumbre, ya traen consigo una docena de cohetes para dar aviso que ya están presentes en la orilla del pueblo anfitrión. Luego, se apura la gente del pueblo para ir a recibirlos; va el Comisario, las hermandades (mujeres que rezan en la iglesia) y la banda del pueblo. Cuando llegan a recibirlos (Aquí empieza las frases célebres de ambos Comisarios).

– Ta Tyíñu kíxaa kátyi ra:
“Tata, nana, koo ndó ña ká'nu ini ndii yó'oi ni kíxaa ndu vitin vaxi ndu keta'án ndu jí'in ndó tan saká'nu yó vikó ta “Santu Patrón San Francisco”. Tá'an ña vaxi ndu vitin sakán ndátu ndu, ná Ndiosi kunia ndii sakán íyo ndó kù'ùn nandikó ndó jí'in ndu ná jà tándaa vikó ñuu ndu”.

– El Comisario visitante dice:
“Señores y señoras, sean muy grandes sus corazones, ahora ya estamos aquí para acompañarlos y dar realce a la fiesta del Santo Patrón “San Francisco”. Así como venimos a acompañarlos, si Dios quiere, así queremos que nos acompañen cuando sea la fiesta de nuestro pueblo”.

– Ta Tyñu jí'in ñuu kátyi ra:
 “Và'a ndii kixaa ndó tata, kixaa
 ndó nana, tákuu ndó'ò na ndakuatu,
 na tívì tin, và'a ndii sàaxinu
 Ndiosi ini ndó vaxi ndó ñuu ndu,
 ndù'ù ndii kúsíí ní ini ndu, ndàà
 ùvì nda'á ndu, ndàà ùvì xà'á ndu
 ndákuiso ndu ndó'ò ndii và'a kuni
 ndu vaxi ndó ketá'an ndó jí'in ndu
 tan kuká'nu vikó ñuu ndu, yakán
 ndii na kúsíí ní ini ku ndu”.

“Vitin ká'nu koo ini ndó, xi'na ndó'ò
 kù'ùn tan sakán kundikun ndù'ù
 satá ndó tan kù'ùn yó tan xàà yó
 ndàà ve'e yùukun, tan ikán ndokoó
 ndu ndó'ò nda'á Patrón tan tà kán
 kú ta kani'i kuenta jí'in ndó ña
 vaxi ndó xà'á ra kuká'nu vikó ra”.

- Sakán kuà'an na tan xàà
 na ndàà yùukun.
- Tívi na án iin án ùvì ñùu, sàa íyo
 míí va tu'un ndátú'un na; tan sakán
 íyo ña nandikó asa na tívì jí'in ñuu.
- Sakán ku ndánama nà tívì nda'á
 na tan kána vikó Ñuu Tìityí, távi
 ndaa Ñuu Yosó Tìyóó, Ñuu Kuatyí.

– *Contesta el Comisario visitado:*
 “Dispensen señores, señoras,
 hermandades y músicos, nos sentimos
 contentos porque Dios nuestro
 señor los convenció para que nos
 acompañen en la fiesta de nuestro
 pueblo; hasta con dos brazos y con
 dos pies los estamos recibiendo
 porque nos sentimos contentos porque
 nos vienen a acompañar para dar
 realce a la fiesta de nuestro pueblo”.

“Ahora, tengan la bondad de
 tomar el camino y nosotros los
 seguimos, caminemos hasta llegar
 a la iglesia y allá los vamos a dejar
 en mano del Patrón para que él los
 cuide, durante el tiempo que van
 a permanecer aquí en su fiesta”.

- *Así se van y llegan hasta la iglesia.*
- *Tocan una o dos noches conforme
 al acuerdo tomado; así será
 devuelto el apoyo brindado
 por la banda del pueblo.*
- *Así es cómo se lleva a cabo la
 correspondencia entre las bandas
 de músicos para dar realce en la
 fiesta de Yoloxóchitl, municipio
 de San Luis Acatlán, Guerrero.*

Siin siin ntákáni nà kue tu'un íí, tsi kue tu'un íñu'u tsi tu'un
 vií tu'un ntatú, tsiniñu'u kuni tuku nà nixi káa iin iin nùú
 ta'vi kue tu'un yo'o. Yo'o ntákáni tuku iin tyà Ñuu Savi, tyà
 ká'an Tu'un Savi Ñuu Nsio'o (Yùtya Ntyo'o) nani rà *Rodrigo
 Vásquez Peralta*.

Tsàku 97: Tu'un yatá ññu'u ntákáni tsà'a ña nì kùu

Ñuu Ka'nú	Pueblo de importancia regional
<p>Nì xikò ñuu dóko díin da'an ka'an, Ñuu Yuu Sioko Tnùù, ña yukán nduu ñuu ka'nú ndé ndoo ne ivi savi, na nduua kivi ya'vi taká kua'a ne ivi inka ñuu dama ne, xiín ne ña kuxi ne, ña kundixi ne, kisi kundaka ne, ndéni ña xiñu'ù né yukan tuia.</p>	<p><i>Está asentado al final de una cadena de cerros de mediana elevación donde abunda el oscuro material cristalino, ubicado al borde norte del gran territorio de las lluvias, al Cerro de La Obsidiana confluyen los habitantes aun de los pueblos pertenecientes a otras culturas a realizar el comercio regional.</i></p>
<p>Ñuu Yuu Sioko Tnùù kuu sa'nú Uxi Uni Nsii dukan nduu kivi iin nètyi tiaa, nsidaa ní ne ivi kuu ini xi sa'a né vatyi kuaká sastnu'u ini nè a kuati a sa'nu, a tiaa a ña'a mani nuu né, Yua Ñuu danani ne ivi né.</p>	<p><i>En el Cerro de La Obsidiana gobierna el distinguido Señor Trece Muerte a quien los pobladores le tienen alta estima porque trata con altas consideraciones a la gente, es sumamente amoroso tanto con niños como con los ancianos, por esta razón se le nombra el Papá del Pueblo.</i></p>
<p>Mà mani tee xi'i ndadì ini xì, ñà ina'a te vita ini nètyi kuu sa'nú mà u'i ki'i tee te taxi tee né, ndoo tee xi ña kuika ve'e ñu'ù, mii tee dandakú tee, ndoo ne ivi ñuu kunu kuatyi nuu tee ni ka'an téé, nètyi ndoo saín ndiá ñuu xì ne ivi uun.</p>	<p><i>Quizá por ello, los codiciosos lo creyeron una presa fácil, invadir al Cerro de La Obsidiana para apoderarse de su extenso y fértil territorio, quedarse con las riquezas reservadas en sus templos, someter a sus dirigentes y esclavizar a sus habitantes.</i></p>
<p>Kua'a sastnu'u netyi kuati ni ndakuita xida'an né, dakáku ne tnuñ'u xi ñuu nè, ni kani tna'a né, ni sa'ni tna'a né xi tee xi'i ndàdì, tnundo'o ka'nu ni satna'a nè vatyi kua'a sastnu'ù nètyi ni nakue'è, nètyi ni xi'l, tixia kaní tnaá né ni nakue'e nètyi kuu sa'nú, doko vatuni ni kuu ndee né ni naka'nu ne téé, ni taxi ne téé, ne ivi ni nakuida ne Yua Ñuu te manu'u né kida tatna xi né.</p>	<p><i>Como garantes del honor y dignidad de los habitantes, los dirigentes salieron en defensa del pueblo librándose una batalla desigual, guerreros y habitantes conservaron su autonomía, pero a muy alto costo, las bajas en la línea defensora fueron numerosas, muchos de los soldados aún eran menores de edad.</i></p>

Nsidaa nèt̄yi kuati ni xi'í ni suxin ne vè ni kuaa kivi dá, kua'à sastnu'ù ni saku di'i vé ndakin ndèè né xi de'e nè, ni nakuatu ne xikan ta'vi né nuu Sto'o Ñuu Iví ni kua'a Iá kununa ityi saa infima vé ansivi, kua'à sastnu'u ita kuxin ni sakin ne diki ñaña, ni tyi'í ñu'má ne xi dusa kutù ni xikun né isi te ni nakoo ne là diki ñaña ndè ni nda'va mii Iá.

Nèt̄yi ina'a tatnà dando'o ne mii né, koó ketatu nè ndiá nè Yua Ñuu, nèt̄yi ndoo Ve'e Ñu'ú koó kukuità nè nakuatu ne xikan ta'vi né nuu Sto'o Ñuu Ivi ni kua'a Iá kutiaku Yua Ñuu, na ni ya'a dava ñu'ú, ni kana infima nè, iin ña daanf ni nda'va sitnú ntyi'í nina nitnuu nuu Yua Ñuu, ni xi'í nèt̄yi ni sa nani Uxi Uni Nsií, ne ivi kuaka ini xi ni sandiaa xi né, ni sa da kuxi xi né, nsidaa kuisi ne ivi ni tnatuu ni ndakin ndee né xi nèt̄yi ma nanxiko kuin gà, ni'í ne ita ni nsida kutu né diki ñaña.

Sáa kivi, na sá kua'an tui núu, dava ma'í Ansivi iá sitnúu dandeni'a yàtá, sa ni daxinu Yoo Davi, sa ni kuaan nda'a yutnu itá nduku, kaná Tatyí Vixin, iin kuia sa ni ya'a, ne ivi ndoó Ñuu Yuku Sioko Tnúù ni tnatuu ne ndé itandu'u ñaña xi dutyí kuati ni xi'í na kivi ni satna'á nè tnuondo'o ka'nú, ni nakani dini né ñu'ù, ni nsida kutu né xi ita kuxín, ni tyi'í ñu'má nè xi dusa kutù.

A todos los niños caídos en combate, les hicieron los honores y los sepultaron esa misma tarde, las madres lloraron la dolorosa despedida de sus amados hijos, sobre las tumbas adornaron con flores blancas, elevaron plegarias para que las almas tengan buen camino hacia el Cielo, encendieron y dejaron ardiendo las velas hasta su total consumo, sahumaron con abundante resina de copal que inundó de aroma todo el ambiente.

En el terreno de combate al Papá del Pueblo lo rescataron muy mal herido y se lo llevaron al área de los edificios públicos, los sacerdotes no descansaban haciendo sacrificios y elevando oraciones al creador para rogar por su salvación, los médicos aplicaron lo más avanzado de la ciencia, pasaron muchas horas luchando contra la muerte, al filo de la media noche se apagó para siempre el refulgente astro que le iluminó la existencia, feneció el Señor Trece Muerte. Al gran dirigente se le sepultó poco después del mediodía en la misma fecha y hora que a sus valerosos soldados adultos, caídos en combate, los habitantes del Cerro de La Obsidiana se acercaron a despedirse de su protector, su padre, todos llevaron flores y velas, el llanto fue interminable.

Transcurrió el tiempo, se sucedieron las lunas, cuando las lluvias se retiraron, la vegetación del campo empezó a ponerse amarillenta y los vientos helados se intensificaron; poco antes del amanecer, la constelación de Orión está en la mitad del cielo, los habitantes del Cerro de La Obsidiana se aglomeraron alrededor de los túmulos mortuorios de los niños, volvieron a adornar con flores blancas, elevaron oraciones, encendieron velas que ardieron hasta agotarse.

Ini ve'le ne nì sakin ne ko'o ndei xi kuñu kàsi kuxi inima ni nsiaa ve'le, ni sakin nè tevaá, di'va, dava ga nè ni sakin nsidi ni xidà, ikin, kisi vidi, mà mani iin nètyi ni sakin ña kudiki dutyi kuati, ni xikun né isi, ni nakuatu ne te kua'an nè, sindu'á inka kivi nì kesa'a ne ivi ni taka nè ni kida kutu né xi ita kuaan ndé induxin nètyi sa'nu.

Ni tyindoo yukun né ita nakua xiká Iá Ntyíí, ita kuaan xi ñu'u isi ndudava xi sinsiví. Vi'i ga kua'a ita ni sakin ne diki ñaña xi Yua Ñuu, ni sata ne ko'o ndei sátu, ko'o kuñu, dita uún, sikoo nsidi, te'le ikin xi ndudi, kii tevaa, kii di'va, nù itá uun diko kii saa, ni tyi'i ñu'ma nè xi dusa kutu: xi ñu'ma dana'a nè ityi ndé xika Iá Ntyíí, ityi tnií inimà na na nxiko kuin a Ve'le Ñu'ú na'nu ndé ni xinu xíi xitnà ndà. Dikixi vatyi yukun nduu ndé Iá Sto'o Ñuu Ivi ndé nasaa inímà kunu kuatyí á nuu Yua Ñuu Ivi te daxinu a du'a ñu'u vatyi yukun maku da'vi nètyi ni ndoò.

Las amorosas madres ofrendaron fruta, atole y guisos sin picante, no faltó quien desbordante de entusiasmo depositara juguetes, al siguiente día antes de que rayase el sol, la gente del pueblo se acercó portando ramilletes de flores amarillas y adornaron las tumbas de los adultos.

La luz de las velas y las flores amarillas tienen una leve semejanza con las estrellas en el sombrío firmamento. Las colocaron conforme a la línea que traza el Dios Sol en la bóveda celeste, primorosas fueron las ofrendas de flores de variadas colores, sobre las tumbas tanto de los soldados como la del Papá del Pueblo, colocaron atole, chocolate, carnes, mole, tamales, tortillas de elote, calabaza con miel, licor; todo en abundante contenido, en vistosos y olorosos trastos nuevos, no pudo faltar el sahumerio, cada individuo sahumó trazando en el aire tres líneas: de donde nace hacia donde muere el Dios Sol, de norte a sur que es el camino que recorren los espíritus para volver a los centros ceremoniales que le dieron origen a la cultura de las lluvias y de arriba hacia abajo que es la conexión entre lo divino y lo terrenal. Con el correr de los años otras culturas de la antigüedad adoptaron esa fecha para honrar a los seres queridos que han dejado la existencia material y han pasado al plano de los semidioses.

Ne ivi ndoó Ñuu Yuu Sioko
 Tnúù ni da kesa'a né tyuun
 kuia kuia sakín ne ta'vi nuu
 nètyi ni xi'i dukan kida ñu'u
 né nètyi ni nda'và ni dakáku
 ne tnuñu'u xi ñuu nè, dukan
 ni kida ne ni kida ñu'u né Yua
 Ñuu. Na ni kuu kani kuia,
 ne ivi ve'e ne sakín ne ta'vi
 sa'a ña mà u'i kundiaa ne
 màsà da ñaña kisi. Inka ga
 ñuu ni kesa'a sná kídá dukan
 ndè ni xikùan inii kutu.
 Na ni kesaa tee ni kixi yata
 Ñuu Iví ni dàmà tee kivi doko
 ne ivi ñuu kí'in ne dini yoo
 uxi nduka'nu dutyi kuati ni
 xi'i te kivi núú yoo uxi iin
 sakín ne ta'vi nuu ínmà nètyi
 sa'nú, ndè vityi íá dukan.

T. Davi

A la llegada de los europeos, los sacerdotes católicos cambiaron la fecha al dos de noviembre y para no reconocer el día de muertos dicen todos santos. Los nativos continuamos con la tradición, el último día de octubre está dedicado a los muertos chiquitos y el primer día de noviembre dedicado a los muertos grandes porque así lo marca la conducta de los milenarios pueblos mesoamericanos.

T. Davi

Tsiniñu'u kutunini nà ña ta yee òko ù'un, òko ùtsi kuia, ta ntyàá ka ntaki'in nà kue kuia tsaa yee nà vityi kua'á xe nìvi nà Ñuu Savi nì kítsàa nà ntásáva'a nà kue yaa Tu'un Savi ña ká'an tsà'a ntyi ña'a, tya ña'a ña sa'a nà iin ña'a va'a a yaa ká'an tsà'a kue ñuu xi'na ka nì kítsàa kue yaa yo'o nùú ntákí'in ta'an kue ñuu Ñuu Kваты tsi Ñuu Nùú Ntuva, tya saan ra ika tsìkùu ña kuá'an inkaa kue ñuu ntyaka, nii tu'u kue ñuu ká'an Tu'un Savi tono Ñuu Nùú Ntuva, Ñuu Kваты, tsi Ñuu Yùtya Ntyo'o nùú tsànà'a yatá kantoyo ntíki tàta lu mee Yà nà ká'an Tu'un Savi.

Yo'o ntákáni tyà Ñuu Savi ta *Antonio Aquino Caballero* tyà vátsti ñuu Doko Yuku (*Infiernillo*), *Huitepec* nixi kuá'an kue yaa tsíta nà ñuu rà, tya katyi ña su'a:

Tsàku 98: Yaa Ñuu Savi

Yaa ita	Música de la flor
Ita kuiji, ita juaan, ita kuiji, ita yaa. iAnduu vii kaa ita ne'e un! Ne'e, ne'e, kata ye'e un.	<i>Flor blanca, flor amarilla, flor blanca, flor gris. ¡Qué bonita está la flor que llevas! Ven, ven porque vas a bailar.</i>
Ita kuiji, ita juaan, ita kuiji, ita yaa. iAnduu vii kaa ita yuku! Ne'e ne'e kata yu'u un.	<i>Flor blanca, flor amarilla, flor blanca, flor gris. ¡Qué bonita está la flor del monte! Ven, ven porque vas a cantar.</i>
Ita andivi, ita ii, ita viko, ita ii, iyo kue'e ita ii, ita ja'nu, ita tyivii.	<i>Flor del cielo, flor bendita, flor de la nube, flor bendita, hay muchas flores benditas, flores grandes y flores pequeñas.</i>

Siin siin kákúu kue Tu'un Savi ntyàa kue nà yo'o, nixi so yee ìni iin iin kue ñani a kuà'a ta kátyáa nà kue tu'un yo'o ña ka'nu xe kuu ña katyaa nà ña. Tya ño'o ra kua'á xe ya'vi ña; yo'o kuu ña tsítúníni nà ña kua'á xe ya'vi Tu'un Savi ntii tá tsá'nu nà, ná tsá'nu nà, sà'an kue ntìxí'na.

TU'UN SANTI'I TSÀ'A TUTÙ YO'O

Yatyí xe kuu ña ka'an kii nà tsà'a nixi kunkoo sà'an yo'o kua'an ítyí nùú, sà'an ña stàkoo kue ntixí'na Ñuu Savi, tsà'a ña sá'a takua sátsio nà sà'an nà tya tani sà'an xtyila ni kítsáa ká'an nà, ta sà'an yo'o tya kua'á xe tsà nì ntùtya ña nii Ñuu Ko'yo yo'o. Ña kuu tsi sà'an yo'o tya tsà yatyi nti'i ni kue ñuu nùú kantoyo kue nà ká'an iin sà'an tya, suu saan ni ntó'o nà, tya vatu ka ña ntákí'in nà tsà'a kue nà ká'an sà'an yo'o tsà yatyi nii ni ña yìvi, tya yee ii ni nùú ntyu'a sá'a nà tsi kue nà káká'an kue sà'an yo'o ntyíí nikuu ni: ve'e nà a ntyi ityi nùú tsíkánúu nà.

Ña kuni nà tsi Tutù Ntákáni Nixi Yee Tyaa Nà Tu'un Savi yo'o kuu ña ntásá'a inuu nà tono tyaa nà ntyi so ni sà'an nikuu nùú nti'i kue ña kuu ta'an sà'an yo'o, “*normalización lingüística*” ta tu'un yo'o tya ña ntuu inuu tono tyaa nà sà'an nà kuu ña. Vari yo'o tya tani ña kuu koo tatu ná ká'an kue mee kue ñuu nixi kuni nà kuntoyo nà, suu tono ká'an ni ña kuu tutù nani *Constitución Política* Ñuu Ko'yo yo'o.

Kue tu'un ña ínkaa nùú kue ntà'a tutù yo'o tya kákúu ña santi'i ntsinu sà'a nà, ña nì kuà'a vi'i ka suu òko ùtsi kuia kuu ña, vari mantya ntàkità'an kue nà ká'an ta'an sà'an yo'o saan sana nì kitsàa sá'a nà ña kaa ki, kua'nu ki. Ña kuni nà ka'an nà kuu ña mà santutsa nà ña inuu ka'an nti'i tu'u nà, ña ká'nu ka kuu sá'a ná kuu ña ná tyaa nà, ná kuatyuun nà Ndusu Tu'un Savi ntàtyìkàa nà yo'o tya kuè sá'a ni ña ntyu 81 nùú ta'an kue sà'an yo'o kuu kátyi *INALI*. Ña kuni nà kuu ña mà sá'a siin ta'an nà tsà'a sà'an nà tya tsi ña tono nixi kantoyo kue nà Ñuu Savi. Ña kuni tuku nà tsi tutù yo'o kuu ña ná kuatyuun nà ña takua tatu kuá'an nà kaki ntyaa nà kue tu'un kue nà ntsa'nu tya ná kuatyuun nà tu'un tsà'a nixi tyaa nà sà'an yo'o.

Kue tu'un ña tsiniñu'u koto ityi nà ta kuntyaa nà ntyi sà'an nikuu kákúu kue tu'un íin nìnu yo'o:

- ▶ Yee koto ityi nà nixi káa sà'an yo'o, nixi tsátyuun nà ña, nixi ntsikà'an nà ña Ñuu Savi, tono kíkúu tono kue tu'un ín nìnu yo'o:
- ▶ Ntasá'a yuku nà Tu'un Savi yo'o su'a *VSO (verbo, sujeto y objeto)*; tya tian, kuè kunia katyia ña mà kuu ntásá'a yuku nà su'a tuku *SVO tsi OVS*, ta ntatyikaa siin nà ña tya siin ka kuni katyi, kuni katyi ña ká'an nà ntyi tsà'a ña'a, tsà'a nìvi a tsà'a tu'un ña ntákúnkáa, tya sà'an xtyi-la tya ká'an nà ña nani ña complementos (*directos e indirectos*). Ta kuu saan tya tu'un tsà'a ña ka'an nà ka tya ntakunkaa ña xi'na ñu'u.
- ▶ Sà'an yo'o tya tu'un ña ká'an nà xi'na ñu'u kákúu kue tu'un ña ká'an ña sá'a nà a ña sà'a ntyi ka ña'a kuu ña, vari ká'nu ka kuu ña ño'o sùu saan ntyi ka kue tu'un. Tsà'a ña ka kuu ña kuntsa'nu ka nixi kuu iin ña kuu sùu saan kivi kuu ña.
- ▶ Sà'an Tu'un Savi tya iin sà'an ña kúmí tu'un ña vasu kuiti koyi tya yee ña kuni ña katyia, tya yee kue tu'un yo'o tya tatu ná sama nà tàtyi kúmí iin ntusu káxi tya sáma ña kuni katyi iin tu'un, tya yee kue tu'un sà'an yo'o ña ta ká'an nà ña tya kána tàtyi tsio xityi nà, tya ta ká'an nà ña tya iin tsíkuiin nà, tya ntáká'an tuku nà ña. Tsà'a ña ka kuu ña, ta tyáa nà tya tsiniñu'u tyaa nà ta tu'un ta tu'un, tya tatu kuu tono kíkúu kue tu'un ntákúnkáa xi'na (*prefijos*) tya kákúu ña: tu'un ña kuni katyi ña sá'a tono **sa-**, ña kuu tuku iin ña'a **nda-**, tu'un ña ntúu iin tu'un ña sá'a **ku-** tsi tu'un ña kuni katyi ña ntúu iin nìvi, iin kití a iin ña'a **ndu-**.
- ▶ Sà'an yo'o tya tatu mà ka'an va'a nà ña tya siin ka kuu katyi tu'un nì kà'an nà. Tsà'a ña ka tya ta kue nà va'a ká'an sà'an yo'o tya va'a ká'an siki nà ña.
- ▶ Sà'an yo'o tya tono íñu'u ña vari ntyi tu'un ká'an nà a tu'un kutu'va nà tya kuu kutunini nà nixi kantoyo kue

nà ña yìvi yo'o. Tono kunia katyia ña, sà'an ká'an nà tya ntini xi tsà'a nà ña kuu nà nìvi tya nti'i ña kuu mee nà tya sani ña yìvi ra tono iin mee nà kuu ña, tsà'a ña suu saan ni yeé nùú ña, sàta ña, ntyika ña tono kíkúu iin ve'e na a iin yukú súku kuu ña, ña tono iin sà'an ñu'u kuu ña.

- ▶ Ña kúmí sà'an yo'o kuu ña yee xe ntyee ña ta tsátyúun nà kue tu'un ña ká'an nà iin tu'un takua kòò ntyi ka ña kutunini nà tsà'a iin tu'un ká'an nà. Tono kíkúu kue tu'un yo'o: mee ndi'u ñide tniñu iin nuu itu 'yo mismo trabajé en la milpa', mee dutu ndi'u ñide va'a ve'e en 'mi propio padre hizo mi casa', tsi inkaa ka kue tu'un.
- ▶ Ta ña sá'a nà ta ká'an nà kuu ña tuku tuku ni ntáká'an nà iin tu'un ña ntátyíkáa nà nùú kue tu'un. Tono kíkúu kue tu'un kue yo'o: Nì xixi **ra** tan vaxi **ra** xikuá'a **ra** tayu tixin ve'e **ra**, 'comió y se vino para hacer sillas en su casa'. Tatu ntsini nà tya mà nì tyikaa nà ta'an kue tu'un yo'o tya tu'un nà ra siin xe kunkoo ña.
- ▶ Vii ra ntátu sà'an nà vari kúmí ña kue tàtyi vita, tàtyi ntaa tsi kue tàtyi ntaku iin kuaa ña yee tuku tu'un ña va'a ntuyuku. Tya tono su'a kuu ña ká'an nà tsà'vi ta ntyi ntútútu nà.
- ▶ Kue ntusu ña kákúu CVCV, tono kunia katyia, ña iin sà'an ña kúmí kua'á xe kue tu'un ña káa saan kuu ña. Tian sani kúmí tuki xoo ka kue tu'un ña kúmí iin ni ntusu ntaku tya iin a ùvi ntusu káxi tsi kue tu'un nùú ínkaa kue tu'un ña tsátyúun ùni ntusu ntaku tsi ùni ntusu káxi. Tsà'a ña ini kuá'an yá'a kivi tya kuá'an ntásá'a kuiti nà kue tu'un ká'an nà, tsà'a ña ka kuu ña kuá'an ntuxoo kue ntusu ntaku tu'un kue sà'an nà tya ño'o kuu ña sá'a ña kòò ntusu takua kuna'a ña tono ta iin ntikùmi kue ño'o CVCV.
- ▶ Nùú ntútútu nà skuá'a nà tya nì kà'an nà ña:
- ▶ Mà ntasama nà tono ká'an nà sà'an nà ntyi so ni sà'an kuu ña ká'an nà nùú nti'i kùmi xiko ña ta'an sà'an yo'o

kuu, ña ká'nu kuu ña ná kuaryuun nà kue ntusu ña tsà ntàtyikàa nà nùú tutù yo'o takua tyaa nà.

- ▶ Tsi kue ntusu ki'in nà tyaa nà tya sá'a ña kuu ña ntásá'a inúú ña kue ntusu ki'in nà tyaa nà tya saan ra va'a ka'vi nà ña tatu nùú ke'en kue ta'an sà'an yo'o tyáa nà, tani ña kuè inúú kunkoo kákúu kue tàtyi kuu ntakunkaa xini kue ntusu káxi iin iin kue sà'an nà tya ni mà kutyaku inúú tuki, tya ná koo saan tya va'a ka kutunini nà kue tu'un ntyàa inkaa nà.
- ▶ Kuè yee ña kani xe koo kue tu'un, tatu kuu saan tya ña kuu kúu ña ke'en kue tu'un ntákúnkáa tonò nùú kue tu'un yo'o: Snuviko, veñu'u, vekaa, tyiyu'u, tsi inkaa ka kue tu'un.
- ▶ Tatu yee ña kuni katyi iin tu'un tya mitu'un ña ni kunkaa; tya tatu tu'un ña tsiniñu'u ku'un xiin ntyi tu'un kuu ña (tatu kuá'an ña xiin kue tu'un tonò kíkúu, tu'un ña ká'an nixi káa iin ña'a a nixi ná'a ña tya kuu kuuu tuku ña nivi a tu'un ña ká'an nixi kuu iin ña'a), kue tu'un tonò ká'an tu'un xi'na yo'o: ñeji ndoo dita, ko'o ndoo ndute, tsi inkaa ka kue tu'un, kue tu'un tonò ká'an tu'un ña ùvi: **sakutyi, kutatan, ndùkuè'è yivi vitna.**
- ▶ Tsiniñu'u kuntaryaa nà ña mà ki'vi xe kue tu'un inkaa sà'an nùú sà'an Ñuu Savi (tonò kíkúu kue tu'un kí'in nuu nà).
- ▶ Yee kue ta'an nùú sà'an yo'o ña kua'á xe ka kuá'an ntúkuíti kue tu'un sà'an nà, tya tsà'a ña ka tya iin ùvi ka ni tu'un lu kákúu kue ña kintoo. Ta kue nà ká'an ta'an kue sà'an kue yo'o tya tatu ka'an nà ña yee ña kuni katyi tu'un nà tya ná kuaryuun ii nà ña saan, tian ná sa'a nà iin ña tutyii takua ná ntaki'in nà tonò ntsikà'an nà kue tu'un nà. Tonò kíkúu ña kuu tu'un kue ña tsà xíta ntyi ntusu ta ká'an nà kuu “ita”, “staa” a “xtaa” tya tian kuu tyaa nà “yita”, “dita”, “xita” o “jita” vasu ta ká'an nà tya tyaku ña ká'an nà “ita”.

- ▶ Inkaa tuku tu'un kuu ña kuu veñu'u (ve'e Yà), ta ño'o tya ntùtùtu ña, tya kuu tyaa nà ña Ve'e Ñu'u vari ùvi tu'un kuu ña tya yee ña kuni katyi iin iin ña. Va'a ka ña ná tyaa nà ña saan takua ná ntakunkaa nti'i kue ntusu.
- ▶ Mà stakoo nà ña tyáa nà. Tya inùú ni tsiniñu'u tyaa nà nti'i kue tu'un tsátyúun nà ta tyáa nà. Mà sa'a nà saan ña ke'en nùú tyaa nà iin tu'un tonò kíkúu: tandii, tandi, tandi'i, tsi kue sava kí. Nùú nti'i tu'u nùú kue tutù ntyàa nà nùú ntyi kue ta'an sà'an yo'o tya saan káa; ntaka siin siin katyaa nà ña, tya sùú saan koo ña.
- ▶ Ínkaa, takua víí ra ntátu ná kuna'a tuku sà'an yo'o tya yee ña katyaa nà kue tàtyi kuá'an xìni kue ntusu káxi, tyaa tuku nà ntusu ña ká'an ña yee kue tu'un ká'an nà ña ta tsinu ká'an nà ña tya kée luluu tàtyi ítyí xityi nà, tya tyaa tuku nà ña ntatyikaa nà ta ká'an nà iin tu'un tya iin tsíkuin nà sana satsinu nà ña, nti'i ni kue ño'o tsiniñu'u koto nà ityi takua va'a ná koo tu'un tyáa nà Tu'un Savi.
- ▶ Kue tu'un ña kí'in nuu nà ta tyáa nà, tya tatu tsà ntàkùnkàa ña nùú sà'an nà tya yee tyaa nà ña tsi kue Ndusu Tu'un Savi nà. Tatu sùú koyi tya yee tyaa xiín nà ña tya tyaa tuku nà ña tonò káa ña nùú sà'an vátsi ña.
- ▶ Nùú Tu'un Savi, tya kuè kí'in nà kue ña'a ña kí'in kue nà tyáa sà'an xtyila ta ntyi ntákatu'un nà, vari ña káa kuu ña nùú kue sà'an nà tya yee kankuu kue tu'un tsátyúun nà ta ntákatu'un nà, tsà'a ña ka kuu ña, kòò tyikuu nà ña.
- ▶ Tsà'a ña nùú Tu'un Savi yo'o tya kúmí ña kue tàtyi nùú kue ntusu káxi, tya ntutsa tsiniñu'u kuatyuun nà ña nùú ntisaa ra nti'i tu'u kue tu'un kúmí nà nùú sà'an nà. Ntàtù'un nà ña tyaa nà ùni nùú ña: a) kuatyuun nà tàtyi ntaku, b) tàtyi ña ntaa tya kòò ni ña ku'un xìni ntusu káxi c) tyaa nà tàtyi ña vita tsi iin ña'a ña kántu'u xiin tsio sátyi. Tonò kíkúu kue ño'o: yáá (ta vitsi tsini nà), yaa (ña yaa/a ña víí káa) yàà (ña kuá'an kue va'a).

- ▶ Va'a ka ña tyaa nà ntyi tu'un xi'na ka tono yee mee nà Ñuu Savi, a, tono nixi ntákánini nà nùú sà'an nà tya sana ntasia'a nà ña nùú ntyi ka kue sà'an, tatu tsiniñu'u koo saan.
- ▶ Nti'i kue nà (nà ká'an a nà kuè ká'an), tya yee ntákí'in nà tu'un ínkaa nùú Tutù Ntákáni Nixi Yee Tyaa Nà Tu'un Savi yo'o takua inùú ni ná tyaa kue nà.

BIBLIOGRAFÍA

- ALAVEZ Chávez, Raúl G. Nayiu xindeku nuu ndaa vico nu'u "Los habitantes del lugar de las nubes". CIESAS-IOC. México, 1997.
- ALEXANDER, Ruth María. Gramática mixteca de Atlatlahuca. Edit. ILV. México, 1980.
- ALVARADO, Fray Francisco de. (1962). Vocabulario en la lengua mixteca. México: INI-SEP-INAH, (Impreso original en 1593).
- BARABAS, Alicia M. y Miguel A. Bartolomé (Coodrs.). Configuraciones étnicas en Oaxaca. Perspectivas etnográficas para las autonomías, Vol. I. Edit. INI/CONACULTA-INAH. México, 1999.
- BONFIL Batalla, Guillermo. México profundo. Una civilización negada. Edit. CONACULTA/Grijalbo. México, 1989.
- BOSQUE, Ignacio / Demonte, Violeta (eds.): Gramática descriptiva de la lengua española. Vol. 2. Real Academia Española / Espasa Calpe, Madrid, 1999.
- BRICE Heath, Shirley. La política del lenguaje en México. De la colonia a la nación. Edit. Presencias/INI/CONACULTA. México, 1992.
- CABALLERO M., Gabriel. Diccionario del idioma mixteco. Tutu Tu'un Nñuu Savi. Edit. UTM. Huajuapán de León, Oaxaca, México, 2011.
- CABALLERO M., Gabriel. "Ndusu Tu'un Savi: Un tema de constante reflexión y análisis". Ponencia presentada en el marco

del VII Congreso de *Ve'e Tu'un Savi* en Santa María Apazco, Oaxaca. Julio del 2004.

CABALLERO Morales, Gabriel. “Variación y Cambio Lingüístico”. Ponencia presentada en el Taller para la Construcción de la Norma para la Escritura del *Tu'un Savi* realizado en la comunidad de Santiago Apoala, Oaxaca, el día 25 de octubre de 2016 (Manuscrito).

CASIANO Franco, Vicente Casiano. Análisis sintáctico del mixteco de Coatzacoquitengo, Gro. (Tesis de Licenciatura del Programa de Etnolingüística). Edit. SEP-CIESAS-INI. México, 1982.

CASIANO Franco, Vicente Casiano. Diccionario básico de la lengua mixteca. Variante de Coatzacoquitengo, Gro. s/e. s/f.

CASO, Alfonso. Reyes y reinos de la mixteca. Diccionario bibliográfico de los señores mixtecos. Tomos I y II. Edit. FCE. México, 1979.

CASTILLO García, Rey. Descripción morfológica segmental y tonal del mixteco de Yoloxóchitl, Gro. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS. México, 2007.

CELESTINO Solís, Eustaquio. Siuateyuga. Una norma indígena de control social. Edit. CIESAS. México, 2001.

Códice *Ñuu Thoo* = lado anverso del Códice Vindobonensis Mexicanus I (1974). Edición con introducción de Otto Adelhofer, ADEVA, Graz. Véase también Anders & Jansen & Pérez, 1992a.

Códice Sicuañe = Códice Selden. Véase Caso, 1964.

- Códice Tonindeye = Códice (Zouche-) Nuttall, (1987). Edición con introducción de Ferdinando Anders & Nancy Troike, ADEVA, Graz. Véase también Anders & Jansen & Pérez, 1992b.
- Colegio de Etnólogos y Antropólogos Sociales, A.C. El I.L.V. en México. Dominación ideológica y ciencia social. Edit. Nueva Lectura. México, 1979.
- COMRIE, Bernard. Universales de lenguaje y tipología lingüística: Sintaxis y morfología. Versión española de Augusta Ayuso. Madrid, 1989. Gredos. 1981.
- COMRIE, Bernard. “Syntactic typology: just how exotic ARE European-Type relative clauses?” en: Linguistic Universals. Cambridge University Press. N.Y. USA, 2006. Editors. Ricardo Maizal and Juana Gil. Págs.: 130-154.
- Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos. México, 2001.
- CRAIG, Colette Grinevald. Jacalteco noun classifiers: a study in language and culture. (263-293) John Benjamins Amsterdam. Philadelphia, 1986.
- CRUZ Bautista, Marcos Abraham. Tutu ntakani tono kaasa'an savi. Esbozo gramatical de la lengua mixteca. s/e, s/f.
- DALHGREN de Jordán, Bárbara. La mixteca: su cultura e historia prehispánicas. Ediciones del Gobierno Constitucional del Estado de Oaxaca y Dirección General de Educación y Bienestar Social. Oaxaca, México, 1979.

- DALY, John P. A generative syntax of Peñoles mixtec. Santa Ana, California. Summer Institute of Linguistics Publications in Linguistics of the University of Oklahoma. 1973.
- DALY, John P. “La palabra fonológica en la ortografía práctica en lengua mixteca”, Ponencia presentada durante el Tercer Encuentro de Escritores en Lengua Mixteca. Huajuapán de León, Oaxaca. Agosto de 1994.
- DALY, John P. Mixteco de Santa María Peñoles, Oaxaca. Edit. ILV. México, 1977.
- Declaración de Barcelona sobre los Derechos Lingüísticos. Barcelona, España, 1996. Pág.: 13.
- Declaración de la ortografía práctica del mixteco. Programa de Etnolingüística. SEP/CIS-INAH/INI. México, 1979.
- DUBOIS, Jean, Giacomo Mathee, Louis Guespin y Christiane Marcellesi. Diccionario de lingüística. Edit. Alianza, S.A., Madrid, 1983. Pág.: 24.
- ESPAÑA, Carlos. Kuun nuvi savi. Jornada de la lluvia. Edit. CONACULTA, Culturas Populares e Indígenas. México, 2003.
- FLORES Farfán, José Antonio (Coord.). Antología de textos para la revitalización lingüística. Edit. INALI/LINGUAPAX/CONACYT. México, 2011.
- FLORES Farfán, José Antonio y Lorena Córdova Hernández. Guía de revitalización lingüística: para una gestión formada e informada. Edit. LINGUAPAX/CIESAS/CONACYT y Ediciones del Lirio. México, 2012.

- FROMKIN, Victoria y RODMAN, Robert. An introduction to language (Sixth Edition). Harcourt Brace College Publishers. USA. 1974.
- GALINDO Sánchez, Bernardo. Préstamos léxicos del español al mixteco de Abasolo del Valle, Veracruz. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS, México, 2014.
- GARCÍA Leyva, Jaime. Na Savi. Gente de la lluvia. Edit. PACMYC-2013, CONACULTA, Secretaría de Cultura y Guerrero cumple. Guerrero, México, 2016.
- GARCÍA Mejía, Griselda. Las cláusulas de complemento de San Pedro Jicayán, Oaxaca. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS. México, 2012.
- GITLEN, Laura. Gramática popular. Mixteco del norte de Tlaxiaco. Edit. ILV. México, 2016.
- Gobierno del Estado de Guerrero. Ley número 701 de Reconocimiento, Derechos y Cultura de los Pueblos y Comunidades Indígenas del Estado de Guerrero. Guerrero, México, 2011.
- GONZÁLEZ López, Andrés. Cha chito ñivi Ñuu Chikua'a. Creencias de Jicayán. Colección Diálogos de los Pueblos Originarios de Oaxaca, Fundación Alfredo Harp Helú, Secretaría de Cultura y Culturas Populares. Oaxaca, México, 2008.
- GONZÁLEZ Ventura, Josefa Leonarda. Vida cotidiana de Jicayán. Volumen uno. Edit. CELIAC. Oaxaca, México, 1993.
- GUADALUPE Joaquina, Amadeo. Análisis Morfosintáctico de la estructura oracional del mixteco de Yoloxóchitl, Guerrero

(Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS, México, 2007.

GUADALUPE Joaquina, A. “La morfología verbal”. Ponencia presentada en el taller de Normalización *Ñuu Kuatyi*, llevado a cabo en la ciudad de Taxco, Guerrero, el día 10 de abril de 2013. (Manuscrito).

GUADALUPE Joaquina, A. “Los clíticos: un acercamiento al análisis morfosintáctico del *Tu'un Savi*”. Conferencia Magistral presentada en el V Congreso de Desarrollo Lingüístico *Tu'un Savi*, *Ñuu Kuatyi*, llevado en la comunidad de Ahuacachahue, municipio de Ayutla de los Libres, Gro, el día 20 de febrero de 2016.

HAVILAND, John B. y José Antonio Flores Farfán (Coords. en español). Bases de la documentación lingüística. Edit. INALI. México, 2007.

HERMANN Lejarazu, Manuel Álvaro. Códice Muro. Un documento mixteco colonial. Edit. Gobierno Constitucional del Estado de Oaxaca, CONACULTA-INAH y SAI. Oaxaca, México, 2003.

HERNÁNDEZ Ocampo, Lorenzo. Sa'vi dedavi. Poemas de la lluvia. Colección: Diálogos de los Pueblos Originarios de Oaxaca. Edit. Secretaría de Culturas y Artes de Oaxaca, Fundación Alfredo Harp Helú y CONACULTA. Oaxaca, México, 2012.

HOLLENBACH, Bárbara E. Cuatro morfemas funcionales en las lenguas mixtecanas. México. Instituto Lingüístico de Verano, A.C. México, 1990.

HOLLENBACH, Elena E. “El papel del tono en la sintaxis del idioma mixteco”. Ponencia presentada durante el Tercer Encuentro de Escritores en Lengua Mixteca. Huajuapán de León, Oaxaca. Agosto de 1994.

HOLLENBACH, Bárbara E. Paradigma de los pronombres enclíticos del mixteco de Magdalena Peñasco. México. Instituto Lingüístico de Verano. México, 2006.

HOPKINS, Nicholas A. y J. Kathryn Josserand (Coords.). Estudios lingüísticos en lenguas otomangues. Edit. INAH (Colección Científica núm. 68). México, 1979.

ILV. Bibliografía del Instituto Lingüístico de Verano en México, 1935-1984. México, 1985. Págs.: 80-98.

ILV. Sintaxis. México, 1986.

Instituto Nacional de Estadística y Geografía. Encuesta Intercensal. México, 2015.

JANSEN, Maarten y Gabina Aurora Pérez Jiménez. Historia, literatura e ideología de Ñuu Dzauui. El Códice Añute y su contexto histórico-cultural. Coeditado por el Colegio Superior para la Educación Integral Intercultural de Oaxaca (CSEIIO), la Secretaría de Asuntos Indígenas del Gobierno del Estado de Oaxaca (SAI) y el Instituto Estatal de Educación Pública de Oaxaca (IEEPO). Oaxaca, México, 2013. Págs.: 3-7.

JANSEN, Maarten E. R. G. N. *Huisi Tacu*. Estudio comparativo de un libro mixteco antiguo: Codex Vindobonensis Mexicanus I. Tomos I y II. Edit. CEDLA, Incidentele Publicaties 24. Amsterdam, 1982.

JANSEN, Maarten y Gabina Aurora Pérez Jiménez. *Dinastía de Añute. Historia, literatura e ideología de un reino mixteco.* Universidad de Leiden, Holanda, 2000.

JANSEN, Maarten y Gabina Aurora Pérez Jiménez. *Voces del Dzaha Dzavui, mixteco clásico. Análisis y conversión del vocabulario de Fray Francisco de Alvarado (1593).* Edit. Yuu Núu A.C., Universidad de Leiden, Gobierno del Estado de Oaxaca y Colegio Superior de Educación Integral Intercultural de Oaxaca. México, 2009.

JOSSERAND, Kathryn. “El desarrollo de las lenguas mixtecas. Materias para el estudio de las lenguas”. Ponencia presentada durante el tercer encuentro de escritores en lengua mixteca, organizado en Huajuapán de León, Oaxaca, 1994.

JULIÁN Caballero, Juan. “El alfabeto práctico unificado del idioma mixteco”, en: Instituto Indigenista Interamericano (III). *América Indígena*, Vol. 1, Números 2-3. México, 1990. Págs.: 127-149.

JULIÁN Caballero, Juan. “Desarrollo de tu'un savi (lengua mixteca). Recuento de actividades”, en: ROMERO Frizzi, María de los Ángeles (Comp.). *Escribir para dos mundos. Testimonios y experiencias de los escritores mixtecos.* IEEPO/Gobierno del Estado de Oaxaca. Oaxaca, México, 2003. Págs.: 71-131.

KOMENAN, Ferdinand Koaudio. *Tu'un Savi Ñuu Tutioo.* Mixteco de Ayutla. Edit. Creable Publicaciones. México, 2016.

KOMENAN, Ferdinand Koaudio. *Tu'un Savi Ñuu Ndikó Yuu.* Mixteco de Cuanacaxtitlán. Edit. Creable Publicaciones. México, 2016.

LENZ Rodolfo. La oración y sus partes: estudio de gramática general y castellana. Edit. Ávila. Madrid, España. (1935).

Ley de Derechos de los pueblos y Comunidades Indígenas del Estado de Oaxaca. Oaxaca, México, 1998.

Ley General de Derechos Lingüísticos de los Pueblos Indígenas. México, 2003.

LEÓN Vázquez, Octavio. Tonos léxicos en el mixteco de Yucuquimi de Ocampo, Oaxaca. (Tesis de Licenciatura) Universidad Intercultural del Estado de México, México, 2014.

LÓPEZ Bautista, José Santiago, Bernardina Santiago Rojas, Juan Julián Caballero, Gabriel Caballero Morales y Ubaldo López García. *Tu'un Savi* e identidad. Memoria del diplomado: uso, lectura, escritura y gramática de la lengua. Edit. Radiodifusora XETLA “La voz de la Mixteca”, CDI. Secretaría de las Culturas y Artes de Oaxaca, Fundación Alfredo Harp Helú, y *Ve'le Tu'un Savi*, A.C. Oaxaca, México, 2012.

LÓPEZ Castro, Hermenegildo. *Tu'un ndatu'un ñi cha'nu*. Edit. INALI. México, 2011.

LÓPEZ García, Ubaldo, Ignacio Santiago Pérez y otros. Códice Muro. *Tutu Ñuu Na'a*. Edit. Fondo Estatal para la Cultura y las Artes, CIESAS-Oaxaca, Instituto Oaxaqueño de las Culturas Oaxaca, México, 1998.

LÓPEZ García, Ubaldo. *Sa Taxisa'a Ñuyi xin'i kuna'un Ñudavi*. Colección Oaxaca, CIESAS y Gobierno del Estado. México, 1991.

- LÓPEZ García, Ubaldo. Sa'vi. Discursos ceremoniales de Yutsa To'on (Apoala). Edit. H. Ayuntamiento de Santiago Apoala, Fundación Alfredo Harp Helú, Secretaría de Cultura del Gobierno del Estado de Oaxaca, Dirección Gneral de Culturas Populares. Oaxaca, México, 2010. Págs.: 166-167.
- LÓPEZ Gaitán, Hilda. La concepción del espacio de los mixtecos de Santiago Ixtaltepec a partir de los topónimos. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS, México, 2004.
- LÓPEZ Ortiz, Pedro Constancio. Análisis morfosintáctico del mixteco de Yucuhiti, Tlaxiaco, Oax. (Tesis de Licenciatura en Etnolingüística) Pátzcuaro, Michoacán, México, 1982.
- Memoria del congreso de Ve'e *Tu'un Savi*, A.C. Mixteca, 1998 (Manuscrito).
- MENDOZA Ruíz, Juana. Manual para la enseñanza-aprendizaje de tu'un savi. Producción de material didáctico y difusión. (Tesis de Licenciatura). Universidad Intercultural del Estado de Guerrero. Guerrero, México, 2012.
- MENDOZA Ruíz, Juana. Fonología segmental y patrones tonales de tu'un savi de Alcozauca, Guerrero. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS, México, 2015.
- MONTEMAYOR, Carlos. El cuento indígena de tradición oral. Notas sobre sus fuentes y clasificaciones. Edit. CIESAS. México, 1996. Pág.:28.
- NAKAMURA, Mutsuo. Programa de formación de etnolingüistas (primera generación 1979-1982). Una comparación de dos experiencias etnolingüísticas y educativas de egresados

- otomíes y mixtecos (Tesis para obtener el grado de maestro en Antropología Social). México, CIESAS. 2000.
- NARCISO Morales, Benito. Monografía y diccionario mixteco Ayutla, Guerrero. Edit. Organización Independiente de Pueblos Mixtecos-Tlapanecos, H. Ayuntamiento de Ayutla, Guerrero, Culturas Populares y PACMYC. México, 1996.
- OIT. Convenio No. 169 sobre pueblos indígenas y tribales. Edit. Oficina para América Central y Panamá. Costa Rica, 1996. Págs.: 33-34.
- ORTIZ Castro, Ignacio. Acercamiento a la filosofía y la ética del mundo mixteco (Colección Diálogos). Edit. Secretaría de Cultura del Gobierno del estado de Oaxaca y CONACULTA-Culturas Populares e Indígenas. Oaxaca, México, 2006.
- ORTIZ Cruz, Juan de Dios. Breve diccionario de la lengua mixteca (variante dialectal de la Mixteca alta). s/e. San Miguel el Grande, Tlaxiaco, Oax., s/f.
- PÉREZ Castro, Tiburcio. (Te ni natáka tutu yo'o). Tu'un nochi si tu'un savi. Edit. INALI. México, 2007.
- PÉREZ Jiménez, Gabina Aurora. Sahìn Sàu. Curso de lengua mixteca (variante de Ñuè Ndéyá). Edit. Universidad de Leiden y Colegio Superior para la Educación Integral Intercultural de Oaxaca. Oaxaca, México, 2008.
- RAMÍREZ Pérez, Elodia. La predicación no verbal y las construcciones copulares en el tnu'u²³ dau²³ de Santa María Peñoles, Etlá, Oaxaca. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoeuropea). CIESAS, México, 2014.

RAMÍREZ, Rafael. “La incorporación de los indígenas por medio del idioma castellano”, en: SEP. Cómo dar a todo México un idioma. Edit. Biblioteca del Maestro Rural Mexicano. Vol. IV. México, 1928. Págs.: 47-48.

Real Academia Española. Madrid, España, 1999.

Relatorias de los encuentros de escritores en lengua mixteca. 1990, 1991, 1994, 1995, 1996 y 1997.

Relatorias de los congresos I, II, VII, VIII y IX de *Ve'e Tu'un Savi* (1998, 1999, 2004, 2005 y 2006).

REYES, Antonio de los: Arte de la lengua mixteca. 1593.

ROBLES García, Nelly M. (Edit.). Procesos de cambio y conceptualización del tiempo. Edit. CONACULTA-INAH. México, 2001.

ROJAS Santiago, Herminia. El valor del bilingüismo: Ideologías y prácticas lingüísticas en una comunidad ñuu savi de Oaxaca. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS, México, 2011.

ROMERO Frizzi, María de los Ángeles (Comp.) Escribir para dos mundos. Testimonios y experiencias de los escritores mixtecos. Edit. IEEPO/Gobierno del Estado de Oaxaca. Oaxaca, México, 2003.

SÁNCHEZ Sánchez, Ernesto L. Kuentu jnuhun vii ti ja jini jnu-ni jiin san sau ñuu Yosondúa, Oaxaca. Edit. INALI. México, 2007.

SANTOS Reyes, Jovito Federico. La descripción fonológica de la lengua mixteca de San Juan Diquiyú y sus implicaciones para la escritura. (Tesis de Maestría en Lingüística Indoamericana). CIESAS, México, 2009.

SANTOS Reyes, Jovito F. Textos escolares para el nivel de secundarias de los tres grados.

SEP/INALI. Catálogo de las Lenguas Indígenas Nacionales. Variantes Lingüísticas de México con sus autodenominaciones y referencias geoestadísticas. México, 2009.

SMITH Stark, Thomas C. El estado actual de los estudios de las lenguas mixtecas y zapotecanas. Abril de 1994. (Mecanoscrito).

SPORES, Ronald. Ñuu Ñudzahui, la mixteca de Oaxaca. la evolución de la cultura mixteca desde los primeros pueblos preclásicos hasta la independencia. Fondo Editorial del IEEPO. Oaxaca, México, 2007.

STARK Campbell. Diccionario Básico del Mixteco de Xochapa, Guerrero. México. Comp. Sharon (Sara) Stark C., Andrey (Andrea) Johnson P., Benita González de Guzmán. Instituto Lingüístico de Verano. México, 1999.

TATYISAVI, Kalu. Kuiya uvi ve'ei: 1521. s/e. México, 2011.

TATYISAVI, Kalu. Viko: Savi-taty-yu'va-ka'ni. Fiesta de la lluvia-Viento-Hielo, Calor. Estaciones inolvidadas-. s/e. México, 2011.

TATYISAVI, Kalu. Ntia'a, ta'vi Ñuu Savi. Ñuu Savi nonato. –ópera para mudos. s/e. México, 2011.

TATYISAVI, Kalu. Savi Iya kuaa. –Lluvia nocturna. s/e. México, 2010.

TORRES Buitrago, Melany, et al. *Lenguas Tonales*. Universidad del Valle. Facultad de Humanidades. Licenciatura en lenguas extranjeras. Fonología y Morfología (presentación Prezzi). 21 de enero de 2016.

VÁSQUEZ Peralta, Rodrigo. *Gramática popular del Sur de Puebla (Mecanoscrito)*. Xayacatlán de Bravo, Pue. 2001.

VERDEGUER Puig, Enrique y Leticia Álvarez Alonso. *La globalización*. Edit. Acwnro Editorial. España, 2001.

VE'E TU'UN SAVI “Academia de la Lengua Mixteca” A.C. Bases para la escritura de tu'un savi. Edit. Secretaría de Cultura del Gobierno del Estado de Oaxaca y CONACULTA. Oaxaca, México, 2007.

ZYLSTRA, Carol F. 1991. “A syntactic sketch of Alacatlalzala Mixtec” en: *Studies in the Syntax of Mixtecan Languages*. Vol. 3. A publication of The Summer Institute of Linguistics and The University of Texas at Arlington, 1991. Págs.: 1-177.

Dirección electrónica:

<http://definicion.de/puntuacion/#ixzz4JurMItif>

<http://www.usal.es/teoriaeducacion>.

<http://definicion.de/tono/>.

www.ebah.com.br/content/ABAAAgZgwAF/categorias-gramaticales

ÑA YOSO

Iin ña yoso: Tu'un kuiti

CSEIIO	Colegio Superior para la Educación Integral Intercultural de Oaxaca
SAI	Secretaría de Asuntos Indígenas
IEEPO	Instituto Estatal de Educación Pública de Oaxaca
ILV	Instituto Lingüístico de Verano
DGEI	Dirección General de Educación Indígena
INAH	Instituto Nacional de Antropología e Historia
Comp.	Compilador, compiladora, compilación
Edit.	Editorial
Eds.	Editores
SEP	Secretaría de Educación Pública
INI	Instituto Nacional Indigenista
CCIMA	Centro Coordinador Indigenista de la Mixteca Alta
A.C.	Asociación Civil
<i>CID-ÑUU SAVI</i>	Centro de Investigación y Difusión Ñuu Savi
FIOB	Frente Indígena de Organizaciones Binacionales
CIESAS	Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social
IOC	Instituto Oaxaqueño de las Culturas
CIS-INAH	Centro de Investigaciones Superiores del Instituto Nacional de Antropología e Historia
INEGI	Instituto Nacional de Estadística y Geografía

INALI	Instituto Nacional de Lenguas Indígenas
LGDLPI	Ley General de Derechos Lingüísticos de los Pueblos Indígenas
CDI	Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas
EZLN	Ejército Zapatista de Liberación Nacional
OIT	Organización Internacional del Trabajo
CONACULTA	Consejo Nacional para la Cultura y las Artes
UTM	Universidad Tecnológica de la Mixteca
CELIAC	Centro Editorial de Literatura en Lenguas Indígenas, Asociación Civil
INPI	Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas
AFI	Alfabeto Fonético Internacional
Gro.	Guerrero
Oax.	Oaxaca
Pue.	Puebla
Cfr.	Con referencia, confróntese
V	Vocal
VV	Doble vocal, vocal alargada
V'	Vocal glotal
V ⁿ	Vocal nasal
C	Consonante
CV	Consonante, vocal
CVV	Consonante, vocal, vocal
CVCV	Consonante, vocal, consonante, vocal

CV'	Consonante, vocal glotal
CV ⁿ	Consonante, vocal nasal
VCV	Vocal, consonante, vocal
CV'V	Consonante, vocal glotal, vocal
V-V	Intervocálica
#_V	A inicio de palabra
VSO	Verbo, sujeto, objeto
SVOD y OI	Sujeto, verbo, objeto directo y objeto indirecto
CLF	Clasificador
PRON	Pronominal
HOM	Hombre
HUM	Humano
MUJ	Mujer
ANIM	Animal
COS	Cosa
LIQ	Líquido
LIB	Libre
MAD	Madera/mueble
FRUT	Fruta
DEID	Deidad
1SG	Primera persona singular
2SG	Segunda persona singular
3SG	Tercera persona singular
SG	Singular

N	Neutro
M	Masculino
F	Femenino
ADV	Adverbio
ANC	Anciano
COP	Cópula
PL	Plural
1PL.IN	Primera persona plural inclusivo
1PL.EX	Primera persona plural exclusivo
2PL	Segunda persona plural
3PL	Tercera persona plural
EXH	Exhortativo
IMP	Imperativo
IN	Inclusivo
EX	Exclusivo
INSTR	Instrumento
REITER	Reiterativo
CAUS	Causativo
VBR	Verbalizador
CONV	Convertidor
PROG	Progresivo
ANIM	Animal
REITER	Reiterativo
POT	Potencial

vi.	verbo intransitivo
vt.	verbo transitivo
vc.	verbo causativo
FN	Frase nominal
FV	Frase verbal
ADJ	Adjetivo
DEM	Demostrativo
INTERR	Interrogativo
COM	Completivo
HAB	Habitual
INTENS	Intensificador
FADJ	Frase adjetival
LIT	Literal
ADJ+ADJ	Adjetivo más adjetivo
N+N	Nombre más nombre
N+ADJ	Nombre más adjetivo
PERS.SING.ANC.	Persona, singular, anciano
OB.GM	Objeto geométrico
a.C	antes de Cristo
d.C	después de Cristo
Ibídem	Obra citada inmediatamente antes
Ibíd.	Cita que aparece en la misma obra que se ha citado anteriormente
Coords.	Coordinadores

et al.	Y otros
Pág.	Página
Págs.	Páginas
s/f	Sin fecha
s/e	Sin editorial
op. cit.	Obra citada
∅	Cero o vacío
()	Sin marca que indica tono medio

Ùvi ña yoso: Kue ña tyíkuaa nùú Ñuu Savi

Kue tu'un tsà'a ña tyíkuaa kúmí kue nà Ñuu Savi yo'o tya tono tyíkuaa ña ta òko ta òko.

Tono nixi kua'á ka tya'ntya inùú tyíkuaa nà

<i>Vocablos de mayor frecuencia</i>	<i>Variantes</i>	<i>Núm.</i>
iin	iin, ñii, een	<i>uno</i>
uvi	uu, ivi, ovi, ui, eve, owi	<i>dos</i>
uni	oni, uñi	<i>tres</i>
kumi	komi, kuun, jimi, kîmi	<i>cuatro</i>
u'un	o'on	<i>cinco</i>
iñu	iño, iyu, ñiño	<i>seis</i>
uxa	usa, uja, uxe, utsa, ujia, utya, ujie	<i>siete</i>

una	ona, uña, ñuna	<i>ocho</i>
ìn	iin, ñìì, èèn	<i>nueve</i>
uxi	utyi, uxu, usi, uji, utsi, yusi, uxri	<i>diez</i>
uxi iin	utyi iin, utyi iin, utsi iin, uxi een, usi iin, usi iin, uji iin, uji iin, uxri iin	<i>once</i>
uxi uvi	uxi uu, utyi uvi, uxi ivi, uxu ovi, uxi ui, utsi uvi, usi ivi, uxi ovi, usi uu, uji uu, uxi eve, uxi owi	<i>doce</i>
uxi uni	utyi uni, uxi oni, uxu oni, utyi uñi, usi uni, utsi uni, uji uni, usi oni, utsi uñi, uxri uni	<i>trece</i>
uxi kumi	uxi kuun, uxi komi, utyi kumi, uxu kumi, uxu komi, utsi kumi, uxi jimi, usi jimi, uxri jimi, uxi kimi, uji kuun, uxi koon, utsi komi	<i>catorce</i>
xa'un	sa'un, tya'un, ñe'un, xa'on, tsa'un, ja'un, xe'un, ña'un	<i>quince</i>
xa'un iin	sa'un iin, xa'un iin, xa'un ñii, tya'un iin, tya'un iin, ñe'un iin, tsa'un iin, ja'un iin, xa'un een, xa'on iin, ña'un iin, sa'un een	<i>dieciséis</i>
xa'un uvi	xa'un uu, xa'un ovi, sa'un ivi, tya'un uvi, sa'un ui, sa'un uu, xa'un ivi, ja'un uu, ñe'un uvi, ñe'un uu, xe'un uvi, xa'on uu, tya'un ivi, ña'un uvi, xa'un eve, xa'un owi, tya'un ui	<i>diecisiete</i>
xa'un uni	sa'un uni, xa'un oni, tya'un uni, sa'on uni, tya'un uñi, ñe'un uni, tsa'un uni, ja'un uni, xe'un uni, ña'un uni, sa'un oni, tsa'un uñi	<i>dieciocho</i>

xa'un kumi	xa'un kuun, xa'un komi, tya'un kumi, sa'un kumi, sa'un komi, ñe'un jimi, tsa'un kumi, ja'un kuun, sa'un kuun, xa'on kumi, xe'un kimi, xa'on kuun, tya'un komi, xra'un jimi, ña'un kumi, xa'un koon, tsa'un komi	<i>diecinueve</i>
oko	iko	<i>veinte</i>
uvi xiko	uu xiko, uu diko, ivi diko, ovi siko, ui diko, uvi diko, ivi jiko, eve jiko, uvi ziko, owi xiko	<i>cuarenta</i>
iin tuvi	iin tuu, en tuu, iin too, iin toto	<i>cuatrocientos</i>
iin titni	iin titni, een tetne, iin tini, iin titin, iin ti'ndi	<i>ocho mil</i>

Ta nùú ínkaa kue xí'na ñu'u kue ña tyíkuaa kue yo'o tsàku xìni yo'o tya iin tútú ke'en sà'an ká'an nà; ntànè'e nà kue tu'un ña kua'á ka tsátyuun nà, tya tsà'a ña ka ra tyínáni nà ña 'kue tu'un ntásá'a inùú tonò kuu tyaa nà' tya kákúu koyi kue tu'un ña kuatyuun nà iin ntika'nu ni tatu kunka'vi nà, tya kòò ña ntakanini nà vari mà ntasama nà tonò ká'an nà ta ñuu ta ñuu.

Vityi ra nìnu yo'o nùú tsàku yo'o iin kue tu'un ña ntásá'a inùú tonò kuu tyaa nà kue ña tyíkuaa nùú Tu'un Savi:

Tu'un ña ntásá'a inùú tyaa nà

<i>Vocablos unificados</i>	<i>Español</i>	<i>Núm.</i>	<i>Vocablos unificados</i>	<i>Español</i>	<i>Núm.</i>
iin	<i>uno</i>	1	ìin	<i>nueve</i>	9
uvi	<i>dos</i>	2	uxi	<i>diez</i>	10
uni	<i>tres</i>	3	xa'un	<i>quince</i>	15
kumi	<i>cuatro</i>	4	oko	<i>veinte</i>	20
u'un	<i>cinco</i>	5	uvi xiko	<i>cuarenta</i>	40
iñu	<i>seis</i>	6	iin tuvi	<i>cuatrocientos</i>	400
uxa	<i>siete</i>	7	iin titni	<i>ocho mil</i>	8,000
una	<i>ocho</i>	8			

Ta kue nà ká'an Tu'un Savi tya, kuntane'e nà nùú ínkaa kue ña tyíkuaa, tsàku xini yo'o, tu'un ña kuè tsátyúun ka nà vityi, tya kákúu ña: “iin tuvi” tya ño'o ra kuni ña katyia ña nùú iin tútú ña kuu kùmi ña ù'un xiko kuu ña tya “iin titni” kuu nùú ntútútu òko ña kuu iin tuvi a iin tùmì kui.

Tu'un ña kuu ntakatu'un nà kuu ña ntyíí nì kàna kue tu'un kue yo'o; tya kue tu'un yo'o tya tsànà'a yatá ña yee ña mantya ta ntsàin kitsaa kue tó'o sà'an xtyila ka tya ntsitsàtyùun nà ña ka'vi nà ta òko ta òko. Tian ta nì kì'vi ña kuu sà'an xtyila ka tya, kue tu'un nà ra sàtsìo nà ña tya ika ra nì kìtsàa ká'an nà ña takua ká'an nà ña “kua'á” ta ña'a kuu, ña “kua'á xe” ña'a kuu; tono tu'un ña ká'an ña vasa kuu ka'vi nà ña. Tya ña kuè kuni nà kuu ña tutyii kuatyuun kue nà Ñuu Savi ña, vari ña kuni so nà kuu ña, ná kuni nà ña yee kue tu'un ka'vi nà takua mà nàa ña. Nùú tutù ntyàa tá *Antonio de los Reyes* ta *Siglo XVI* ta kuia (1593) “*Arte en Lengua Mixteca*”, yo'o kuu nùú ntákáni rà nixi ntsìkà'an nà tsi iin ñuu nani *Zenzontepec* tya nùú sà'an *náhuatl* tya nani ña “Ñuu Iin Tùvi Yuku”. Tya tà Francisco de Alvarado, nùú tutù rà ña nani *Vocabulario de la Lengua Mixteca*, tya sani suu ni kuia nì kàna ña tono tutù tyà ínkaa xini yo'o (1593) tya ntéta tuku kue tu'un ña tyíkuaa nà tya kuu ña: “een tuvi” tya suu saan ni kunia katyia “iin tùmì” tsi ña kuu “een tetne” tya kunia katyia “kuu nùú ntútútu òko ña kuu iin tuvi a iin tùmì” tya nùú sà'an yo'o tya kuu ka'an nà iin yàka. Tatu ná ntántúku nà kue tu'un yo'o nùú tu'un káká'an kue nà ká'an Tu'un Savi yo'o tya kuntane'e nà ta'an kue tu'un yo'o tono kíkúu kue ña: tuvi, tuu, too, tüvi tsi titni, titni, tini, titin, tetne, titin, tya kuu koyi kue tu'un takua ka'an nà ña kua'á xe kue ña'a kuu a ta kue sava ka kue ta'an sà'an yo'o tya kunia katyia ña tu'un ña tyíkuaa kuu ña.

Sàka vityi ka ni ra ntànè'e nà ña yee ii kue ñuu nùú tsátyúun ii nà ta'an kue tu'un ña tyíkuaa nà, tya kue ñuu yo'o kuu: *Cuyamecalco Villa de Zaragoza, San Juan Bautista Cuicatlán* tsi Ñuu Nùú Ntuva kuu kue ñuu nùú tsátyúun ii nà tu'un tono

“túvi” tya tsi tu'un yo'o ká'vi nà kue itu a níí tya ña kuu tu'un “tí'ndí” yo'o tya tsátyúun nà ña takua ka'an nà “ùvi tùmí ùtsi xiko”. Tono tu'un ña ta ntsàin ka kitsaa kue tó'o sà'an xtyila tya tu'un ña ntsàtsàtyúun nà takua ka'an nà “ocho mil” kuu “tí'ndí”; ta kue ñuu nani *San Antonio Tepetlapa, Santiago Jamiltepec, San Antonino Monteverde, San Pedro y San Pablo Teposcolula, Ñuu Nùú Ntuva* tya tsátyúun nà “toto” takua ka'vi nà mantya iin tùmí; tya ño'o ra ki'in nà ña ká'vi nà staa a ntyi ka ña'a.

Tya nìnu yo'o, káa ntyaa kue ña tyíkuua nà, tya ña ka'vi nà iin mantya òko kákúu ña:

Nixi kitsaa ká'vi nà

Tu'un Savi	Desarrollo	Núm.
iin	1 + 0	1
uvi	2 + 0	2
uni	3 + 0	3
kumi	4 + 0	4
u'un	5 + 0	5
iñu	6 + 0	6
uxa	7 + 0	7
una	8 + 0	8
ìn	9 + 0	9
uxi	10 + 0	10
uxi iin	10 + 1	11
uxi uvi	10 + 2	12
uxi uni	10 + 3	13
uxi kumi	10 + 4	14
xa'un	15 + 0	15
xa'un iin	15 + 1	16
xa'un uvi	15 + 2	17
xa'un uni	15 + 3	18
xa'un kumi	15 + 4	19
oko	20 + 0	20

Tono káa ntyaa kue ña tyíkuua kue yo'o, tya tono káa ntyaa ña tono ta ka'vi nà iin mantya ùtsi nùú sà'an xtyila; ta nùú sà'an nà yo'o tya tsà'a ña ká'vi nà ta òko ta òko tya saan káa ntyaa ña tya sani ínkaa tuku ña xi'na mantya ùtsi tono ta ká'vi nà ta ùtsi ta ùtsi.

Tya tu'un ña kuu “oko” ka tya kuni ña katyia 20 nùú sà'an xtyila; ño'o kuu ña tyíkuaa ntakunkaa ta ká'vi nà ta òko ta òko. Tsà'a ña ka tya, na kitsaa ka'vi nà ítyí nùú ka tya yee kí'in nà tu'un yo'o takua kana ña ùvi, ña ùni tono $2 \times 20 = 40$, $3 \times 20 = 60$, mantya tsaa nà tsi $19 \times 20 = 380$ sana “iin tuvi” ña kuu 1×400 , tya yo'o kuu nùú tsínu ká'vi nà tsi tu'un òko ka.

Nìnu yo'o ínkaa ña tyíkuaa “òko iin” tya saan ra tsaa nà “ùvi xiko” tya sana ta òko ta òko mantya tsaa nà “iin tùmí”:

Ña ùvi ká'vi nà

Tu'un Savi	Desarrollo	Núm.	Tu'un Savi	Desarrollo	Núm.
oko iin	$20 + 1$	21	uvi xiko	2×20	40
oko uvi	$20 + 2$	22	uni xiko	3×20	60
oko uni	$20 + 3$	23	kumi xiko	4×20	80
oko kumi	$20 + 4$	24	u'un xiko	5×20	100
oko u'un	$20 + 5$	25	iñu xiko	6×20	120
oko iñu	$20 + 6$	26	uxa xiko	7×20	140
oko uxa	$20 + 7$	27	una xiko	8×20	160
oko una	$20 + 8$	28	ìn xiko	9×20	180
oko ìn	$20 + 9$	29	uxi xiko	10×20	200
oko uxi	$20 + 10$	30	uxi iin xiko	11×20	220
oko uxi iin	$20 + 10 + 1$	31	uxi uvi xiko	12×20	240
oko uxi uvi	$20 + 10 + 2$	32	uxi uni xiko	13×20	260
oko uxi uni	$20 + 10 + 3$	33	uxi kumi xiko	14×20	280

oko uxi kumi	20 + 10 + 4	34	xa'un xiko	15 x 20	300
oko xa'un	20 + 15	35	xa'un iin xiko	16 x 20	320
oko xa'un iin	20 + 15 + 1	36	xa'un uvi xiko	17 x 20	340
oko xa'un uvi	20 + 15 + 2	37	xa'un uni xiko	18 x 20	360
oko xa'un uni	20 + 15 + 3	38	xa'un kumi xiko	19 x 20	380
oko xa'un kumi	20 + 15 + 4	39	iin tuvi	1 x 400	400

Tatu ná kuntyee va'a nà tya, tu'un ña kuu “òko” tya tsátyúun nà ña mantya tsaa nà òko tsà'un kùmi, tya ta ká'an nà “ùvi xiko” tya sáma, tu'un yo'o kuu ña tsátyúun nà ta ká'vi nà kuá'an ítyí nùú ta òko ta òko, xíta nà ntusu káxi <o> tya kí'in nà xi ká'an nà “xiko”.

Nti'i kue ña tyíkuaa tya ntakunkaa ña tsio kua'a vari tsio sátyi ntakunkaa kue ña kua'á xe ka ya'vi tonò káa kue ña kitsaa 21 tya tsáa ña 39, tya yee tuku kue ña xoo ka ya'vi tya ntakunkaa ña tsio sátyi tonò kíkúu kue ña 40 mantya 380.

Ña tonò ká'vi nà santi'i yo'o kuu nùú ká'vi nà su'a $20^2 = 20 \times 20 = 400$, ño'o kuu ña nani “iin tuvi” a iin tùmì mantya tsaa nà “iin titni” a iin yàka tya, ña santi'i kuu “oko titni” kua'á xe ka kuu ño'o; “iin tuvi” yo'o tya ná ki'in nà ña tyita'an nà tsi kue ña tyíkuaa 1 mantya 19 tya ika kuu nùú kána kue ña tyíkuaa nùú ntákúnkáa ta iin tùmì ta iin tùmì; “uvi tuvi” = 800, “uni tuvi” = 1200, “kumi tuvi” = 1600, su'a ká'vi nà kuá'an ítyí nùú, mantya tsaa nà “xa'un kumi tuvi” a tsà'un kùmi tùmì tya ya'vi ña 7600, tya kuatyuun nà kuá'an ítyí nùú kuu ña 20×400 (ta ño'o tya kòò ña nì tyàa nà)vari ña tyíkuaa ntákúnkáa kuu 8,000, ño'o ra nani ña “iin titni”.

Tsiniñu'u ká'an nà ña kue ña tyíkuaa tsátyúun nà takua ka'vi nà kákúu kue ña ntásá'a kua'á: “iin”, “oko”, “iin tuvi” tsi ña kuu “iin titni” a iin yàka.

Ná tyíkuaa nà tsi ña kuu “iin tuvi”, tya yee kitsaa nà tsi 1 mantya 39 saan takua tsaa nà ka'vi nà 439, ika ra sana ki'in tuku nà 20 takua tsaa nà ña kuu “uvi tuvi” a ùvi tùmí, tya ña santi'i ra ntaki'in tuku nà ka'vi nà tsi 20, tian kue nti'i nùú ntákúnkaa ña saan mantya tsaa nà “iin titni” a iin yàka.

Ña ùni ká'vi nà

Tu'un Savi	Desarrollo	Num.
iin tuvi iin	$1 \times 400 + 1$	401
iin tuvi uvi	$1 \times 400 + 2$	402
iin tuvi uni	$1 \times 400 + 3$	403
iin tuvi kumi	$1 \times 400 + 4$	404
iin tuvi u'un	$1 \times 400 + 5$	405
iin tuvi iñu	$1 \times 400 + 6$	406
iin tuvi uxa	$1 \times 400 + 7$	407
iin tuvi una	$1 \times 400 + 8$	408
iin tuvi ìn	$1 \times 400 + 9$	409
iin tuvi uxi	$1 \times 400 + 10$	410
iin tuvi uxi iin	$(1 \times 400) + (10 + 1)$	411
iin tuvi uxi uvi	$(1 \times 400) + (10 + 2)$	412
iin tuvi uxi uni	$(1 \times 400) + (10 + 3)$	413
iin tuvi uxi kumi	$(1 \times 400) + (10 + 4)$	414
iin tuvi xa'un	$(1 \times 400) + 15$	415

iin tuvi xa'un iin	$(1 \times 400) + (15 + 1)$	416
iin tuvi xa'un uvi	$(1 \times 400) + (15 + 2)$	417
iin tuvi xa'un uni	$(1 \times 400) + (15 + 3)$	418
iin tuvi xa'un kumi	$(1 \times 400) + (15 + 4)$	419
iin tuvi oko	$(1 \times 400) + 20$	420
iin tuvi oko iin	$(1 \times 400) + (20 + 1)$	421
iin tuvi oko uvi	$(1 \times 400) + (20 + 2)$	422
iin tuvi oko uni	$(1 \times 400) + (20 + 3)$	423
iin tuvi oko kumi	$(1 \times 400) + (20 + 4)$	424
iin tuvi oko u'un	$(1 \times 400) + (20 + 5)$	425
iin tuvi oko iñu	$(1 \times 400) + (20 + 6)$	426
iin tuvi oko uxa	$(1 \times 400) + (20 + 7)$	427
iin tuvi oko una	$(1 \times 400) + (20 + 8)$	428
iin tuvi oko ìn	$(1 \times 400) + (20 + 9)$	429
iin tuvi oko uxi	$(1 \times 400) + (20 + 10)$	430
iin tuvi oko uxi iin	$(1 \times 400) + (20 + 10 + 1)$	431
iin tuvi oko uxi uu	$(1 \times 400) + (20 + 10 + 2)$	432
iin tuvi oko uxi uni	$(1 \times 400) + (20 + 10 + 3)$	433
iin tuvi oko uxi kumi	$(1 \times 400) + (20 + 10 + 4)$	434
iin tuvi oko xa'un	$(1 \times 400) + (20 + 15)$	435

iin tuvi oko xa'un iin	$(1 \times 400) + (20 + 15 + 1)$	436
iin tuvi oko xa'un uvi	$(1 \times 400) + (20 + 15 + 2)$	437
iin tuvi oko xa'un uni	$(1 \times 400) + (20 + 15 + 3)$	438
iin tuvi oko xa'un kumi	$(1 \times 400) + (20 + 15 + 4)$	439
iin tuvi uvi xiko	$(1 \times 400) + (2 \times 20)$	440
iin tuvi uni xiko	$(1 \times 400) + (3 \times 20)$	460
iin tuvi kumi xiko	$(1 \times 400) + (4 \times 20)$	480
iin tuvi u'un xiko	$(1 \times 400) + (5 \times 20)$	500
iin tuvi iñu xiko	$(1 \times 400) + (6 \times 20)$	520
iin tuvi uxa xiko	$(1 \times 400) + (7 \times 20)$	540
iin tuvi una xiko	$(1 \times 400) + (8 \times 20)$	560
iin tuvi òn xiko	$(1 \times 400) + (9 \times 20)$	580
iin tuvi uxi xiko	$(1 \times 400) + (10 \times 20)$	600
iin tuvi uxi iin xiko	$(1 \times 400) + (10 + 1 \times 20)$	620
iin tuvi uxi uvi xiko	$(1 \times 400) + (10 + 2 \times 20)$	640
iin tuvi uxi uni xiko	$(1 \times 400) + (10 + 3 \times 20)$	660
iin tuvi uxi kumi xiko	$(1 \times 400) + (10 + 4 \times 20)$	680
iin tuvi xa'un xiko	$(1 \times 400) + (15 \times 20)$	700
iin tuvi xa'un iin xiko	$(1 \times 400) + (15 + 1 \times 20)$	720

iin tuvi xa'un uvi xiko	$(1 \times 400) + (15 + 2 \times 20)$	740
iin tuvi xa'un uni xiko	$(1 \times 400) + (15 + 3 \times 20)$	760
iin tuvi xa'un kumi xiko	$(1 \times 400) + (15 + 4 \times 20)$	780
uvi tuvi	2×400	800
uvi tuvi u'un xiko	$(2 \times 400) + (5 \times 20)$	900
uvi tuvi uxi xiko	$(2 \times 400) + (10 \times 20)$	1,000
uvi tuvi xa'un xiko	$(2 \times 400) + (15 \times 20)$	1,100
uni tuvi	3×400	1,200
uni tuvi u'un xiko	$(3 \times 400) + (5 \times 20)$	1,300
uni tuvi uxi xiko	$(3 \times 400) + (10 \times 20)$	1,400
uni tuvi xa'un xiko	$(3 \times 400) + (15 \times 20)$	1,500
kumi tuvi	4×400	1,600
kumi tuvi u'un xiko	$(4 \times 400) + (5 \times 20)$	1,700
kumi tuvi uxi xiko	$(4 \times 400) + (10 \times 20)$	1,800
kumi tuvi xa'un xiko	$(4 \times 400) + (15 \times 20)$	1,900
u'un tuvi	5×400	2,000
u'un tuvi u'un xiko	$(5 \times 400) + (5 \times 20)$	2,100
u'un tuvi uxi xiko	$(5 \times 400) + (10 \times 20)$	2,200
u'un tuvi xa'un xiko	$(5 \times 400) + (15 \times 20)$	2,300
iñu tuvi	6×400	2,400

iñu tuvi u'un xiko	$(6 \times 400) + (5 \times 20)$	2,500
iñu tuvi uxi xiko	$(6 \times 400) + (10 \times 20)$	2,600
iñu tuvi xa'un xiko	$(6 \times 400) + (15 \times 20)$	2,700
uxa tuvi	7×400	2,800
uxa tuvi u'un xiko	$(7 \times 400) + (5 \times 20)$	2,900
uxa tuvi uxi xiko	$(7 \times 400) + (10 \times 20)$	3,000
uxa tuvi xa'un xiko	$(7 \times 400) + (15 \times 20)$	3,100
una tuvi	8×400	3,200
una tuvi u'un xiko	$(8 \times 400) + (5 \times 20)$	3,300
una tuvi uxi xiko	$(8 \times 400) + (10 \times 20)$	3,400
una tuvi xa'un xiko	$(8 \times 400) + (15 \times 20)$	3,500
ìn tuvi	9×400	3,600
ìn tuvi u'un xiko	$(9 \times 400) + (5 \times 20)$	3,700
ìn tuvi uxi xiko	$(9 \times 400) + (10 \times 20)$	3,800
ìn tuvi xa'un xiko	$(9 \times 400) + (15 \times 20)$	3,900
uxi tuvi	10×400	4,000
uxi tuvi u'un xiko	$(10 \times 400) + (5 \times 20)$	4,100
uxi tuvi uxi xiko	$(10 \times 400) + (10 \times 20)$	4,200
uxi tuvi xa'un xiko	$(10 \times 400) + (15 \times 20)$	4,300
uxi iin tuvi	$10 + 1 \times 400$	4,400

uxi iin tuvi u'un xiko	$(10 + 1 \times 400) + (5 \times 20)$	4,500
uxi iin tuvi uxi xiko	$(10 + 1 \times 400) + (10 \times 20)$	4,600
uxi iin tuvi xa'un xiko	$(10 + 1 \times 400) + (15 \times 20)$	4,700
uxi uvi tuvi	$10 + 2 \times 400$	4,800
uxi uvi tuvi u'un xiko	$(10 + 2 \times 400) + (5 \times 20)$	4,900
uxi uvi tuvi uxi xiko	$(10 + 2 \times 400) + (10 \times 20)$	5,000
uxi uvi tuvi xa'un xiko	$(10 + 2 \times 400) + (15 \times 20)$	5,100
uxi uni tuvi	$10 + 3 \times 400$	5,200
uxi uni tuvi u'un xiko	$(10 + 3 \times 400) + (5 \times 20)$	5,300
uxi uni tuvi uxi xiko	$(10 + 3 \times 400) + (10 \times 20)$	5,400
uxi uni tuvi xa'un xiko	$(10 + 3 \times 400) + (15 \times 20)$	5,500
uxi kumi tuvi	$10 + 4 \times 400$	5,600
uxi kumi tuvi u'un xiko	$(10 + 4 \times 400) + (5 \times 20)$	5,700
uxi kumi tuvi uxi xiko	$(10 + 4 \times 400) + (10 \times 20)$	5,800
uxi kumi tuvi xa'un xiko	$(10 + 4 \times 400) + (15 \times 20)$	5,900
xa'un tuvi	15×400	6,000
xa'un tuvi u'un xiko	$(15 \times 400) + (5 \times 20)$	6,100
xa'un tuvi uxi xiko	$(15 \times 400) + (10 \times 20)$	6,200
xa'un tuvi xa'un xiko	$(15 \times 400) + (15 \times 20)$	6,300
xa'un iin tuvi	$15 + 1 \times 400$	6,400

xa'un iin tuvi u'un xiko	$(15 + 1 \times 400) + (5 \times 20)$	6,500
xa'un iin tuvi uxi xiko	$(15 + 1 \times 400) + (10 \times 20)$	6,600
xa'un iin tuvi xa'un xiko	$(15 + 1 \times 400) + (15 \times 20)$	6,700
xa'un uvi tuvi	$15 + 2 \times 400$	6,800
xa'un uvi tuvi u'un xiko	$(15 + 2 \times 400) + (5 \times 20)$	6,900
xa'un uvi tuvi uxi xiko	$(15 + 2 \times 400) + (10 \times 20)$	7,000
xa'un uvi tuvi xa'un xiko	$(15 + 2 \times 400) + (15 \times 20)$	7,100
xa'un uni tuvi	$15 + 3 \times 400$	7,200
xa'un uni tuvi u'un xiko	$(15 + 3 \times 400) + (5 \times 20)$	7,300
xa'un uni tuvi uxi xiko	$(15 + 3 \times 400) + (10 \times 20)$	7,400
xa'un uni tuvi xa'un xiko	$(15 + 3 \times 400) + (15 \times 20)$	7,500
xa'un kumi tuvi	$15 + 4 \times 400$	7,600
xa'un kumi tuvi u'un xiko	$(15 + 4 \times 400) + (5 \times 20)$	7,700
xa'un kumi tuvi uxi xiko	$(15 + 4 \times 400) + (10 \times 20)$	7,800
xa'un kumi tuvi xa'un xiko	$(15 + 4 \times 400) + (15 \times 20)$	7,900
iin titni	$1 \times 8,000$	8,000

Nùú ínkaa kue ña tyíkuuaa kùtyi yo'o kuu nùú tsínu ntákáni nà tsà'a “**iin titni**” a iin yàka yo'o tya kána ña ta kí'in nà kue ta'an kue ña tyíkuuaa kue yo'o tya sá'a nà: $20^3 = 20 \times 20 \times 20 = 20 \times 20 = 400 \times 20 = 8,000$. Yee nà ra ntákatu'un nà: tyanu kuè ká'an nà “oko tuvi” tonu su'a $20 \times 400 = 8,000$. Ña sá'a kuu ña, kue ña tyíkuuaa ká'vi nà yo'o nùú Ñuu Savi tya ká'vi nà ta òko

ta òko tya ta tsaa nà nùú ká'vi nà “tsà'un kùmi ña iin tùmí”, ña sá'a kuu ña iin ká'an ni nà sí'vi ña tykuaa ntákúnkáa tya ká'an nà “iin titni” a iin yàka; ta yo'o ra kuu tono ta ká'vi sà'an xtyila ña kue ka'an nà 10 x 100 tono ùtsi ù'un xiko vari ña ká'an nà kuu “mil”. Tya su'a kuu ta ká'vi nà Ñuu Savi.

Tatu kuni ka nà ká'vi nà kuá'an ka “iin titni” a iin yàka, tya tsiniñu'u ka'vi nà tono tsà ká'vi nà; tani ña sáama kuu ña ná tsaa nà “iin tuvi” a iin yàka tya kunia katyia kua'á ka, kue sava ka kue sà'an nà tya tsátyúun nà “yodo” a “yozo” tono káa ntyaa nùú tutù nani *Vocabulario sà'a tà Fray Francisco de Alvarado*.

Ña kùmi ká'vi nà

Tu'un Savi	Desarrollo	Núm.
iin titni iin	(1 x 8,000) + 1	8,001
iin titni uvi	(1 x 8,000) + 2	8,002
iin titni uni	(1 x 8,000) + 3	8,003
iin titni kumi	(1 x 8,000) + 4	8,004
iin titni u'un	(1 x 8,000) + 5	8,005
iin titni iñu	(1 x 8,000) + 6	8,006
iin titni uxa	(1 x 8,000) + 7	8,007
iin titni una	(1 x 8,000) + 8	8,008
iin titni ìin	(1 x 8,000) + 9	8,009
iin titni uxi	(1 x 8,000) + 10	8,010
iin titni uxi iin	(1 x 8,000) + (10 + 1)	8,011
iin titni uxi uvi	(1 x 8,000) + (10 + 2)	8,012

iin titni uxi uni	$(1 \times 8,000) + (10 + 3)$	8,013
iin titni uxi kumi	$(1 \times 8,000) + (10 + 4)$	8,014
iin titni xa'un	$(1 \times 8,000) + 15$	8,015
iin titni xa'un iin	$(1 \times 8,000) + (15 + 1)$	8,016
iin titni xa'un uvi	$(1 \times 8,000) + (15 + 2)$	8,017
iin titni xa'un uni	$(1 \times 8,000) + (15 + 3)$	8,018
iin titni xa'un kumi	$(1 \times 8,000) + (15 + 4)$	8,019
iin titni oko	$(1 \times 8,000) + 20$	8,020
iin titni uvi xiko	$(1 \times 8,000) + (2 \times 20)$	8,040
iin titni uni xiko	$(1 \times 8,000) + (3 \times 20)$	8,060
iin titni kumi xiko	$(1 \times 8,000) + (4 \times 20)$	8,080
iin titni u'un xiko	$(1 \times 8,000) + (5 \times 20)$	8,100
iin titni iñu xiko	$(1 \times 8,000) + (6 \times 20)$	8,120
iin titni uxa xiko	$(1 \times 8,000) + (7 \times 20)$	8,140
iin titni una xiko	$(1 \times 8,000) + (8 \times 20)$	8,160
iin titni òn xiko	$(1 \times 8,000) + (9 \times 20)$	8,180
iin titni uxi xiko	$(1 \times 8,000) + (10 \times 20)$	8,200
iin titni uxi iin xiko	$(1 \times 8,000) + (10 + 1 \times 20)$	8,220
iin titni uxi uvi xiko	$(1 \times 8,000) + (10 + 2 \times 20)$	8,240
iin titni uxi uni xiko	$(1 \times 8,000) + (10 + 3 \times 20)$	8,260
iin titni uxi kumi xiko	$(1 \times 8,000) + (10 + 4 \times 20)$	8,280

iin titni xa'un xiko	$(1 \times 8,000) + (15 \times 20)$	8,300
iin titni xa'un iin xiko	$(1 \times 8,000) + (15 + 1 \times 20)$	8,320
iin titni xa'un uvi xiko	$(1 \times 8,000) + (15 + 2 \times 20)$	8,340
iin titni xa'un uni xiko	$(1 \times 8,000) + (15 + 3 \times 20)$	8,360
iin titni xa'un kumi xiko	$(1 \times 8,000) + (15 + 4 \times 20)$	8,380
iin titni yoso iin tuvi	$(1 \times 8,000) + (1 \times 400)$	8,400
iin titni yoso uvi tuvi	$(1 \times 8,000) + (2 \times 400)$	8,800
iin titni yoso uni tuvi	$(1 \times 8,000) + (3 \times 400)$	9,200
iin titni yoso kumi tuvi	$(1 \times 8,000) + (4 \times 400)$	9,600
iin titni yoso u'un tuvi	$(1 \times 8,000) + (5 \times 400)$	10,000
iin titni yoso iñu tuvi	$(1 \times 8,000) + (6 \times 400)$	10,400
iin titni yoso uxa tuvi	$(1 \times 8,000) + (7 \times 400)$	10,800
iin titni yoso una tuvi	$(1 \times 8,000) + (8 \times 400)$	11,200
iin titni yoso ìin tuvi	$(1 \times 8,000) + (9 \times 400)$	11,600
iin titni yoso uxi tuvi	$(1 \times 8,000) + (10 \times 400)$	12,000
iin titni yoso uxi iin tuvi	$(1 \times 8,000) + (10 + 1 \times 400)$	12,400
iin titni yoso uxi uvi tuvi	$(1 \times 8,000) + (10 + 2 \times 400)$	12,800
iin titni yoso uxi uni tuvi	$(1 \times 8,000) + (10 + 3 \times 400)$	13,200
iin titni yoso uxi kumi tuvi	$(1 \times 8,000) + (10 + 4 \times 400)$	13,600
iin titni yoso xa'un tuvi	$(1 \times 8,000) + (15 \times 400)$	14,000

iin titni yoso xa'un iin tuvi	$(1 \times 8,000) + (15 + 1 \times 400)$	14,400
iin titni yoso xa'un uvi tuvi	$(1 \times 8,000) + (15 + 2 \times 400)$	14,800
iin titni yoso xa'un uni tuvi	$(1 \times 8,000) + (15 + 3 \times 400)$	15,200
iin titni yoso xa'un kumi tuvi	$(1 \times 8,000) + (15 + 4 \times 400)$	15,600
uvi titni	$2 \times 8,000$	16,000

Ta tyáa nà “ùvi titni”, tsi kue ña kuu “iin tuvi” (tian ka'vi ná'nu nà ña) mantya tsaa nà tsi ña tyíkuaa 160,000 tya nani ña “oko titni”; ika ra sana ku'un tu'un ña tsà nì kà'an nà tsà'a ña kuu “yoso” tya yee ku'un ña nùú “uvi titni” tsi ña kuu “iin tuvi” a iin yàka.

Ña u'un ká'vi nà

Tu'un Savi	Desarrollo	Núm.
uvi titni yoso iin tuvi	$(2 \times 8,000) + (1 \times 400)$	16,400
uvi titni yoso uni tuvi	$(2 \times 8,000) + (3 \times 400)$	17,200
uvi titni yoso u'un tuvi	$(2 \times 8,000) + (5 \times 400)$	18,000
uvi titni yoso uxa tuvi	$(2 \times 8,000) + (7 \times 400)$	18,800
uvi titni yoso òn tuvi	$(2 \times 8,000) + (9 \times 400)$	19,600
uvi titni yoso uxi iin tuvi	$(2 \times 8,000) + (10 + 1 \times 400)$	20,400
uvi titni yoso uxi uni tuvi	$(2 \times 8,000) + (10 + 3 \times 400)$	21,200
uvi titni yoso xa'un tuvi	$(2 \times 8,000) + (15 \times 400)$	22,000

uvi titni yoso xa'un uvi tuvi	$(2 \times 8,000) + (15 + 2 \times 400)$	22,800
uvi titni yoso xa'un kumi tuvi	$(2 \times 8,000) + (15 + 4 \times 400)$	23,600
uni titni	3 x 8,000	24,000
uni titni yoso uvi tuvi	$(3 \times 8,000) + (2 \times 400)$	24,800
uni titni yoso kumi tuvi	$(3 \times 8,000) + (4 \times 400)$	25,600
uni titni yoso iñu tuvi	$(3 \times 8,000) + (6 \times 400)$	26,400
uni titni yoso una tuvi	$(3 \times 8,000) + (8 \times 400)$	27,200
uni titni yoso uxi tuvi	$(3 \times 8,000) + (10 \times 400)$	28,000
uni titni yoso uxi uvi tuvi	$(3 \times 8,000) + (10 + 2 \times 400)$	28,800
uni titni yoso uxi kumi tuvi	$(3 \times 8,000) + (10 + 4 \times 400)$	29,600
uni titni yoso xa'un iin tuvi	$(3 \times 8,000) + (15 + 1 \times 400)$	30,400
uni titni yoso xa'un uni tuvi	$(3 \times 8,000) + (15 + 3 \times 400)$	31,200
uni titni yoso xa'un kumi tuvi	$(3 \times 8,000) + (15 + 4 \times 400)$	31,600
kumi titni	4 x 8,000	32,000
kumi titni yoso u'un tuvi	$(4 \times 8,000) + (5 \times 400)$	34,000
kumi titni yoso uxi tuvi	$(4 \times 8,000) + (10 \times 400)$	36,000
kumi titni yoso xa'un tuvi	$(4 \times 8,000) + (15 \times 400)$	38,000
u'un titni	5 x 8,000	40,000

u'un titni yoso kumi tuvi	$(5 \times 8,000) + (4 \times 400)$	41,600
u'un titni yoso una tuvi	$(5 \times 8,000) + (8 \times 400)$	43,200
u'un titni yoso uxi uvi tuvi	$(5 \times 8,000) + (10 + 2 \times 400)$	44,800
u'un titni yoso xa'un iin tuvi	$(5 \times 8,000) + (15 + 1 \times 400)$	46,400
iñu titni	$6 \times 8,000$	48,000

Nìnu yo'o káa ntyaa nùú tsátyuun nà 8,000 mantya tsaa nà 160,000. Tono kíkúu kue ño'o:

Ña ìñu ka'vi nà

Tu'un Savi	Desarrollo	Núm.
uxa titni	$7 \times 8,000$	56,000
una titni	$8 \times 8,000$	64,000
ìn titni	$9 \times 8,000$	72,000
uxi titni	$10 \times 8,000$	80,000
uxi iin titni	$10 + 1 \times 8,000$	88,000
uxi uvi titni	$10 + 2 \times 8,000$	96,000
uxi uni titni	$10 + 3 \times 8,000$	104,000
uxi kumi titni	$10 + 4 \times 8,000$	112,000
xa'un titni	$15 \times 8,000$	120,000

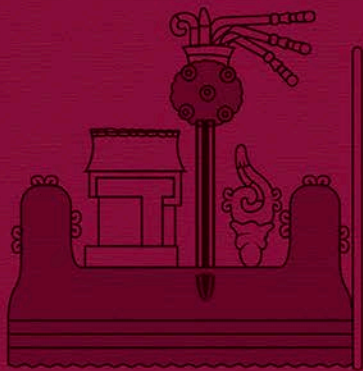
xa'un iin titni	$15 + 1 \times 8,000$	128,000
xa'un uvi titni	$15 + 2 \times 8,000$	136,000
xa'un uni titni	$15 + 3 \times 8,000$	144,000
xa'un kumi	$15 + 4 \times 8,000$	152,000
oko titni	$1 \times 20 \times 8000$	160,000

Nùú tsàku ña santi'i ínkaa yo'o tya tsaa ña “oko titni” a òko yàka tya kuu ña 160,000; kuu ka'an nà ña kùmi tya'ntya ntásá'a kua'á ña: $20^4 = 20 \times 20 \times 20 \times 20 = 160,000$. Kuá'an ka ítyí nùú ra sana ká'an nà tsà'a “oko titni” takua tsaa nà mantya “iin tuvi titni” tya kuu ña 3,200,000 (*tres millones doscientos mil*) tya sana ka'vi tuku nà iin tuvi titni takua tsaa nà 64,000,000 (*sesenta y cuatro millones*) tya nùú Tu'un Savi kuu ña: iin titni titni. Ño'o kuu ña kintoo sa'a nà kitsi ìni ntantuku tu'un nà tsà'a kue kuaa yee tyíkuaa nà.

Tutù ntákani nixi yee tyaa nà Tu'un Savi se terminó de imprimir en los talleres de Navegantes de la Comunicación Gráfica S. A. de C. V., en Antiguo Camino a Cuernavaca No. 14 San Miguel Topilejo, Tlalpan, C.P. 14500, Ciudad de México, en el mes de febrero de 2022. En esta edición se utilizó papel cultural de 90g para los interiores y cartulina couché mate de 250g para los forros. Las familias que se utilizaron para la formación fueron Charis SIL, Montserrat y Soberana Titular.

Tutù ntákáni nixi yee tyaa nà Tu'un Savi

Tu'un Savi yo'o, tsíni ka nà ña tono *idioma mixteco*, ká'an nà sà'an yo'o ùni ñuu: Ñuu Kuatyí, Ñuu Yùtya Ntyo'o tsi Ñuu Nùú Ntuva. Vityi ka ni, tsà'a ña kée nà kuà'an nà tsíka nta'vi nà, ra kua'á nà ká'an sà'an yo'o inkaa tsio nùú kantoyo nà suu ni Ñuu Ko'yo yo'o a inkaa ñuu nà. Kúu ña iin sà'an ña kua'á xe ka nà ká'an ña, saan kátyi kue tutù kúmí *Instituto Nacional de Estadística y Geografía (INEGI, 2015)* tya sà'an yo'o kúu ña kùmi nùú ntisaan ka kue sà'an ká'an ka nà Ñuu Ko'yo yo'o, vari tono ntásnúú ka kue sà'an ña kua'á xe ka nà ká'an nà, tya ítyí nìnu iin ka kue sà'an ña xoo ka ká'an nìvi ñuu kantoyo Ñuu Ko'yo yo'o. Ntaa ña mantya ta *siglo XVI* saan ni kitsàa tyáa kue nà tó'o, kue nà Ve'e Ñu'u, nà sà'an xtyila tya mà ni stakoo ña tyáa nà ña ta *Colonia* saan, tya kòò iin Ndusu Tu'un Savi ni tsio takua tyaa nti'í tu'u nà ká'an Tu'un Savi.

Ejemplar de distribución gratuita, prohibida su venta

CULTURA
SECRETARÍA DE CULTURA

INALI
INSTITUTO NACIONAL DE LENGUAS INDÍGENAS